

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΣΧΟΛΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΙΑΚΑ

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΕΠΟΠΤΕΣ ΚΑΘΗΓΗΤΕΣ:

Α. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ-ΑΙΝΙΑΝ

Δ. ΠΑΛΑΙΟΘΟΔΩΡΟΣ

ΘΕΜΑ :

“Η ΓΕΝΕΣΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΕΥΣΙΝΑ”

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ :

ΣΠΥΡΟΠΟΥΛΟΥ ΚΑΤΕΡΙΝΑ-ΜΑΡΙΑ

Α.Μ. 1199070

ΒΟΛΟΣ, ΙΟΥΝΙΟΣ 2004

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ & ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΣΗΣ
ΕΙΔΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ «ΓΚΡΙΖΑ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ»

Αριθ. Εισ.: 4256/1
Ημερ. Εισ.: 24-12-2004
Δωρεά: Συγγραφέα
Ταξιθετικός Κωδικός: ΠΤ - ΙΑΚΑ
2004
ΣΠΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

2. ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΠΕΡΙΟΔΙΚΩΝ

3. ΚΥΡΙΩΣ ΘΕΜΑ

- ΚΑΤΑΛΟΓΙΑ ΕΛΛΑΔΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ
  1. Πρωτοελλαδική περίοδος
Συμπεράσματα
  2. Μεσοελλαδική περίοδος
Συμπεράσματα
  3. Υστεροελλαδική περίοδος
Συμπεράσματα
- ΣΚΟΤΕΙΝΟΙ ΑΙΩΝΕΣ
- ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ
  1. Πρωτογεωμετρική περίοδος
  2. Γεωμετρική περίοδος (& αρχές αρχαϊκής)
  3. Συμπεράσματα Πρωτογεωμετρικής και
Γεωμετρικής εποχής

4. ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

5. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

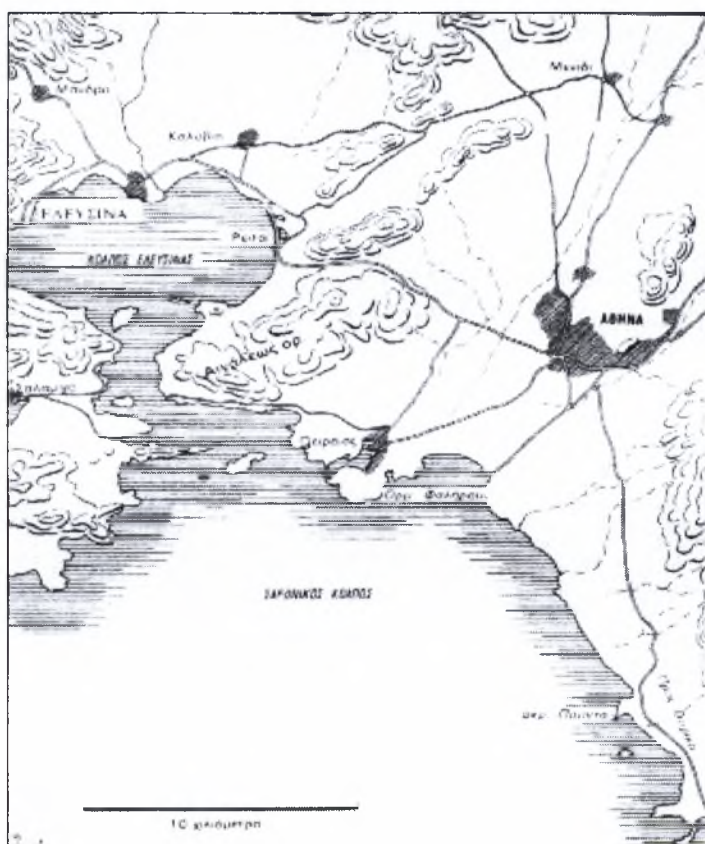
6. ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΩΝ-ΑΡΘΡΩΝ

7. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

8. ΕΙΚΟΝΕΣ

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η Ελευσίνα, παραλιακή πόλη της Αττικής, βρίσκεται σαράντα μίλια δυτικά των Αθηνών, στο τελείωμα της κοιλάδας που φέρει το όνομα Θριάσιο πεδίο ή ‘Ρειτών πεδιάς’¹. Η πεδιάδα αυτή, που κατοικήθηκε από πολύ νωρίς για πρώτη φορά, αποτελούσε ανέκαθεν την πιο εύφορη περιοχή της αττικής γης. Η θέση όπου κτίστηκε θεωρείται σημαντική εφόσον από εδώ μπορούσε κάποιος να ελέγχει το πέρασμα από την Αττική και την Βοιωτία προς την Πελοπόννησο. Επίσης, η πεδιάδα των Ρειτών στην αρχαιότητα ήταν σύνορο, που διαχώριζε την αθηναϊκή από την μεγαρική επικράτεια. Η στρατηγική θέση της Ελευσίνας αποτέλεσε από πολύ νωρίς αιτία συγκρούσεων μεταξύ των δύο πόλεων.

Η θέση της Ελευσίνας στο Θριάσιο πεδίο.

Στην παρούσα εργασία σκοπεύουμε να δώσουμε μια συνοπτική εικόνα της γένεσης του ιερού της Δήμητρας στην Ελευσίνα. Το βασικό ερώτημα που μάς απασχολεί, είναι πότε ακριβώς ξεκινάει να λατρεύεται η θεά στο Θριάσιο πεδίο.

Το χρονολογικό πλαίσιο, στο οποίο θα στρέψουμε κυρίως την προσοχή μας, ξεκινά από τους μυκηναϊκούς χρόνους και φθάνει ως τα τέλη της γεωμετρικής περιόδου. Βασικό γεγονός

¹ Η δεύτερη, που είναι η αρχαία ονομασία του Θριάσιου πεδίου, οφείλεται σε δύο μικρές λίμνες, τους Ρειτούς, που υπάρχουν εδώ. Οι λίμνες αυτές στην αρχαιότητα διαχώριζαν την ελευσινιακή από την αθηναϊκή επικράτεια (βλ. Αλεξοπούλου-Μπάγια, Π., 1985, σ. 12).

για εμάς αποτελεί η ανέγερση, κατά τη διάρκεια των μυκηναϊκών χρόνων, στον ανατολικό λόφο της Ελευσίνας² ενός μεγαροειδούς κτίσματος που ονομάστηκε Μεγάρο Β.

Σε αυτό το κτίριο πιθανολογείται, για πρώτη ίσως φορά στην ιστορία της Ελευσίνας, η τέλεση λατρείας προς τιμήν κάποιας θεότητας. Δεν είναι ξεκάθαρο, ωστόσο, αν πράγματι υπήρχε λατρεία στη μυκηναϊκή εποχή ή ποια ήταν η θεότητα που λατρευόταν τότε εδώ. Στα τέλη των γεωμετρικών χρόνων δεν υπάρχει πλέον αμφιβολία, ότι στο χώρο τελούνταν θυσίες προς τιμήν της Δήμητρας. Μάλιστα, θεωρήσαμε απαραίτητο να μιλήσουμε στην εργασία για πρωιμότερες εποχές (ΠΕ, ΜΕ), προκειμένου να παρουσιάσουμε, έστω και επιφανειακά, την εξέλιξη στη χρήση του χώρου.

Λίμνη Κουμουνδούρου ή 'Ρειτοί' στην αρχαία τους ονομασία.

Η αρχαιολογική τεκμηρίωση αποτελεί την κύρια πηγή της εργασίας. Τα οικιστικά σύνολα, η κεραμική και τα ταφικά κατάλοιπα, παρέχουν τις σημαντικότερες πληροφορίες ώστε να σχηματίσουμε μια άποψη σχετικά με την λειτουργία της τοποθεσίας που δέσποζε στην πεδιάδα των Ρειτών. Μάλιστα, ορισμένα φιλολογικά κείμενα, ύστερα από μια κριτική αποτίμηση, δίνουν πληροφορίες για πολλά ζητήματα που αφορούν την ίδρυση του ιερού.

Για τη συγγραφή της εργασίας διαβάσαμε τις ανασκαφικές αναφορές των ερευνητών της Ελευσίνας. Η συστηματική ανασκαφή του ιερού ξεκίνησε το 1882 από τον Δημήτριο Φίλιο, υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας. Οι εκθέσεις των ανασκαφών του μεταξύ 1882 και 1890 δίνουν μια λεπτομερή εικόνα της αποκάλυψης του πανελλήνιου ιερού. Συνεργάτης του Φίλιου ήταν από την αρχή ο αρχιτέκτονας Wilhelm Dörpfeld, τα σχέδια του οποίου συνοδεύουν τα άρθρα του Φίλιου. Οι ανασκαφικές εργασίες συνεχίστηκαν στο χώρο μεταξύ των ετών 1894 και 1907 υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Ανδρέα Σκιά.

² Στην περιοχή υπάρχουν δύο λόφοι (ανατολικός και δυτικός). Στον ανατολικό λόφο, και συγκεκριμένα στην ανατολική πλαγιά του, οικοδομούνταν επί σειρά αιώνων οι μεγάλοι ναοί της Δήμητρας. Στο ίδιο σημείο και κάτω από τα Τελεστήρια των ιστορικών χρόνων βρέθηκε το Μέγαρο Β.

Το 1917 οι έρευνες συνεχίζονται από τον Κωνσταντίνο Κουρουνιώτη. Ως το 1930 διεξάγει μικρές ανασκαφές, λόγω έλλειψης κεφαλαίου. Το 1930 το ίδρυμα Rockefeller χρηματοδοτεί τον Κουρουνιώτη και έτσι διενεργούνται, στη δεκαετία του 1930, οι μεγάλες ανασκαφές που έφεραν στο φως τα προϊστορικά κατάλοιπα, ανάμεσα τους το Μέγαρο Β. Συνεργάτες του υπήρξαν ο αρχιτέκτονας Ιωάννης Τραυλός, ο έφορος αρχαιοτήτων Ιωάννης Θρεψιάδης και ο καθηγητής Ιωάννης Μπακαλάκης.

Η ανατολική πλαγιά του ελευσινιακού λόφου με τα κατάλοιπα του ναού της Δήμητρας.

Μετά τον θάνατο του Κουρουνιώτη, οι ανασκαφές συνεχίστηκαν (από το 1945 και έπειτα) στην Ελευσίνα από τους καθηγητές Αναστάσιο Ορλάνδο και Γεώργιο Μυλωνά, καθώς και από τον αρχιτέκτονα Ιωάννη Τραυλό. Ο Μυλωνάς συνέχισε να ασχολείται με την Ελευσίνα ως το θάνατο του (1988). Ωστόσο, σωστικές ανασκαφές, υπό την επίβλεψη άλλων αρχαιολόγων, διεξάγονται γύρω από το ιερό ήδη από τη δεκαετία του 1970. Κατά τη δεκαετία του 1990 οι έρευνες στον αρχαιολογικό χώρο συνεχίστηκαν από τον Μιχάλη Κοσμόπουλο. Σήμερα οι ανασκαφές συνεχίζονται από την Γ' εφορεία προϊστορικών και κλασικών αρχαιοτήτων, υπό την διεύθυνση της Καλλιόπης Παπαγγελή.

Οι δημοσιεύσεις των παραπάνω μελετητών είχαν την μορφή μονογραφιών, άρθρων, σύνθετων έργων, κ.ο.κ., που βρήκαμε στις βιβλιοθήκες του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας και Αθηνών, της Αρχαιολογικής Εταιρείας της Αθήνας, καθώς και της Βρετανικής και Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής.

Εφόσον σχηματίσαμε μια γενική εικόνα, ξεκινήσαμε τη σύνθεση της παρούσας πτυχιακής. Το υλικό που τη συνθέτει παρουσιάζεται ως εξής. Στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα πρωιμότερα κατάλοιπα από την περιοχή της Ελευσίνας, που ανάγονται στην πρωτοελλαδική, μεσοελλαδική και υστεροελλαδική εποχή. Θα δούμε πως

επιβεβαιώνεται η συνεχής κατοίκηση εδώ σε ολόκληρη την Ελλαδική περίοδο, με επεισοδιακές καταστροφές ενδιάμεσα. Οι περισσότεροι ερευνητές πιστεύουν ότι η Ελευσίνα εγκαταλείπεται στα τέλη της ΥΕ ΙΙΒ εποχής. Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται μια σύντομη αναφορά για την κατάσταση που επικρατεί εδώ στους σκοτεινούς αιώνες. Θα μας απασχολήσει η άποψη ορισμένων μελετητών, που θεωρούν πως η κατοίκηση στους υπομυκηναϊκούς χρόνους συνεχίζεται ίσως σε μια κοντινή περιοχή.

Άποψη του Τελεστηρίου των ιστορικών χρόνων από τα βόρεια.

Στο τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζονται τα κατάλοιπα της πρωτογεωμετρικής και της γεωμετρικής περιόδου. Σε αυτό το κεφάλαιο πιστοποιούμε πως η Ελευσίνα κατοικείται στα τέλη του 10^{ου} π.Χ. αιώνα, εφόσον εντοπίστηκαν κατάλοιπα οίκων, τάφοι και κεραμική, που χρονολογούνται σε αυτήν την περίοδο. Κατά τη διάρκεια των γεωμετρικών χρόνων ο πληθυσμός αυξάνεται, ενώ στα τέλη της γεωμετρικής εποχής αναμφίβολες είναι οι μαρτυρίες λατρευτικών εκδηλώσεων. Στο τελευταίο κεφάλαιο συμπεριλαμβάνονται τα γενικά συμπεράσματα. Θα δούμε τις διαφορετικές απαντήσεις στο ερώτημα της γένεσης του ιερού της Ελευσίνας και θα διατυπώσουμε ποιες είναι περισσότερο ικανοποιητικές.

Η συγγραφή της εργασίας έγινε υπό την επίβλεψη του καθηγητή κ. Α. Μαζαράκη-Αινιαν και του καθηγητή κ. Δ. Παλαιοθόδωρου. Τους ευχαριστώ για την καθοδήγηση και την υπομονή τους. Ευχαριστώ τον Jean Sebastian Gros, καθώς και τις βιβλιοθηκάρους της Βρετανικής Αρχαιολογικής Σχολής και της Αρχαιολογικής Εταιρείας που μου έδωσαν την άδεια να χρησιμοποιήσω τις βιβλιοθήκες τους. Ευχαριστώ τον Μ. Arjona για τις συμβουλές του κατά τη διάρκεια της συγγραφής. Τέλος, ευχαριστώ τον Γ. Τζίμα για την ξενάγηση του στον αρχαιολογικό χώρο της Ελευσίνας.

3. ΚΥΡΙΩΣ ΘΕΜΑ

• ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΕΛΛΑΔΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Δε χωράει αμφιβολία ότι η Ελευσίνα κατοικήθηκε κατά τη διάρκεια της Ελλαδικής εποχής, εφόσον οι αρχαιολογικές ανασκαφές που έχουν πραγματοποιηθεί εδώ, απέδωσαν μεγάλες ποσότητες κεραμικής που χρονολογούνται σε κάθε μια από τις υποδιαιρέσεις αυτής της περιόδου. Ωστόσο, είναι δύσκολο να καθοριστεί η έκταση και το σχήμα του προϊστορικού οικισμού της πόλεως, εφόσον τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που ανάγονται στην ελλαδική εποχή σώζονται αρκετά αποσπασματικά¹ (εικ.1). Η επί σειρά αιώνων οικοδόμηση του χώρου είχε ως αποτέλεσμα όχι μόνο την έντονη διαταραχή των κατώτερων στρωμάτων του υπεδάφους, αλλά και την καταστροφή προηγούμενων αρχιτεκτονικών μελών. Μάλιστα, μία ολοκληρωμένη αρχαιολογική έρευνα με σκοπό να αποσαφηνιστεί η έκταση του προϊστορικού οικισμού θα σήμαινε επίσης, π.χ., την κατεδάφιση των ωραιότερων και εντυπωσιακότερων μνημείων του ιερού, ανάμεσα τους των κτιρίων της εποχής των μεγάλων Ρωμαίων αυτοκρατόρων. Κάτι τέτοιο, φυσικά, αποκλείεται να γίνει.

1. ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΗ II/III

Τα αποτελέσματα των ανασκαφών, που διεξήχθησαν ως σήμερα στο λεγόμενο ανατολικό λόφο², μαρτυρούν ότι η νοτιοδυτική κλιτύς του υψώματος κατοικήθηκε για πρώτη φορά στους ΠΕ χρόνους³. Παρά το γεγονός ότι αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της περιόδου δεν έχουν ακόμα εντοπιστεί εντός της περιοχής του μεταγενέστερου ιερού, η εδώ ανθρώπινη παρουσία νωρίτερα της ΜΕ περιόδου υποδηλώνεται από ένα μικρό αριθμό οστράκων⁴.

¹Ιδιαίτερα στην περιοχή του ελευσινιακού ανατολικού λόφου, οι ανασκαφικές εργασίες έχουν αποδώσει ελάχιστα στοιχεία για τον ΠΕ οικισμό.

²Οι πρώτες ανασκαφές πραγματοποιήθηκαν υπό την διεύθυνση του Δ. Φίλιου και Α. Σκιά στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αι. (βλ. Φίλιος, Δ., *ΑΕ* 1886, 1888, 1892, 1906, του ίδιου, *Ελευσίνα: μυστήρια, ερείπια και μουσείον αυτής*, Αθήνα, 1906 και Σκιάς, Α., *ΑΕ* 1898, 1900, 1901, 1912) και συνεχίστηκαν από τον Κουρουνιώτη τα έτη 1917-1934 (βλ. *ΑΔ* 13, 1930 –31 και 15, 1933 –35). Έπειτα, τις αρχαιολογικές εργασίες συνεχίζει ο Γ. Μυλωνάς σε συνεργασία με τον Τραυλό και άλλους αρχαιολόγους, από τη δεκαετία του 1930 ως το 1981 (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., *ΑΔ* 36, 1932 και 40, 1936. Επίσης, Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961 και Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975). Τα τελευταία χρόνια ο Μ. Κοσμόπουλος διεξήγαγε ανασκαφές στη νοτιοδυτική κλιτύ, ανοίγοντας δυο νέες τομές πάνω από το βορειοανατολικό άκρο του οικισμού (βλ. Κοσμόπουλος, Μ. Β., *ΠΑΕ* 1994, σ. 45 – 60, 1995, σ. 33 – 49. Κοσμόπουλος, Μ. Β., *ΕΜΚ* 14, 1995, σ. 75 – 94).

³Ο J. B. Rutter (*ΑΔ* 97, 1993, σ. 745-797, ειδικά σ. 756 για χρονολογικό σύστημα) χρονολογεί την ΠΕ περίοδο από το 3100 π. Χ. ως το 2000 π.Χ. περίπου, και την διαιρεί σε τρεις υποπεριόδους: ΠΕ I (3100/3000- 2650 π.Χ.), ΠΕ II πρώιμη (2650-2450/2350 π.Χ.) και ύστερη (2450–2200/2150 π.Χ.) καθώς και ΠΕ III (2200/2150-2050/2000 π.Χ.). Η Ελευσίνα αρχίζει να κατοικείται στην ΠΕ II εποχή βάσει στοιχείων που έχουν έρθει στο φως ως τις μέρες μας.

⁴Από τις παλαιές και νέες ανασκαφές περισυλλέχθηκαν συνολικά γύρω στα 100 όστρακα ΠΕ II και III περιόδου, συμπεριλαμβανομένων δύο λαβών με προέλευση πιθανώς Κυκλαδική. Ειδικότερα, στην ΠΕ II φάση ανήκουν 80 όστρακα τύπου 'red or black urfignis', των οποίων την προέλευση δε γνωρίζουμε, καθώς και 5 τύπου 'faince ware'. Αυτά είναι θραύσματα από το χεϊλός λεκανίδων ή από λαιμό και χεϊλός αγγείων σχήματος 'sauceboat'. Επίσης, 4 όστρακα από κύπελλα της ΠΕ III περιόδου είναι τύπου 'light-on-dark' (βλ. Κοσμόπουλος, Μ. Β.,

Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα αυτής της εποχής είναι επίσης αξιοσημείωτο ένα ειδώλιο, που περισυλλέχθηκε από την περιοχή του ύστερου ιερού κατά τη διάρκεια των πρώτων ανασκαφών. Βρέθηκε μαζί με ένα ακόμα της νεολιθικής εποχής, που δεν συνδέεται με την πρώτη οίκηση στην περιοχή της Ελευσίνας⁵ (εικ.2).

Τα εν λόγω αντικείμενα δε δίνουν αρκετές πληροφορίες, ώστε να μπορέσουμε να σχηματίσουμε μια πλήρη εικόνα της έκτασης που καταλάμβανε η πρώτη εγκατάσταση. Ωστόσο, πιθανολογείται η ύπαρξη ενός τμήματος του ΠΕ οικισμού στην κορυφή του λόφου, δεδομένου ότι στις ανασκαφές του Φίλιου και του Μυλωνά βρέθηκαν ελάχιστα επιφανειακά όστρακα στους πρόποδες του, τα οποία προφανώς είχαν κυλήσει από ψηλότερο επίπεδο⁶. Άλλωστε, στρωματογραφημένα όστρακα εντοπίστηκαν στην τομή 2 του 1995, κάτω από ΜΕ τοίχους του νοτιοδυτικού οικισμού, γεγονός που μαρτυρεί την ύπαρξη ΠΕ κατοίκησης και σε χαμηλότερο επίπεδο⁷. Επομένως, είμαστε σε θέση να πούμε ότι ο πρώτος οικισμός καταλάμβανε ολόκληρη τη νοτιοδυτική πλαγιά, ξεκινώντας από την κορυφή του λόφου και φθάνοντας χαμηλότερα, ως τη βάση του.

ΠΕ οικιστικά κατάλοιπα εντοπίστηκαν και μακριά από την περιοχή του ιερού των ιστορικών χρόνων, σε απόσταση 1300 μ. βορειοδυτικά του λόφου της ακροπόλεως⁸. Εδώ αποκαλύφθηκαν τρεις συνολικά τοίχοι που ανήκουν σε δύο οικοδομικές φάσεις της ΠΕ II εποχής⁹. Επιβεβαιώνεται επομένως η ύπαρξη μόνιμης εγκατάστασης στην Ελευσίνα κατά την πρώιμη χαλκοκρατία. Μάλιστα η επιλογή της θέσης αυτής δεν είναι τυχαία, εφόσον από εδώ μπορούσαν οι κάτοικοι να ελέγχουν τη διάβαση προς την Πελοπόννησο και τη Στερεά Ελλάδα.

Aegeum 20, 1999, σ. 132, 136, Κοσμόπουλος, Μ. Β., *AJA* 97, 1993, σ. 345, Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 151, 162).

⁵ Δε γνωρίζουμε τον ακριβή τόπο και τις περιστάσεις εύρεσης των δύο ειδωλίων. Το αρχαιότερο, της νεολιθικής περιόδου, εικονίζει μια όρθια γυμνή γυναίκα με τα χέρια στην τυπική στάση, κάτω από τους μαστούς. Έχει ύψος 0.24 μ. και είναι χαρακτηριστικό έργο νεολιθικής μικροπλαστικής. Ερμηνεύεται είτε ως ιδανική μορφή της γυναίκας-μητέρας είτε συνδέεται με τη λατρεία της μητέρας-θεότητας, που υπήρχε πολύ πριν από τη δημιουργία του ελληνικού άνθεου. Το ΠΕ ειδώλιο πιθανώς προέρχεται από τάφο της γειτονικής κωμόπολης της Μάνδρας. Εικονίζει και αυτό μια όρθια γυμνή γυναίκα με τα χέρια διπλωμένα κάτω από το στήθος. Χρονολογείται στην Πρωτοκυκλαδική II εποχή (2900-2700 π.Χ.) και ερμηνεύεται ως απεικόνιση γυναικείας θεότητας ή ως αντικείμενο που του αποδίδονταν μαγικές ιδιότητες (βλ. Παπαγγελή, Κ., 2002, σ. 303, Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 138-141, Συριόπουλος, Κ. Θ., 1994, τ. Α, σ. 184-185).

⁶ Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 151.

⁷ Κοσμόπουλος Μ. Β., *ΠΑΕ* 1995, σ. 38 και 40.

⁸ Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 45, 1990, σ. 54 –57. Σε μια άλλη περιοχή εκτός ιερού (σε ένα οικόπεδο μεταξύ των σημερινών οδών Κίμωνος, Παγκάλου και Νικολαΐδου) πρόσφατες σωστικές ανασκαφές έφεραν στο φως ελάχιστα αρχιτεκτονικά, κεραμικά και ταφικά δείγματα που ταυτίστηκαν, σε ένα πρώτο στάδιο, με κατάλοιπα ΠΕ οικισμού (βλ. Παχυγιάννη-Καλούδη, Φ., *ΑΔ* 34, 1979, σ. 42). Αργότερα η Κ. Παπαγγελή αναχρονολόγησε, πιο σωστά, τα παραπάνω λείψανα στους μυκηναϊκούς χρόνους (βλ. Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 45, 1990, σ. 56).

⁹ Στη νεότερη φάση χρονολογείται ορθογώνιο κτίσμα, ο θεμέλιος δόμος του οποίου έχει πλάτος έως 0.50 μ και αποτελείται από ασβεστόλιθους με συνδετικό υλικό τον πηλό. Ανατολικά της κατασκευής αποκαλύφθηκε λιθόστρωτο που είτε ανήκε σε κάποιο αστέγαστο χώρο είτε ταυτίζεται με οδόστρωμα δρομίσκου. Αρχαιότερος θεωρείται ένας τοίχος από αργόλιθους τεραστίων διαστάσεων, που στο καλύτερα σωζόμενο τμήμα του φτάνει σε ύψος το ένα μέτρο (βλ. Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 45, 1990, σ. 56).

Όσον αφορά την κεραμική που περισυλλέχθηκε από το σημείο αυτό, τα περισσότερα από τα ΠΕ II όστρακα παρουσιάζουν χονδρόκοκκο πηλό. Τα πιο συνηθισμένα σχήματα είναι οι αβαθείς φιάλες, τα πινάκια, οι ευρύστομες πρόχοι, τα πιθοειδή αγγεία κ.α. Ορισμένα φέρουν στιλβωμένη επιφάνεια και βαθυκόκκινο επίχρισμα, ενώ σπάνια είναι η πλαστική διακόσμηση. Σε μικρότερο ποσοστό βρέθηκαν όστρακα από πιο λεπτά αγγεία, τα οποία πλάστηκαν με καθαρότερο πηλό. Το πιο συνηθισμένο σχήμα σε αυτό το είδος κεραμικής είναι οι σαλτσιέρες. Τα αγγεία έφεραν είτε επίχρισμα είτε γραπτή διακόσμηση με σκούρα γραμμικά στοιχεία πάνω σε ανοιχτόχρωμο βάθος (dark-on-light). Σπάνια θεωρούνται μερικά όστρακα από λευκό πηλό. Είναι αξιοσημείωτο πώς, πέρα από κεραμική, εντοπίστηκαν 14 λεπίδες και 22 φολίδες ή απολείσματα οψιανού από την Μήλο¹⁰.

Ακόμα, σε περιοχή βόρεια του ύστερου ιερού, στο χώρο όπου βρίσκεται το νεκροταφείο που χρησιμοποιούνταν από τα τέλη των γεωμετρικών χρόνων¹¹, εντοπίστηκαν προϊστορικά κατάλοιπα σε κατώτερα στρώματα, ορισμένα εκ των οποίων ανήκουν στην ΠΕ εποχή. Έτσι λοιπόν, πιστοποιείται και πάλι η χρήση της περιοχής ήδη από τους πρώιμους αυτούς χρόνους. Μαζί με τα ΠΕ όστρακα, που συλλέχθηκαν εδώ, βρέθηκε ποσότητα ισάριθμων λεπίδων και απολείσμάτων Μηλιακού οψιανού, που, όπως αναφέρει η Παπαγγελή, αποτελούν ένδειξη επιτόπιας κατεργασίας του υλικού¹². Κατάλοιπα ΠΕ κεραμικής και οψιανού εντοπίστηκαν, παράλληλα, 1.200 μ. βορειότερα του σημερινού αρχαιολογικού χώρου¹³.

Εν κατακλείδι, σημαντικό εύρημα αποτελεί ένας κιβωτιόσχημος τάφος (0.90 X 0.80 μ.), που εντοπίστηκε το 1995 κοντά στην εθνική οδό Αθηνών –Κορίνθου. Είναι επενδεδυμένος εσωτερικά με κροκάλες και αργόλιθους, ενώ για κάλυψη φέρει τριγωνική λίθινη πλάκα¹⁴. Εντός του βρέθηκαν συγκεντρωμένα ανθρώπινα οστά και λίγα ΠΕ όστρακα. Έξω από τον τάφο, και λίγο δυτικότερα από αυτόν, βρέθηκαν και άλλα ανθρώπινα οστά, που αποτελούν ένδειξη ύπαρξης και άλλων κατεστραμμένων τάφων στο μέρος¹⁵.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα ευρήματα από την περιοχή εντός και εκτός ιερού δημιουργούν μια εικόνα μόνιμης αγροτικής εγκατάστασης, που ιδρύεται για πρώτη φορά στους ΠΕ II χρόνους, με δικό της ξεχωριστό νεκροταφείο. Η εγκατάσταση καταλάμβανε τμήματα και των δύο λόφων της Ελευσίνας. Από τον δυτικό λόφο σώζονται ελάχιστα κατάλοιπα τοίχων στους βόρειους

¹⁰ Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 45, 1990, σ. 57.

¹¹ Δηλαδή μεταξύ των σημερινών οδών Κουγιουμτζόγλου και Άρη Βελουχιώτη (βλ. Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 43, 1988, σ. 43-46).

¹² Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 43, 1988, σ. 46.

¹³ Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 52, 1997, σ. 64.

¹⁴ Μοιάζει με τους 'cist graves' κυκλαδικού τύπου, που συναντώνται και στην Αττική την ίδια περίοδο (βλ. Κοσμόπουλος, Μ. Β., *SIMA* XCVIII, 1991, σ. 30).

¹⁵ Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 50, 1995, σ. 43.

πρόποδες του. Αντίθετα, από την περιοχή εντός ιερού δε σώζονται οικοδομικά λείψανα. Η περισυλλογή, ωστόσο, ΠΕ κεραμικής από τις πλαγιές και την κορυφή του ανατολικού λόφου, σε συνδυασμό με τα οικιστικά κατάλοιπα, που ήρθαν στο φως στη βόρεια κλιτύ του δυτικού λόφου, πιστοποιεί ότι ο πρώτος οικισμός καταλάμβανε επίσης τμήματα του χώρου όπου έμελλε αργότερα να δημιουργηθεί το Τελεστήριο. Οι κάτοικοι της πρώτης εγκατάστασης ασχολούνταν με την καλλιέργεια του Θριάσιου πεδίου που, μαζί με την πεδιάδα των Μεσογείων, αποτελούσε ένα από τα πιο εύφορα γεωργικά εδάφη της Αττικής¹⁶. Είναι επίσης πιθανό ότι διατηρούσαν επαφές με τους Κυκλαδίτες, όπως αποδεικνύει η εύρεση, σε ΠΕ II επιχώσεις, ποσότητας Μηλιακού οψιανού.

2. ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΗ I/II/III

Ιδιαίτερη σημασία για τη χρονολόγηση του οικισμού της Ελευσίνας έχει ο εντοπισμός τριών διαδοχικών επιπέδων τέφρας στα ΜΕ στρώματα της νοτιοδυτικής κλιτύς του ανατολικού λόφου¹⁷. Το πρώτο, βαθύτερο και αρχαιότερο επίπεδο τέφρας βρέθηκε ακριβώς πάνω στο βράχο, ανάμεσα στα θεμέλια των ΜΕ κτιρίων, για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω (βλ. σ. 6-7). Ακολουθούσε μια επίχωση και εν συνέχεια ένα δεύτερο επίπεδο τέφρας. Μια ακόμα επίχωση κάλυπτε αυτό το δεύτερο επίπεδο τέφρας. Εν κατακλείδι, υπήρξε ένα τρίτο και τελευταίο στρώμα από στάχτη, που χαρακτηριζόταν για την πυκνότητά του.

Ο Α. Σκιάς υπήρξε ο πρώτος αρχαιολόγος που προσπάθησε να εξηγήσει αυτή τη στρωματογραφία. Θεώρησε λανθασμένα πως τα κατάλοιπα τέφρας σχετίζονταν με ταφικές πυρές και έτσι τοποθέτησε το έθιμο της καύσης των νεκρών στους ΜΕ χρόνους, μια άποψη που υποστήριζαν και οι Wace και Thompson¹⁸. Ωστόσο, ο Μυλωνάς κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του, έφερε στο φως στοιχεία που πιστοποιούν ότι τα επίπεδα στάχτης πρέπει να ταυτιστούν με ίχνη καταστροφής¹⁹. Μάλιστα, στηριζόμενος στο χρονολογικό σύστημα που ακολούθησαν για τη Μέση Εποχή του Χαλκού οι Wace και Blegen²⁰, ο Μυλωνάς διέκρινε δύο φάσεις αυτής της περιόδου (ΜΕ I/II)²¹. Σύμφωνα με την ερμηνεία του, το δεύτερο

¹⁶ Δύο λίθινοι τριπτήρες για την κατεργασία των σιτηρών είχαν τοποθετηθεί ως κτερίσματα στον ΠΕ τάφο που προαναφέρθηκε (βλ. Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 45, 1990, σ. 57). Ωστόσο, σημαντική τροφή για τους πρώτους κατοίκους του Ελευσινιακού λόφου ήταν επίσης τα οστρακόδερμα. Περισυλλέγονταν από την κοντινή παραλία που βρίσκεται σε απόσταση λιγότερη του ενός χιλιομέτρου από τον λόφο του ιερού. Αυτό μαρτυρούν τα άφθονα θαλάσσια όστρεα διαφόρων τύπων, που βρέθηκαν σε όλα τα στρώματα της ανασκαφής του 1990. Μάλιστα, ένα από αυτά προοριζόταν για το στολισμό του κατόχου του εφόσον έφερε οπή στο κέντρο (βλ. Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 45, 1990, σ. 57).

¹⁷ Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 149 – 150, Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 30, Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 36, 1932, σ. 107.

¹⁸ Σκιάς, Α., *ΑΕ* 1898, σ. 29-122.

¹⁹ Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 36, 1932, σ. 107.

²⁰ Wace, A. – Blegen, C. W., *BSA* XXII, 1916-18, σ. 187.

²¹ Μυλωνάς, Γ.Ε., *AJA* 36, 1932, σ. 106, υποσημ. 6

επίπεδο τέφρας χώριζε τα ευρήματα μίας πρώτης φάσης κατοίκησης (που αντιστοιχεί στη ΜΕ I περίοδο), και μίας δεύτερης φάσης κατοίκησης (που ανάγεται στη ΜΕ II εποχή). Το τρίτο επίπεδο τέφρας, που προαναφέραμε, ερμηνεύτηκε από τον Μυλωνά ως ίχνη πυρκαγιάς που κατέστρεψε το μέρος στα τέλη της ΜΕ περιόδου²².

Εντούτοις, η διμερής διαίρεση της ΜΕ εποχής αποτελεί σήμερα ένα πλέον ξεπερασμένο σύστημα· οι περισσότεροι σύγχρονοι μελετητές προτιμούν το σύστημα με τις τρεις χρονολογικές υποδιαίρεσεις, που πρότεινε ο J. B. Rutter πριν από δέκα περίπου χρόνια²³. Ο Κοσμόπουλος επίσης, εφαρμόζει την τρίμερη διαίρεση στις πιο πρόσφατες έρευνες του και διακρίνει στην Ελευσίνα τις εξής φάσεις: πρώιμη, προχωρημένη και ύστερη²⁴. Σύμφωνα με αυτή τη μέθοδο, το κάθε επίπεδο τέφρας στη ΜΕ στρωματογραφία αντιστοιχεί σε μία χρονολογική υποδιαίρεση.

Η ανθρώπινη παρουσία στην Ελευσίνα κατά τη ΜΕ περίοδο είναι επίσης αισθητή κυρίως λόγω της εμφάνισης αρχιτεκτονικών λείψανων από έναν οργανωμένο οικισμό στον ανατολικό της λόφο²⁵. Εδώ εντοπίστηκαν σκόρπια σε διάφορα σημεία, τμήματα από τοίχους, τα οποία αρκούν για να αποδείξουν ότι ο οικισμός των ΜΕ χρόνων ήταν πιθανώς επέκταση του προηγούμενου και καταλάμβανε την κορυφή του λόφου καθώς και τμήματα της ανατολικής, νότιας και βόρειας πλαγιάς του²⁶.

Ελάχιστα οικοδομικά λείψανα αποκαλύφθηκαν στη βορειοανατολική γωνία της ελευσινιακής ακρόπολης, δυτικά του σημείου όπου σήμερα στέκεται το κωδωνοστάσιο του παρεκκλησίου της Παναγίτσας²⁷. Διατηρούνται σε κακή κατάσταση, που δεν επιτρέπει να σχηματίσουμε μια πλήρη εικόνα της κάτοψης τους. Είναι σαφές, ωστόσο, ότι είναι δομημένα επάνω στο βράχο και σε μικρές μεταξύ τους αποστάσεις. Το καλύτερα σωζόμενο θεμέλιο (τοίχος Θ) φθάνει σε μήκος το 1.20 μ., ενώ το ύψος του δε ξεπερνά τα 0.20 μ.²⁸.

²² Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 149 – 150.

²³ Ο J. B. Rutter (βλ. Rutter, J. B., *AJA* 97, 1993, σ. 756) διαχωρίζει τη ΜΕ περίοδο ως εξής: ΜΕ I = 2050/2000-1950/1900 π.Χ., ΜΕ II = 1950/1900-1750/1720 π.Χ. και ΜΕ III = 1750/1720-1680 π.Χ. Έτσι, η ΜΕ I περίοδος του Γ. Μυλωνά (*Ελευσινιακά*, 1932) αντιστοιχεί στην I και II που προτείνει ο Rutter, ενώ η ΜΕ II στην περίοδο III.

²⁴ Κοσμόπουλος, Μ. Β., *ΠΑΕ* 1995, σ. 40.

²⁵ Σε άλλες περιοχές του Ελλαδικού χώρου, όπως στον Ορχομενό, Εύτρησιν, Κοράκου, Ζυγουριές, Ασίνη κ.α., διατηρούνται ΠΕ λείψανα πάνω στα οποία οικοδομήθηκαν ΜΕ τοίχοι (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 151). Όπως είδαμε, στην Ελευσίνα δεν παρατηρείται κάτι τέτοιο.

²⁶ Είναι σίγουρο ότι ο οικισμός κάλυπτε σχεδόν ολόκληρη την περιοχή όπου αργότερα οικοδομήθηκε το Τελεστήριο. Στα βόρεια του μεταγενέστερου ιερού έφθανε ως τα Μεγάλα προπύλαια και στα Ανατολικά ως τον εξωτερικό περίβολο τοίχο του (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 30, Κουρουνιώτης, Κ., *ΑΔ* 13, 1930 – 31, σ. 18 και Θρεψιάδης, Ι., *ΑΔ* 16, 1960, σ. 46).

²⁷ Η ανασκαφή εδώ ξεκίνησε από τον Κουρουνιώτη το 1932 και περατώθηκε δύο χρόνια αργότερα (βλ. Κουρουνιώτης, Κ., *ΑΔ* 15, 1933–35 (Παρ/μα), σ. 1-48). Τα αποτελέσματα της έρευνας δημοσιεύτηκαν από τον Γ. Μυλωνά το 1936 (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 40, 1936, σ. 415-431). Το ανασκαφέν τμήμα βρέθηκε αδιατάρακτο. Πέρα από αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, στο φως ήρθε μεγάλος αριθμός ΜΕ οστράκων, που ανήκουν στη χαρακτηριστική μινυακή και αμανυρόχρωμη κεραμική της περιόδου.

²⁸ Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 40, 1936, σ. 416-417.

Ελάχιστα λείψανα που ανήκουν σε ΜΕ οίκους, εντοπίστηκαν κάτω από τη γεωμετρική “ιερά οικία”, η οποία βρίσκεται έξω από τη νότια πύλη του λυκούργειου τείχους και σε μικρή απόσταση από αυτή²⁹. Επίσης, μέρη από τουλάχιστον μια ορθογώνια κατασκευή του τέλους της ΜΕ εποχής με προσανατολισμό από ανατολικά προς δυτικά, βρέθηκαν κάτω από τα μεταγενέστερα Τελεστήρια³⁰ (εικ.3). Πρόκειται για αποσπασματικούς τοίχους που θεμελιώνονται πάνω στο βράχο. Παραμένει αβέβαιη η υπόθεση που ταυτίζει κάποιους από αυτούς με μέρος μίας επιμήκης οικίας μεγαροειδούς μορφής³¹, εφόσον σώζεται μονάχα αποσπασματικά. Μάλιστα, ο Κουρουνιώτης θεώρησε ότι έχουμε να κάνουμε με περίβολο αντί για οικία³². Εν κατακλείδι, είναι αξιοσημείωτο ότι μεταξύ των αρχιτεκτονικών καταλοίπων βρέθηκαν σύγχρονες ταφές, που σχετίζονταν άμεσα με τους οίκους (βλ. σ. 9-10).

Σύμφωνα με τον Μυλωνά τα κατάλοιπα αυτά ανήκουν στο συνήθη τύπο των ΜΕ αψιδωτών κτισμάτων, που εντοπίστηκαν επίσης στη νοτιοδυτική κλιτύ του ίδιου λόφου³³. Εξαιρείται η τοιχοδομία τους που, αντίθετα με αυτή που παρατηρείται στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικισμού, διαμορφώνεται από μεγάλους λίθους τοποθετημένους κατά τρόπο ώστε το μήκος τους να καλύπτει ολόκληρο το πλάτος του τοίχου. Τόσο το μέγεθος των λίθων όσο και ο ασυνήθιστος τρόπος τοποθέτησης τους, μαρτυρούν ότι η συγκεκριμένη οικοδομική μέθοδος χρησιμοποιήθηκε για την ανέγερση κτιρίων μεγαλύτερου από του συνηθισμένου μεγέθους³⁴.

Ωστόσο, τα καλύτερα σωζόμενα αρχιτεκτονικά λείψανα αυτής της περιόδου εντοπίστηκαν στη νοτιοδυτική κλιτύ του λόφου, στο χώρο που ορίζεται μεταξύ της προϊστορικής δεξαμενής από τη μια πλευρά και του σημερινού επιγραφικού εργαστηρίου από την άλλη³⁵ (εικ.4). Πρόκειται για θεμέλια και δάπεδα κτιρίων που εδράζονται πάνω στο φυσικό βράχο και ανήκουν σε τουλάχιστον τρεις τετράπλευρες και τέσσερις αψιδωτές συνολικά οικίες (εικ.5). Οι ευρεθείσες ΜΕ κατασκευές, μολοντί παρακείμενες, δε συνδέονταν μεταξύ τους.

Οι αψιδωτές οικίες, τα λεγόμενα μέγαρα, είναι επιμήκη κτίσματα που διαιρούνται σε τρία μέρη: πρόδομο, δόμο και αψιδωτό οπισθόδομο. Είναι αξιοσημείωτο ότι στην πίσω στενή όψη τους σχηματίζουν τριγωνικές παρά κυκλικές αψίδες. Κατά τα άλλα δε διαφέρουν σε γενικές

²⁹ Κουρουνιώτης, Κ.-Τραυλός, Ι., *ΠΑΕ* 1937, σ. 42.

³⁰ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 2 -3.

³¹ Διέθετε πρόδομο και μεγάλη αίθουσα.

³² Κουρουνιώτης, Κ., *ΑΔ* 13, 1930 -31, σ. 18.

³³ Μυλωνάς, Γ.Ε., *AJA* 40, 1936, σ. 416-417.

³⁴ Μυλωνάς, Γ.Ε., *AJA* 40, 1936, σ. 417.

³⁵ Το επιγραφικό εργαστήριο, που οριοθετεί τον οικισμό από τα ανατολικά, βρίσκεται δίπλα στο σημερινό μουσείο της Ελευσίνας. Η διπλή θαλαμοειδής δεξαμενή βρίσκεται περίπου 40 μ. δυτικότερα του επιγραφικού μουσείου, περίπου στο ίδιο ύψος με αυτό, και αποτελεί το δυτικό όριο του προϊστορικού οικισμού (για σχέδιο βλ. εικ. 1 και 4).

γραμμές από τις κατασκευές που βλέπουμε σε άλλους σύγχρονους τους οικισμούς³⁶. Τόσο οι αψιδωτές όσο και οι τετράπλευρες οικίες είχαν ένα λίθινο θεμέλιο, πάνω στο οποίο εδράζονταν οι ωμόπλινθοι³⁷. Μια μικρή είσοδος ανοιγόταν σε μια στενή πλευρά τους. Η στέγη ήταν από φθαρτά και ελαφριά υλικά, ίσως κλαδιά και πηλό, όπως μαρτυρεί το μικρό πλάτος του θεμελίου των αψιδωτών οικιών, ενώ το δάπεδο από καλά πατημένο χώμα.

Από τους τρεις τετράπλευρους οίκους³⁸ σώζονται ελάχιστα τμήματα, κυρίως από τις μακρές πλευρές τους. Αμαυρόχρωμα όστρακα (παρακάτω θα γίνει λόγος για αυτήν την κεραμική), που εντοπίστηκαν εντός τους, ανάγουν την κατασκευή τους στη ΜΕ ΙΙ εποχή (χρονολογικό σύστημα Rutter)³⁹. Ως προς τον τρόπο, το υλικό δόμησης και τις διαστάσεις δε διαφέρουν από τα σύγχρονα τους αψιδωτά κτίρια. Σε γενικές γραμμές διαιρούνται σε δύο ορθογώνια διαμερίσματα. Επιμήκεις πλίνθοι ξεκινούν από το άνω τμήμα του θεμελίου και δημιουργούν τους ακανόνιστους οριζόντιους δόμους των τοίχων. Ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιήθηκε πηλός. Αβέβαιη θεωρείται η παρουσία εστίας⁴⁰. Η μεγάλη κλίση του λόφου, οι πυρκαγιές ή η οικοδόμηση μεταγενέστερων κτισμάτων στο χώρο πρέπει να θεωρούνται αιτίες της καταστροφής αυτών των ΜΕ κατασκευών⁴¹.

Εν κατακλείδι, εκτός της περιοχής του ιερού οι σωστικές ανασκαφές, που έγιναν σε διάφορα σημεία της σύγχρονης πόλης, αποκάλυψαν διάσπαρτα κατάλοιπα οίκων και κεραμική. Λίγο βορειότερα του ιερού, μάλιστα, ήρθαν στο φως ΜΕ όστρακα και πιθανά κατάλοιπα οικίας⁴². Μελλοντικές ανασκαφές μπορούν να δώσουν μια πιο σαφή εικόνα αυτού του τμήματος του οικισμού.

Σχετικά με την ΜΕ κεραμική, ο Μυλωνάς θεωρεί ότι αποτελεί αμάλγαμα στοιχείων ξένων και εγχώριων. Η κεραμική που περισυλλέχθηκε τόσο από τις πλαγιές και την κορυφή του λόφου όσο από το δυτικό νεκροταφείο, είναι η χαρακτηριστική μινυακή και αμαυρόχρωμη, που παρατηρείται και σε άλλους σύγχρονους οικισμούς⁴³ (εικ.6 I-VI).

³⁶ Όπως σε Θέρμο, Κοράκου, Εύτρεςις, Λέρνα, Τίρυνθα, Άγιο Στέφανο κ.α. Διαφέρουν μόνο στο σχήμα των αψίδων, που είναι κυκλικές αντί για τριγωνικές στους παραπάνω οικισμούς (βλ. Kjell, W., *SIMA* 108, 1993, σ. 57, 74-75).

³⁷ Οι αργόλιθοι των θεμελίων συνδέονται με πηλό και δημιουργούν ακανόνιστους οριζόντιους δόμους ο ανώτερος των οποίων είναι λείος και επίπεδος για την έδραση πάνω του της πρώτης στρώσης ωμοπλίνθων. Τα λίθινα θεμέλια προστάτευαν το κτίριο από ενδεχόμενες φθορές που θα προκαλούσε το νερό της βροχής (βλ. π.χ., Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 28).

³⁸ Πρόκειται για τις οικίες Γ, Ζ και Ρ (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 25-28).

³⁹ Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 28.

⁴⁰ Ο Μυλωνάς θεώρησε πως τα κατάλοιπα τέφρας που εντόπισε στην οικία Ζ, ένα από τα τρία τετράπλευρα κτίσματα, πιστοποιούν την ύπαρξη εστίας (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 27).

⁴¹ Hope Simpson, R. – Dickinson, O. T. P. K., *SIMA* LII, 1979, σ. 203.

⁴² Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 43, 1988, σ. 46.

⁴³ Ο Μυλωνάς χωρίζει την ΜΕ κεραμική σε τέσσερις κατηγορίες: μονόχρωμη, αμαυρόχρωμη, δίχρωμη και εγχάρακτη. Ως μονόχρωμη χαρακτηρίζει τα μινυακά αγγεία, που υποδιαιρούνται σε τεφρά, μελανά και κίτρινα (υψίποδα κύπελλα με ή χωρίς κάθετες λαβές στο χείλος, μικρά κύπελλα τύπου Βαφειού, αγγεία που φέρουν αυλακώσεις και μικρές κύλικες), τα αγγεία που φέρουν επίχρυσμα (αβαθείς φιάλες και κρατηρίσκοι από μελανό τεφρό ή ερυθρό πηλό, που συνεχίζουν την παράδοση των ΠΕ στιλπνών αγγείων) καθώς και τα χονδροειδή

Το ξένο στοιχείο πρεσβεύει η μινυακή κεραμική. Τα αγγεία αυτά, τροχήλατα ή χειροποίητα, είναι κυρίως μικρού μεγέθους κύλικες και υψίποδα κύπελλα με κάθετες λαβές στον ώμο⁴⁴. Παράγονται σε ολόκληρη τη διάρκεια της ΜΕ περιόδου, εφόσον φαίνεται ότι καλύπτουν την πρώιμη (2000-1900 π.Χ.), διακοσμημένη (1900-1850 π.Χ.), ώριμη (1850-1650 π.Χ.) και ύστερη (1650-1550/1500 π.Χ.) μινυακή φάση κεραμικής⁴⁵. Τέτοιου είδους κεραμική εντοπίστηκε στη Βοιωτία, στην Αττική και στην Πελοπόννησο⁴⁶. Βάσει του χρώματος του πηλού τους διακρίνονται σε δύο κατηγορίες. Έτσι έχουμε τα γκρι και τα κίτρινα μινυακά αγγεία, με εμφανέστερη την υπεροχή των πρώτων, όσον αφορά τον αριθμό⁴⁷.

Στη ΜΕ II περίοδο ορισμένα φέρουν αυλακώσεις, κυρίως στον ώμο, που δημιουργούνται με χρήση τροχού. Τέτοιου είδους διακόσμηση παρατηρείται σε παλαιότερα μινωικά αγγεία⁴⁸ και επίσης σε ΠΕ κεραμική της Ελευσίνας. Συνεπώς, ο C. Blegen πιστεύει ότι η Κρήτη και η Ελευσίνα διατηρούσαν επαφές ήδη από τους ΠΕ χρόνους. Για κάποιο λόγο οι επαφές αυτές διακόπηκαν για ένα μικρό χρονικό διάστημα στις αρχές της ΜΕ περιόδου, και συνεχίστηκαν ξανά στη ΜΕ II εποχή⁴⁹. Άλλοι μελετητές, πάλι, θεωρούν ότι αυτή η διακόσμηση δεν είναι αποκλειστικά μινωική. Υποστηρίζουν, μάλιστα, ότι τα μινυακά αγγεία προέρχονται από την περιοχή της Τροίας⁵⁰.

Τα αμαυρόχρωμα αγγεία συνεχίζουν τη νεολιθική παράδοση πρεσβεύοντας το ντόπιο στοιχείο, κατά την άποψη του Μυλωνά⁵¹. Ωστόσο, σύγχρονες χημικές και πετρογραφικές αναλύσεις έδειξαν ότι η αμαυρόχρωμη ΜΕ κεραμική της Ελευσίνας είναι σχεδόν αποκλειστικά εισαγόμενη από την Αίγινα⁵². Πιθανή πηγή προέλευσης τους θεωρούνται επίσης οι Κυκλάδες. Από εδώ προέρχεται ένας μικρός αριθμός οστράκων (20 περίπου), με

αγγεία (χειροποίητοι πίθοι, αρύταινες, κύαθοι, χύτρες, υψίποδα κύπελλα και πρόχοι). Ως αμαυρόχρωμα αναφέρει αγγεία με ή χωρίς επίχρυσμα (λεκανοειδείς φιάλες, φιάλες με προχή, υδρίες, κύπελλα τύπου Βαφειού, πρόχοι κ.α.), που φέρουν αμαυρόχρωμη διακόσμηση. Δίχρωμη διακόσμηση, με ερυθρό χρώμα που περιγράφεται από μελανό, φέρουν αγγεία σφαιρικά και υδρίες της ΜΕ III υποπεριόδου. Τέλος, εγχάρακτα χαρακτηρίζει όλα τα εισαγόμενα αγγεία (βλ. Μυλωνάς Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 62–107).

⁴⁴ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 216, Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 36, 1932, σ. 112.

⁴⁵ Κοσμόπουλος, Μ. Β., *AJA* 97, 1993, σ. 345 και Dickinson, O. T. P. K., 1977, σ. 14.

⁴⁶ Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 36, 1932, σ. 112-3.

⁴⁷ Αυτό έδειξαν οι πρόσφατες αναλύσεις ΜΕ οστράκων που περισυλλέχθηκαν από τις παλαιές και τις νέες ανασκαφές (βλ. Κοσμόπουλος, Μ. Β., *Aegeum* 20, 1999, σ. 133, 136). Η πρώτη, που είναι και η μεγαλύτερη κατηγορία, περιλαμβάνει 3600 όστρακα που ανήκουν σε ανοικτού, μεσαίου και σκούρου πηλού αγγεία καθώς και σε ερυθρές απομιμήσεις γκρι μινυακής κεραμικής. Η κίτρινη μινυακή κεραμική αντιπροσωπεύεται από έναν μικρότερο αριθμό οστράκων που δε ξεπερνούν τα 300 σε αριθμό, ενώ είναι άγνωστη η προέλευση τους.

⁴⁸ Ένας χειροποίητος γκριζός μινυακός κάρναρος με αυλακώσεις στον ώμο, βρέθηκε σε αποθήκη απορριμμάτων στην Κνωσό και ανάγεται στην ΠΕ III περίοδο. Τα υστερότερα στοιχεία του χρονολογούνται στη ΜΜ ΙΑ εποχή που αντιστοιχεί στη ΜΕ Ι ηπειρωτική φάση. (βλ. Hood, M. S. F., *Varagnac Mélanges* 1971, σ. 427-36).

⁴⁹ Μυλωνάς Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 155.

⁵⁰ Heurtley, W.–Radford, C. A. R., *BSA* XXIX, 1927–28, σ. 182.

⁵¹ Μυλωνάς Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 153.

⁵² Το ίδιο φαίνεται ότι ισχύει και για τα κακής ποιότητας αγγεία (coarse ware) που δεν μοιάζουν να είναι εγχώρια προϊόντα (βλ. Κοσμόπουλος, Μ. Β., *Aegeum* 20, 1999, σ. 134, 136).

ερυθρή και καστανή διακόσμηση, που ανήκουν στα λεγόμενα δίχρωμα αγγεία⁵³. Σε παλαιότερες μελέτες κεραμικής της Ελευσίνας, ο Μυλωνάς αναγνώρισε όστρακα με διακόσμηση όμοια με αυτών από τη Φυλακωπή της Μήλου⁵⁴. Η σχέση με το νησί αποδεικνύεται περαιτέρω από την αποκάλυψη σε ΠΕ II επίχωση οψιανού από τη Μήλο (βλ. σ. 3), που πιστοποιεί την ύπαρξη εμπορικών σχέσεων μεταξύ των δύο περιοχών ήδη από τους πρώτους χρόνους κατοίκησης της Ελευσίνας.

Από τις παλαιές και τις νέες ανασκαφές εντοπίστηκαν συνολικά περίπου 4000 αμαυρόχρωμα όστρακα, που ταξινομούνται επιμέρους σε τέσσερις κατηγορίες (yellow-white ware, red/pink ή red/orange ware, green ware και brown/black ware). Το μεγαλύτερο ποσοστό καταλαμβάνει η κεραμική τύπου yellow-white⁵⁵. Σε μια πρώτη φάση ζωγραφίζονται, με χρώμα που τίθεται κατευθείαν πάνω στον πηλό, ζώνες ή μετόπες με γραμμική διακόσμηση κυρίως σε αγγεία που έχουν μεγαλύτερο μέγεθος. Όσο προχωράμε προς τα τέλη της περιόδου, εμφανίζεται ένας νέος και πλουσιότερος τρόπος διακόσμησης, με καμπυλόγραμμα ή κυκλικά διακοσμητικά στοιχεία, ο οποίος εφαρμόζεται πρώτιστα σε αγγεία μικρού μεγέθους. Έτσι, πάνω σε ένα πρώτο στρώμα επιχρίσματος ζωγραφίζονται με μελανό ή υπόλευκο χρώμα σπείρες, παραστάσεις πτηνών και φυλλοειδή κοσμήματα, μοτίβα που ο Μυλωνάς θεωρεί ότι αποτελούν Κρητική επιρροή⁵⁶.

Ειδώλια ΜΕ περιόδου δεν έχουν έρθει στο φως στην Ελευσίνα. Αξίζει, όμως, να αναφέρουμε την εύρεση σε τάφο του δυτικού νεκροταφείου, δύο βοόσχημων ρυτών με πιθανώς κρητική προέλευση, που χρησιμοποιήθηκαν για την τέλεση σπονδών⁵⁷ (εικ.7).

Σχετικά με τα ταφικά έθιμα της περιόδου, διακρίνουμε δυο κύριους τόπους ταφής των νεκρών. Εντός του νοτιοδυτικού οικισμού η πλειοψηφία των τάφων ανήκουν σε παιδιά και βρέφη. Τα άκαυστα σώματα τους τοποθετούνται σε λάκκους ή πίθους που βρέθηκαν μεταξύ των τοίχων γειτονικών οικιών καθώς και κάτω από τα δάπεδα⁵⁸. Ωστόσο, δυο σκελετοί ενηλίκων που ανάγονται στα τέλη της ΜΕ περιόδου, εντοπίστηκαν στο χώρο του Τελεστηρίου, μπροστά από τη στοά του Φίλωνος και ανάμεσα στα ΜΕ αρχιτεκτονικά

⁵³ Βρέθηκαν, επίσης, λίγα ακόμα όστρακα (40) και μία λεκανίδα που φέρουν ερυθρό ή σκούρο καστανό Κυκλαδικό επίχρισμα (βλ. Κοσμόπουλος, Μ. Β., *Aegeum* 20, 1999, σ. 133, 136).

⁵⁴ Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 36, 1932, σ. 114.

⁵⁵ Καλύπτει το 46.2% των αμαυρόχρωμων αγγείων (βλ. Κοσμόπουλος, Μ. Β., *Aegeum* 20, 1999, σ. 132-133).

⁵⁶ Μυλωνάς Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 154.

⁵⁷ Από την ηπειρωτική Ελλάδα ένα μόνο ρυτό, που βρέθηκε στην Εύτρηση και χρονολογείται στους ΠΕ II χρόνους, μοιάζει με αυτό της Ελευσίνας. Στην Κρήτη τα αγγεία αυτά είναι γνωστά από τη ΜΜΙ εποχή και διαφέρουν από τα αγγεία της Ελευσίνας γιατί έχουν δυο ανοίγματα αντί για ένα. Ο Evans θεωρεί ότι τα ζωόμορφα αγγεία προέρχονται από την ανατολή (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., *ΠΑΕ* 1955, σ. 70-71).

⁵⁸ Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 14. Πίθος τοποθετημένος στο δάπεδο ΜΕ οικίας εντοπίστηκε στη ΒΑ γωνία της Ελευσινιακής ακροπόλεως (βλ. Κουρουγιώτης, Κ, *AJ* 15, 1933-35 (Παρ/μα), σ. 25).

κατάλοιπα. Αυτές οι ταφές περιείχαν μόνο έναν νεκρό γιατί κατασκευάστηκαν μεταξύ των οικιών του χωριού, γεγονός που καθιστούσε δύσκολη την επάλληλη χρήση τους⁵⁹.

Η πλειοψηφία των ενηλίκων θάβονταν εκτός οικισμού, σε περιοχή που βρίσκεται περίπου 750 μ. βορειοδυτικά του Τελεστηρίου και κατά μήκος της βόρειας πλευράς του δρόμου που οδηγούσε προς Μέγαρο. Πρόκειται για το λεγόμενο δυτικό νεκροταφείο⁶⁰ που χρησιμοποιείται ήδη από τους πρώιμους ΜΕ χρόνους, με περιορισμένη αρχικά έκταση. Η χρήση του συνεχίζεται και κατά την ιστορική περίοδο, ακολουθώντας πιθανώς τη ζωή του οικισμού της πόλεως (εικ. 8 I, II & 9).

Μολονότι η μακροχρόνια χρήση του χώρου είχε ως αποτέλεσμα τη διατάραξη της στρωματογραφίας, είναι βέβαιο ότι 150 συνολικά τάφοι χρονολογούνται στη ΜΕ και ΥΕ περίοδο⁶¹. Η πλειοψηφία των ΜΕ τάφων καθώς και των σύγχρονων τους οικιών, ανήκουν στη ΜΕ II εποχή⁶². Οι νεότεροι τάφοι χτίζονταν μεταξύ ή πάνω από τους παλαιότερους. Ενδιαφέρον θεωρείται το γεγονός ότι ορισμένοι προϊστορικοί τάφοι χρησιμοποιήθηκαν ξανά στη διάρκεια των Γεωμετρικών χρόνων⁶³.

Οι ΜΕ ταφές διατάσσονται κατά συστάδες, σε μικρές μεταξύ τους αποστάσεις, διαμορφώνοντας κατά αυτό τον τρόπο εκτεταμένο νεκροταφείο. Το ανατολικό τμήμα του είναι κατεστραμμένο. Ο Μυλωνάς διατύπωσε την άποψη, διατηρώντας ωστόσο πολλές επιφυλάξεις, ότι οι συστάδες μαρτυρούν την ύπαρξη γενών που κατοικούσαν στους σύγχρονους οικισμούς του λόφου του ιερού⁶⁴. Οι παλαιότεροι τάφοι της ΜΕ περιόδου είναι κιβωτιόσχημοι (cist graves), μικρών διαστάσεων και φέρουν εσωτερικά πλάκες κάθετα τοποθετημένες. Το δάπεδο καλύπτεται από στρώση χαλικιού, ενώ ως κάλυμμα τοποθετούνταν μια μονή πλάκα. Είναι όμοιοι με σύγχρονους τους, που βρέθηκαν εντός των οικισμών του Διμηνίου, Λέρνας καθώς και στο νεκροταφείο της Προσύμνας⁶⁵. Κατά την περίοδο αυτή τοποθετείται στο τάφο ένας μόνο νεκρός, κυρίως λόγω των μικρών διαστάσεων του (0.44X0.50μ.), σε συνεσταλμένη στάση και χωρίς τη συνοδεία κτερισμάτων. Παράλληλα, άλλοι ΜΕ τάφοι μικρών διαστάσεων βρέθηκαν λαξευμένοι στο βράχο.

⁵⁹ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 213.

⁶⁰ Οι διαστάσεις του νεκροταφείου έφθαναν σε πλάτος τα 20 – 25 μ. Βρέθηκε τυχαία το 1938 κατά τη διάρκεια εργασιών στο χώρο, και ερευνήθηκε πρόχειρα τότε από τον Κουρουνιώτη και εκτενέστερα το 1950 από τον Τραυλό. Οι σημαντικότερες ανασκαφές εδώ διεξήχθησαν μεταξύ των ετών 1952 –1956 από τον Γ. Ε. Μυλωνά, σε συνεργασία με τον Ι. Τραυλό. Τα αποτελέσματα της ερευνάς του καθώς και η συνολική περιγραφή και εκτίμηση των τάφων του δυτικού νεκροταφείου της Ελευσίνος, εκδόθηκαν το 1975 από τον Μυλωνά (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Α -Γ).

⁶¹ Στο προϊστορικό νεκροταφείο οι ΜΕ ταφές υπερτερούν εκείνων της επόμενης περιόδου. Αναλυτικότερα, βρέθηκαν 150 συνολικά τάφοι εκ των οποίων 92 ανήκαν στη ΜΕ περίοδο, 50 στην ΥΕ και οι υπόλοιποι 24 ήταν κατεστραμμένοι και αμφιβόλου χρονολογήσεως (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 205).

⁶² Μυλωνάς Γ. Ε., 1961, σ. 31, Μυλωνάς Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 206.

⁶³ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Α, σ. 5.

⁶⁴ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 205.

⁶⁵ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 212 –213. Ειδικότερα, για Διμήνη βλ. Αδρύμη-Σισμάνη Β., *Αρχαιολογία* 34, 1990, σ. 29, για Λέρνα βλ. Angel, J. L., 1971, τ. II, σ. 32, για Προσύμνα βλ. Blegen, C. W., 1937, τ. I, σ. 30-50.

Το έθιμο της ταφής πολλών ατόμων της ίδιας οικογενείας σε έναν τάφο παγιώνεται στους ύστερους ΜΕ χρόνους και συνεχίζεται ως τα τέλη της ΥΕ περιόδου⁶⁶. Η ανακομιδή των οστών επέβαλε την αύξηση των διαστάσεων των παλαιότερων τάφων και όχι απαραίτητα τη δημιουργία νέων⁶⁷. Συνεπώς, εμφανίζεται στη διάρκεια της μεταβατικής φάσης από την ΜΕ στην ΥΕ περίοδο ένας ενδιάμεσος τύπος μεταξύ του κιβωτιόσχημου και του θαλαμοειδούς ΥΕ τάφου. Πρόκειται για τον επιμήκη κιβωτιόσχημο τάφο με είσοδο στη μια του στενή πλευρά και μιας πρώιμης μορφής στήλη ως σήμα στην άλλη⁶⁸. Η είσοδος άνοιγε κάθε φορά για την τοποθέτηση του νεκρού μέλους της οικογένειας σε ύπτια στάση. Παράλληλα ξεκινά η εναπόθεση κτερισμάτων, που αρχικά είναι ένα ή δύο αγγεία, τα οποία αυξάνονται σε αριθμό και πλούτο όσο προχωράμε προς τα τέλη της περιόδου⁶⁹. Μάλιστα, τα ταφικά έθιμα της ΜΕ ΙΙ εποχής είναι όμοια με εκείνα της μυκηναϊκής περιόδου⁷⁰.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως είδαμε στις προηγούμενες σελίδες ο ΜΕ οικισμός της Ελευσίνας παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με άλλες εγκαταστάσεις του Ελλαδικού χώρου, όπως ο Ορχομενός, το Λιανοκλάδι, η Εύτρησις και η Ασίνη, όσον αφορά τον τρόπο κατασκευής των κτιρίων, την τεχνοτροπία της κεραμικής κ.α. Αυτά τα στοιχεία που εμφανίζονται σε αυτές και άλλες πολλές ΜΕ θέσεις, θεωρούνται ένδειξη της ύπαρξης ενός ίδιου πολιτισμού σε ολόκληρη την ηπειρωτική Ελλάδα. Είναι γενικά δεκτή η υπόθεση που υποστηρίζει ότι οι φορείς αυτού του πολιτισμού υπήρξαν ινδοευρωπαϊκά φύλα που εγκαταστάθηκαν στην ηπειρωτική Ελλάδα, τις Κυκλάδες και την Κρήτη ήδη από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Αρχικά προερχόμενα (πιθανώς) από την Ιωνία, μερικά από αυτά τα φύλα κατέφθασαν στην Αττική, γύρω στο 2500 π.Χ., φέρνοντας μαζί τους την γνώση της κατεργασίας του χαλκού⁷¹.

Με τα στοιχεία για τα οποία έγινε λόγος προηγουμένως μπορούμε να πούμε πως η Ελευσίνα υπήρξε τόπος, όπου ένα από αυτά τα φύλα αποφάσισε να εγκατασταθεί. Ωστόσο, δε ξέρουμε με ακρίβεια ποιά ήταν η αμέσως προηγούμενη στάση που έκαναν οι νέοι κάτοικοι πριν να φτάσουν για να εγκατασταθούν στην Αττική. Πολλοί ερευνητές τονίζουν ότι η Ελευσίνα παρουσιάζει δεσμούς με την περιοχή της Βοιωτίας. Σύμφωνα με αυτούς τους

⁶⁶ Το ίδιο αποδεικνύεται επίσης από άλλες ταφές που βρέθηκαν σε σύγχρονες με την Ελευσίνα εγκαταστάσεις, όπως στην Προσύμα, Μυκήνες, Ασίνη, Ναύπλιο, Αθήνα κ.α. (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 208).

⁶⁷ Έτσι στους παλαιότερους κιβωτιόσχημους τάφους τοποθετήθηκαν περισσότερες πλάκες στις μακρές πλευρές που αύξησαν (1.90 X 0.82μ.) το μήκος τους (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 207).

⁶⁸ Είναι ορθογώνιος κτιστός τάφος που συμπληρώνεται από τις αρχές της ΥΕ περιόδου με ένα μικρό κάθετο δρόμο (βλ. Treuil, R. –Darcque, P. –Poursat, J. C. –Touchais, G., 1986, σ. 356).

⁶⁹ Σε ύστερους ΜΕ τάφους του Δ. νεκροταφείου βρέθηκαν μινυακά και αμαυρόχρωμα αγγεία, με μεγάλη ποικιλία σε σχήματα, καθώς και κάποια χάλκινα αντικείμενα όπως μάχαιρα, περόνες, τριχολαβίδες, επίχρυσοι σφηκωτήρες κ.α. (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 216).

⁷⁰ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 216.

⁷¹ Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 159, 163, Μυλωνάς, Γ. Ε. 1961, σ. 30, Αλεξοπούλου –Μπάγια, Π., 1985, σ. 28.

μελετητές, δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η διακόσμηση των μινυακών οστράκων, που βρέθηκαν στη Ελευσίνα (και μάλιστα σε αρκετά μεγάλη ποσότητα, όπως προαναφέραμε), μοιάζει περισσότερο με αυτή του Ορχομενού παρά με εκείνη της Πελοποννήσου. Ακόμα, δε θεωρούν ασήμαντο το γεγονός ότι, σύμφωνα με την μυθολογία ο ήρωας Ελευσίνας, ο ιδρυτής της πόλεως, υπήρξε γιος του Βοιωτού Ωγυγού⁷². Η υπόθεση που στηρίζουν αυτοί οι ερευνητές θεωρεί ότι ο μύθος της ίδρυσης της Ελευσίνας αντανακλά ιστορικά γεγονότα τα οποία, ενδεχομένως, εντάσσονται στη συγκεκριμένη περίοδο⁷³.

Δεν αρνούμαστε ότι η άποψη αυτή είναι ελκυστική, ωστόσο, αυτά τα στοιχεία δεν αρκούν για να επιβεβαιώσουμε ποιός ήταν ο συγκεκριμένος τόπος από τον οποίο ήρθαν στην Ελευσίνα οι νέοι κάτοικοι της⁷⁴. Το μόνο σίγουρο είναι ότι οι ιδιοκτήτες των οίκων του ανατολικού λόφου ασχολήθηκαν με την καλλιέργεια της γης, την κτηνοτροφία και την αλιεία, ενώ παράλληλα ήρθαν σε επαφή και δημιούργησαν εμπορικές σχέσεις με τους κυκλαδίτες και τους θαλασσοκράτες μινωίτες. Οι τελευταίοι είχαν ήδη δημιουργήσει θαλάσσιους δρόμους και αναπτύξει τη ναυσιπλοΐα τους, δύο στοιχεία απαραίτητα για τη σωστή διεξαγωγή του εμπορίου. Επίσης, δε λείπουν οι επαφές με την κοντινή Αίγινα, από όπου οι Ελευσίνιοι εισάγουν σχεδόν το 50 % της κεραμικής τους.

Οι οικίες τους ήταν απλές μεγαροειδείς κατασκευές που εξυπηρετούσαν τις βασικές τους ανάγκες, χωρίς κάποια ιδιαίτερη διαφοροποίηση στο σχέδιο και την κατασκευή από άλλους, σύγχρονους της Ελευσίνας οικισμούς. Μονάχα η τριγωνική ασίδα στο πίσω τμήμα αποτελεί ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της αρχιτεκτονικής στην περιοχή.

Η κεραμική της περιόδου φαίνεται ότι είναι σε μεγάλο ποσοστό εισαγόμενη από τα νησιά. Τα γκρι μινυακά αγγεία πιθανώς προέρχονται από την Κρήτη, όπως αποδεικνύουν οι αυλακώσεις που φέρουν στους ώμους στη ΜΕ ΙΙ περίοδο. Τέτοια διακόσμηση φέρουν κρητικά αγγεία της ΠΜ/ΜΜ ΑΙ εποχής που εντοπίστηκαν στην Κνωσό. Άγνωστη είναι η προέλευση των κίτρινων μινυακών αγγείων, που αποτελούν ένα μικρότερο ποσοστό της κεραμικής της Ελευσίνας σε αντίθεση προς τη σύγχρονη της Κορινθία⁷⁵.

Όσον αφορά τα αμαυρόχρωμα αγγεία, τα διακοσμητικά μοτίβα που τοποθετούνται πάνω τους φαίνεται ότι είναι παρμένα από τη μινωική αγγειογραφία. Ωστόσο, σύγχρονες αναλύσεις στον πηλό των αμαυρόχρωμων αγγείων της Ελευσίνας έδειξαν ότι προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από την Αίγινα, με εξαίρεση έναν πολύ μικρό αριθμό οστράκων (60 περίπου) που έρχονται από τις Κυκλάδες.

⁷² “Ελευσινα δέ ήρωα, αφ’ ου την πολιν ονομάζουσιν, οι μὲν Ερμου παιδα είναι και Δαείρας Ωκεανου θυγατρός λέγουσι, τοις δε εστί πεποιημένα Ωγυγον είναι πατέρα Ελευσινι ” (βλ. Πausανίας, 1.38.7).

⁷³ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 31.

⁷⁴ Συγκεκριμένα, όπως είδαμε, η μινυακή κεραμική μάλλον είναι εισαγόμενο προϊόν.

⁷⁵ Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 36, 1932, σ. 113.

Η συνολική εικόνα των ταφικών εθίμων της περιόδου δε διαφέρει από εκείνη που βλέπουμε στην υπόλοιπη Ελλάδα την ίδια εποχή. Κυριαρχεί αποκλειστικά το έθιμο του ενταφιασμού των νεκρών, εντός του οικισμού ή σε χώρο στα δυτικά του, ενώ η καύση φαίνεται ότι είναι άγνωστη στους κατοίκους του ελευσινιακού λόφου. Οι νεκροί τοποθετούνταν σε συνεσταλμένη αρχικά στάση και προς το τέλος της περιόδου, όταν μεγαλώνουν οι διαστάσεις και κατασκευάζονται οι κτιστοί τάφοι, σε ύπτια εκτεταμένη στάση με τα σκέλη μονάχα συνεσταλμένα. Στη ΜΕ I και II περίοδο κάθε τάφος δέχεται ένα μονάχα νεκρό. Οι πρώτες ανακομιδές παρατηρούνται στη ΜΕ III εποχή, οπότε τα οστά του πρώτου νεκρού παραμερίζονται για την εισαγωγή εντός του τάφου και νέου μέλους της φατριάς⁷⁶.

Εντός του οικισμού, σε παράλληλη χρήση με το Δ. νεκροταφείο, τοποθετούνται κυρίως τα νεκρά παιδιά. Ενήλικες και παιδιά θάβονται, ωστόσο, στο μεγάλο νεκροταφείο που βρίσκεται εκτός πόλεως. Επίσης, η διάταξη των τάφων σε παρακείμενες συστάδες μαρτυρεί ότι οι κάτοικοι πιθανώς θάβονταν κατά γένη. Τα κτερίσματα, που στις πρωιμότερες ταφές απουσιάζουν πλήρως, αρχικά είναι ελάχιστα, ενώ με την πάροδο του χρόνου αυξάνονται και χαρακτηρίζουν ιδιαίτερα τη ΜΕ III εποχή. Τα μεταλλικά αντικείμενα, που βρίσκουμε μέσα σε τάφους του τέλους της περιόδου, αποδεικνύουν κάποια σχετική άνοδο στο βιοτικό επίπεδο των κατοίκων. Στοιχεία που μαρτυρούν λατρεία προς τους νεκρούς αυτής της περιόδου δε σώζονται⁷⁷.

Εν κατακλείδι, δε βρέθηκαν στοιχεία που πιστοποιούν ότι κατά τη διάρκεια των ΜΕ χρόνων υπήρξε κάποιου είδους λατρεία προς την θεά Δήμητρα⁷⁸. Από τα οικοδομήματα που έχουν έρθει στο φως μέχρι σήμερα κανένα δεν ανταποκρίνεται στις αναφορές του Ομηρικού Ύμνου σχετικά με τον πρώτο ναό της θεάς πάνω στον ελευσινιακό λόφο.

3. ΥΣΤΕΡΟΕΛΛΑΔΙΚΗ I/II/III

ΥΕ I (1680 –1600/1580 π.Χ.)

Στα τέλη της ΜΕ III περιόδου ο οικισμός καταστρέφεται από μεγάλη πυρκαγιά, ίχνη της οποίας εντοπίστηκαν κυρίως στη νοτιοδυτική κλιτύ του ελευσινιακού λόφου⁷⁹. Κατοικήθηκε, όμως, πάλι άμεσα, όπως μαρτυρά το ΥΕ I στρώμα που διαδέχεται το επίπεδο των καταλοίπων

⁷⁶ Στους ΥΕ χρόνους αυτό το έθιμο παγιώνεται και τα οστά που παραμερίζονταν τοποθετούνται τώρα σε λάκκους, που κατασκευάζονται ειδικά για αυτό το σκοπό κοντά στις εισόδους των τάφων (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 215).

⁷⁷ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 214 –215.

⁷⁸ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 31.

⁷⁹ Εδώ, όπως είδαμε (βλ. σ. 4), βρέθηκε ένα παχύ στρώμα τέφρας, που χώριζε τη ΜΕ από την ΥΕ επίχωση. Παρόμοια κατάλοιπα πυρκαγιάς, ανάμεσα στη ΜΕ III και ΥΕ I εποχή, βρέθηκαν στα κατώτερα στρώματα σωστικών ανασκαφών που πραγματοποιήθηκαν το 1979 σε χώρο εκτός ιερού, συγκεκριμένα στο οικόπεδο του εργοστάσιου Βότρυς (βλ. Παχυγιάννη-Καλούδη, Φ., ΑΔ 34, 1979, σ. 39).

της φωτιάς. Η μυκηναϊκή επίχωση εμφανίζεται αδιατάρακτη και δεν υπάρχει κάποιο στρώμα καταστροφής που να δικαιολογεί το διαχωρισμό της στις τρεις γνωστές υποπεριόδους. Αυτό δίνει μια εικόνα συνέχειας ως τα τέλη της μυκηναϊκής εποχής και αποδεικνύει ότι ο μυκηναϊκός πολιτισμός εξελίσσεται ομαλά στην Ελευσίνα⁸⁰.

Οι πρώτες μυκηναϊκές οικίες της ΥΕ Ι ή πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου χτίζονται ακριβώς πάνω από τα ΜΕ ερείπια⁸¹. Κατάλοιπα τους βρέθηκαν τόσο στη νότια κλιτύ όσο και στην κορυφή του ανατολικού λόφου. Αντιθέτως, αρχιτεκτονικά κατάλοιπα δε βρέθηκαν στο χώρο της ανατολικής κλιτύς κάτω από τα Τελεστήρια των ιστορικών χρόνων, γεγονός που προκαλεί εντύπωση. Ο Μυλωνάς συμπεραίνει πως αυτό το τμήμα του λόφου δεν κατοικήθηκε στις αρχές της μυκηναϊκής εποχής⁸². Πρόσφατες ανασκαφές, ωστόσο, που έγιναν κάτω από το μεταγενέστερο μέγαρο Β, απέδωσαν κεραμική η οποία ενδέχεται να ανήκει στους ΥΕ Ι χρόνους. Συνεπώς, ο Κοσμόπουλος, ο διευθυντής αυτών των ανασκαφών, δεν αποκλείει τη χρήση του χώρου κατά τη διάρκεια της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου⁸³.

Όσον αφορά το σχήμα των ΥΕ Ι οίκων, ο Μυλωνάς πίστευε ότι η μορφή τους αποτελεί μεταβατικό σταθμό στην εξέλιξη από τις ΜΕ αφιδωτές οικίες στα μεγαλόπρεπα μυκηναϊκά μέγαρα των επόμενων χρόνων, ιδιαίτερα εκείνων της ΥΕ ΙΙΙ εποχής⁸⁴. Η οικία Η (εικ.10), στη νοτιοδυτική εγκατάσταση, είναι το καλύτερο παράδειγμα ενός ΥΕ Ι κτιρίου⁸⁵. Πρόκειται μια τετράπλευρη μεγαρόσχημη κατασκευή, οι μακρινές πλευρές της οποίας έχουν περίπου 9 μ. μήκος. Το πλάτος του κτιρίου δεν είναι υπολογίσιμο, γιατί ολόκληρη η νότια και το μεγαλύτερο μέρος των στενών πλευρών του έχει κατακρημνιστεί. Οι σωζόμενοι τοίχοι της βόρειας πλευράς αρκούν για να συμπεράνουμε ότι η ορθογώνια κάτοψη της αποτελούνταν από τρία μέρη: ανοικτό πρόδομο, δόμο και ένα μικρό θάλαμο στο πίσω τμήμα του οίκου.

Οι τοίχοι του προδόμου καταλήγουν σε παραστάδες, που μαρτυρούν ότι ο χώρος αυτός λειτουργούσε ως προαύλιο. Παράλληλα, πιθανολογείται η ύπαρξη ενός ή δύο κίωνων εν

⁸⁰ Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 36, 1932, σ. 106 –107. Οι τρεις χρονολογικές υποδιαίρεσεις (ΥΕ Ι /ΙΙ /ΙΙΙ) που προτείνει ο Blegen, εφαρμόζονται συμβατικά και εξυπηρετούν κυρίως στο να δείξουν τις εξελίξεις στην κεραμική, αρχιτεκτονική κ.α.

⁸¹ Η Shelmerdine (*AJA* 101, 1997, σ. 540) τοποθετεί την αρχή της ΥΕ Ι υποπεριόδου μεταξύ 1680-1600/1580 π.Χ., ενώ το τέλος της μεταξύ 1600- 1510/1500 π.Χ. Ειδικότερα, ο J. Rutter (*AJA* 97, 1993, σ. 756) προτείνει την εξής χρονολόγηση: 1680-1600/1580 π.Χ.

⁸² Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 31.

⁸³ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 14. Αξίζει να σημειώσουμε ότι στο χώρο που αργότερα κτίστηκε η γεωμετρική “ιερά οικία” ο Κουρουνιώτης και ο Τραυλός αναφέρουν ότι εντόπισαν λείψανα ΥΕ οίκων στις κατώτερες επιχώσεις, τους οποίους δε χρονολογούν με ακρίβεια. Ωστόσο δεν αποκλείεται κάποιοι από αυτούς να ανάγονται στην πρώιμη μυκηναϊκή εποχή (βλ. Κουρουνιώτης, Κ.-Τραυλός, Ι., *ΠΑΕ* 1937, σ. 46).

⁸⁴ Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 28.

⁸⁵ Από το δάπεδο της περισυλλέχθηκαν ΥΕ Ι/ΙΙ όστρακα που χρονολογούν την κατασκευή (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 9).

παραστάσει, σύμφωνα με τα μεταγενέστερα πρότυπα των μυκηναϊκών μεγάρων⁸⁶. Λίθινο κατάφλι οδηγούσε από τον πρόδομο στο κυρίως δωμάτιο, όπου ίσως βρισκόταν μια εστία στο κέντρο⁸⁷. Νέο στοιχείο αποτελεί ο αγκώνας⁸⁸ μεταξύ δόμου και θαλάμου. Το στοιχείο αυτό εξυπηρετούσε στη διαμόρφωση του τρίτου και μικρότερου δωματίου της οικίας, ενός τραπεζοειδούς θαλάμου στο πίσω μέρος, που ο Μυλωνάς πιστεύει ότι αποτελεί εξέλιξη του αφιδωτού οπισθόδομου των ΜΕ κτιρίων⁸⁹.

Εξαιτίας της τριμερούς διάταξης του (αναλόγου σχήματος είναι η οικία Ι), που μοιάζει πολύ με αυτήν των μεγάρων της ΥΕ ΙΙΙ εποχής, αποτελεί ίσως το σημαντικότερο εύρημα της περιόδου στην Ελευσίνα. Σε ορισμένα σημεία το λίθινο θεμέλιο διατηρεί το αρχικό του ύψος, φθάνοντας το 1.4 μ.⁹⁰. Τόσο ο τρόπος όσο και τα υλικά δόμησης της οικίας Η και των υπολοίπων ΥΕ Ι κτιρίων δε διαφέρουν καθόλου από εκείνα της προηγούμενης περιόδου⁹¹.

Σημαντικά είναι τα ΥΕ οικοδομικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν στη ΒΑ γωνία της ακροπόλεως, πάνω ακριβώς από ελάχιστα κατάλοιπα ΜΕ τοίχων (βλ. σ. 5-6). Πρόκειται για θεμέλια τοίχων που ανήκουν στις τρεις οικοδομικές φάσεις των τριών αντίστοιχα υποπεριόδων της μυκηναϊκής εποχής⁹². Στους πρώιμους μυκηναϊκούς χρόνους ανάγονται τα κατάλοιπα από μία οικία καθώς και δύο παιδικόι τάφοι που βρέθηκαν σε κοντινή μεταξύ τους απόσταση. Ο ένας εντοπίστηκε ακριβώς κάτω από το δάπεδο της οικίας και ξεχωρίζει γιατί είναι κατασκευασμένος από πωρόλιθο (εικ. 11 Ι-ΙΙ). Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι επάνω στην πλάκα που χρησιμοποιήθηκε ως κάλυμμα, υπάρχει μια μικρή κυκλική κοιλότητα, που πιθανολογείται ότι λαξεύτηκε για την τέλεση εδώ χοών προς τιμήν του νεκρού⁹³. Ο δεύτερος τάφος πιθανώς βρισκόταν κάτω από το δάπεδο μη σωζόμενης σήμερα οικίας.

Παιδικές ταφές ΥΕ Ι χρόνων εντοπίστηκαν επίσης κάτω από το δάπεδο του μεγάρου Η και άλλων πρώιμων μυκηναϊκών οικιών, στα νότια της στοάς του Φίλωνος⁹⁴. Το γεγονός

⁸⁶ Ωστόσο, δε βρέθηκε κανένα ίχνος τους και η υπόθεση παραμένει αβέβαιη (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 32).

⁸⁷ Η ύπαρξη της παραμένει απλή υπόθεση γιατί κανένα ίχνος της δε βρέθηκε.

⁸⁸ Αυτή η λεπτομέρεια δεν απαντάται σε κανένα άλλο οικοδόμημα της εποχής παρά μόνο στις οικίες Η και Ι της νότιας πλαγιάς, ενώ η λειτουργία της παραμένει ακόμη άγνωστη. Ίσως αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια για ορθογωνισμό των αφιδων των ΜΕ οίκων. Δεν αποκλείεται, όμως, το σχήμα τους να οφείλεται και σε άλλες αιτίες, όπως στο ορμητικό νερό της βροχής, οπότε ο αγκώνας θα ενίσχυε τον επιμήκη Βόρειο τοίχο, ή σε κάποια μη σωζόμενη κατασκευή που επέβαλλε το ιδιαίτερο αυτό σχήμα στα δύο οικοδομήματα (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 36, 1932, σ. 117).

⁸⁹ Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 35-36.

⁹⁰ Kjell, W., *SIMA* 108, 1993, σ. 84.

⁹¹ Μοναδική διαφορά είναι ότι οι λιθόκτιστοι ΥΕ τοίχοι είναι ψηλότεροι από αυτούς της προηγούμενης περιόδου (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 36, 1932, σ. 109).

⁹² Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 40, 1936, σ. 419.

⁹³ Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 40, 1936, σ. 424.

⁹⁴ Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 160.

αυτό αποδεικνύει ότι το έθιμο της ταφής μικρών παιδιών και ενηλίκων εντός οικισμού, που παρατηρείται στο χώρο ήδη από τις αρχές της ΜΕ περιόδου, συνεχίζεται κατά τη διάρκεια των πρώιμων μυκηναϊκών χρόνων. Οι δύο λακκοειδείς τάφοι ενηλίκων, που βρέθηκαν κάτω από τη στοά του Φίλωνος και ανάγονται στη ΜΕ ΙΙΙ περίοδο, έχουν πολλά κοινά στοιχεία με τις πρώιμες ΥΕ Ι ταφές. Τόσο το σχήμα τους όσο και η εκτεταμένη στάση του νεκρού, αποδεικνύουν ότι οι τάφοι των πρώτων μυκηναϊκών χρόνων είναι μια συνέχεια των τύπων και παραδόσεων της ΜΕ εποχής⁹⁵.

Την ίδια εικόνα παρουσιάζουν τα ευρήματα του δυτικού νεκροταφείου, όπου συνεχίζουν να ενταφιάζονται οι ενήλικες. Οι λίγοι ΥΕ Ι τάφοι, που ήρθαν στο φως εδώ, αποτελούν το μεταβατικό στάδιο ανάμεσα στους ΜΕ και στους μυκηναϊκούς τάφους. Είναι επιμήκεις τετράπλευροι λακκοειδείς τάφοι, τύπου L, το σχήμα των οποίων αποτελεί εξέλιξη των κιβωτιόσχημων τάφων της ΜΕ ΙΙΙ εποχής (εικ.12)⁹⁶. Φέρουν στήλη στη μια στενή πλευρά και χαλίκι στο δάπεδο τους. Η είσοδος φράζονταν από μονή πλάκα που άνοιγε κάθε φορά για να δεχτεί ακόμα έναν νεκρό της οικογενείας. Συνεχίζεται και καθιερώνεται το έθιμο των επάλληλων ταφών και η ανακομιδή των οστών των προγενέστερων νεκρών, που θα διατηρηθεί ως τα τέλη της μυκηναϊκής περιόδου⁹⁷. Μόνη διαφορά αποτελεί το γεγονός ότι τώρα τα οστά από τις ανακομιδές δεν παραμένουν εντός του τάφου, αλλά τοποθετούνται σε ειδικό λάκκο που δημιουργείται αποκλειστικά για αυτό το λόγο δίπλα στην είσοδο. Επίσης, τοποθετούνται περισσότερα και πλουσιότερα κτερίσματα⁹⁸.

Η μυκηναϊκή κεραμική χωρίζεται στις τρεις γνωστές φάσεις (ΥΕ Ι/ΙΙ/ΙΙΙ), μολονότι σαφής διάκριση αυτής της εποχής στην Ελευσίνα δεν υφίσταται⁹⁹.

Σε μια πρώτη φάση είναι δύσκολος ο διαχωρισμός της ΜΕ από την ΥΕ Ι κεραμική. Τα πρώιμα μυκηναϊκά αγγεία παράγονται σύμφωνα με την επιτόπια ΜΕ παράδοση, ενώ παράλληλα συνεχίζεται η εισαγωγή νέων στοιχείων από την κρητική τέχνη¹⁰⁰. Μόνη εξαίρεση ίσως αποτελούν τα ταφικά αγγεία, που αρχικά είναι σχεδόν αποκλειστικά ΜΕ τεχνοτροπίας¹⁰¹.

⁹⁵ Μυλωνάς, Γ.Ε., *AJA* 36, 1932, σ. 116-7, Μυλωνάς, Γ.Ε., *AJA* 40, 1936, σ. 424.

⁹⁶ Επίσης, παρουσιάζουν όμοια χαρακτηριστικά με αυτούς της ΥΕ ΙΙ περιόδου (Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β σ. 226).

⁹⁷ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 215.

⁹⁸ Πέρα από την εναπόθεση αγγείων, περιστασιακά έχουμε την τοποθέτηση χάλκινων αντικειμένων (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 32).

⁹⁹ Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 36, 1932, σ. 114.

¹⁰⁰ Ο Μυλωνάς διακρίνει τις εξής δύο κατηγορίες ΥΕ Ι αγγείων: τα μονόχρωμα, που υποδιαιρούνται σε κιτρινέρυθρα, μελανότεφρα και χονδροειδή, και τα γραπτά, που είναι τροχήλατα αγγεία. Στα τελευταία συγκαταλέγονται τα κύπελλα Βαφειού, υψίποδα μικρά κύπελλα, κύλικες, μικρές πρόχοι καθώς και μικρά σφαιρικά αγγεία με ανοικτό στόμιο και δύο κάθετες λαβές στον ώμο, τα οποία αποτελούν προάγγελο των αρτόσχημων της ΥΕ ΙΙΑ φάσης (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 108-120).

¹⁰¹ Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 36, 1932, σ. 117.

Το ντόπιο στοιχείο πρεσβεύουν τα υψίποδα κύπελλα και οι κύλικες με γραμμική διακόσμηση, που αποτελούν εξέλιξη των μινυακών αγγείων της προηγούμενης περιόδου¹⁰². Είναι μικρού μεγέθους αγγεία από μελανό πηλό, όμοιο με εκείνο των κίτρινων μινυακών. Τοποθετούνται κυρίως ως κτερίσματα σε τάφους, όπως αποδεικνύεται από την εύρεση τους σε πρώιμες μυκηναϊκές ταφές του δυτικού νεκροταφείου¹⁰³.

Σε γενικές γραμμές το ξένο στοιχείο εντοπίζεται στην επίδραση της μινωικής τέχνης στην αγγειογραφία. Πολλά όστρακα και αγγεία που βρέθηκαν τόσο στον οικισμό όσο και στο νεκροταφείο φέρουν μινωικά σχέδια (εικ.13). Χαρακτηριστικά είναι τα κύπελλα τύπου Βαφειού με πλούσια διακόσμηση, όπως εφαπτόμενες σπείρες, ανθέμια και πέλεκεις, που ζωγραφίζονται επάνω στη λεία επιφάνεια του πηλού με στιλπνό μελανοκάστανο χρώμα¹⁰⁴. Η επίθεση στα κλειστά οικιακά αγγεία στιλπνής βαφής, που παρατηρείται ήδη από τη ΜΕ περίοδο, θα συνεχιστεί ως την ΥΕ ΙΙΑ1 φάση¹⁰⁵. Επιπλέον, εμφανίζονται διαφορετικά σχέδια όπως 'ρακέτα', πτυχώσεις, καμπυλόσχημες λεπτές λωρίδες και περιγεγραμμένες σπείρες, που διακοσμούν κυρίως αγγεία της ΥΕ ΙΙΑ φάσης¹⁰⁶. Τα νέα σχήματα, εντούτοις, αντιγράφουν τη διακόσμηση των ΥΜ ΙΑ αγγείων της Κρήτης¹⁰⁷.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Τα οικιστικά κατάλοιπα της πρώιμης μυκηναϊκής φάσης δε διαφέρουν πολύ από αυτά της προηγούμενης. Δεν υπάρχει κάποιο κενό κατοίκησης που να μαρτυρά την έλευση νέου πληθυσμού με διαφορετικά ήθη και έθιμα αλλά οι ίδιοι άνθρωποι, που κατοικούσαν την Ελευσίνα στους ΜΕ ΙΙΙ χρόνους, ξαναχτίζουν τα σπίτια τους απευθείας πάνω στα κατάλοιπα των παλαιότερων χρόνων. Στην Ελευσινιακή κεραμική συνεχίζεται και εντείνεται η επίδραση των μινωιτών, που παρατηρείται ήδη από την προηγούμενη περίοδο. Σε γενικές γραμμές, τα αρχαιολογικά ευρήματα δε δίνουν κανένα στοιχείο που να αποδεικνύει την τέλεση λατρείας προς την θεά Δήμητρα εδώ κατά τη διάρκεια της ΥΕ Ι περιόδου¹⁰⁸.

¹⁰² Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 161, Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 219.

¹⁰³ Από εδώ ήρθαν στο φως αρυβαλλοειδή αλάβαστρα, υψίποδα κύπελλα, κύαθοι και φιαλίδια της ΥΕ Ι περιόδου (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 235, 241-242).

¹⁰⁴ Στις οικίες Η και Ι βρέθηκε τέτοιου είδους πρωτομυκηναϊκή κεραμική που αντιγράφει τη μινωική αγγειογραφία (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 36, 1932, σ. 114).

¹⁰⁵ Μουνττζογ, Ρ. Α., 1994, σ. 13.

¹⁰⁶ Μουνττζογ, Ρ. Α., 1994, σ. 14.

¹⁰⁷ Κοσμήματα όπως η αλυσιδωτή σπείρα και οι δίσκοι, η ταινία στο εσωτερικό του στομίου των αγγείων, καθώς και το σχήμα του κυπέλλου του Βαφειού είναι γνωστά από την ΥΜ ΙΑ εποχή των Κυθήρων. Στην ΥΜ ΙΑ Κρήτη ανήκουν ο διπλός πέλεκυς, και η ρακέτα, μολονότι κανένα από τα δύο σχήματα δε σχεδιάζεται σύμφωνα με την Κρητική παράδοση (βλ. Μουνττζογ, Ρ. Α., 1994, σ. 13).

¹⁰⁸ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 32.

Από το 1600 π.Χ. περίπου ξεκινά η μέση μυκηναϊκή εποχή που θα λήξει συμβατικά γύρω στο 1400 π.Χ.¹⁰⁹. Τα οικιστικά, κεραμικά και ταφικά κατάλοιπα των χρόνων αυτών μαρτυρούν ότι η ΥΕ ΙΙ εποχή εξελίσσεται ομαλά από την προηγούμενη περίοδο. Ωστόσο, οι χρόνοι αυτοί θεωρούνται σημαντικοί γιατί, βάσει των απόψεων των περισσότερων μελετητών, στη διάρκεια τους πιθανώς εισάγεται και καθιερώνεται η λατρεία της Δήμητρας στην Ελευσίνα.

Στην ουσία ο ίδιος πολιτισμός, χωρίς συνταρακτικές αλλαγές και κάποιο κενό στην κατοίκηση, θα συνεχιστεί μέσα στην ΥΕ ΙΙΙ εποχή και ως τα τέλη της¹¹⁰. Ωστόσο, είναι δύσκολο να ορίσουμε με ακρίβεια τη διάρκεια ζωής του προϊστορικού οικισμού στην Ελευσίνα. Πιθανώς η μυκηναϊκή περίοδος τερματίζεται εδώ γύρω στο 1200 π.Χ., όταν παύει πλέον να χρησιμοποιείται το νεκροταφείο στα δυτικά του συνοικισμού (αποτελεί το *terminus ante quem*, όσον αφορά τη διάρκεια κατοίκησης της πόλης). Την ίδια περίπου εποχή αρχίζουν να ερημώνονται πολλές μυκηναϊκές θέσεις σε ολόκληρη την ηπειρωτική Ελλάδα¹¹¹.

Όπως θα δούμε, μικρές είναι οι εξελίξεις που παρατηρούνται στην αρχιτεκτονική, στη κεραμική και στα ταφικά έθιμα από τις αρχές της μέσης ως τα τέλη της ύστερης μυκηναϊκής περιόδου. Θα συνεξετάσουμε τα κατάλοιπα των δύο τελευταίων υποπεριόδων γιατί παρουσιάζουν πολλά κοινά στοιχεία και για τον πρόσθετο λόγο ότι τότε πιθανολογείται η εισαγωγή της λατρείας της θεάς εδώ.

Αποσπασματικά σωζόμενα είναι τα αρχιτεκτονικά λείψανα της μέσης και ύστερης μυκηναϊκής περιόδου (εικ.14). Τα νεότερα κτίρια οικοδομήθηκαν διαμέσου των παλαιότερων οικιών είτε πάνω από αυτές¹¹². Ανήκουν στις συνήθεις μυκηναϊκές μεγαροειδείς οικίες, που φέρουν ίδια τοιχοδομία και σχήμα με τα σπίτια της πρώιμης μυκηναϊκής περιόδου, αλλά και με παρόμοιες κατασκευές από άλλους σύγχρονους οικισμούς¹¹³.

---

¹⁰⁹ Αναλυτικότερα, η Shelmardine (*AJA* 101, 1997, σ. 537-587, ειδικά σ. 540, για χρονολογικό σύστημα) διαχωρίζει την ΥΕ ΙΙ εποχή σε Α (1600/1580-1520/1480 π.Χ.), Β (1520/1480-1425/1390 π.Χ.) και Γ (1425/1390-1065/1060 π.Χ.) φάση. Εντούτοις, η ύστερη μυκηναϊκή περίοδος διακρίνεται επιμέρους σε ΙΙΑ1(1425/1390-1390/1370), ΙΙΑ2 (1390/1370-1340/1330), ΙΙΒ (1340/1330-1190/1180) και ΙΙΓ (1190/1180-1065/1060).

¹¹⁰ Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 36, 1932, σ. 106.

¹¹¹ Ορισμένοι μελετητές αποδίδουν την καταστροφή των μυκηναϊκών κέντρων στην κάθοδο των Δωριέων, φύλου που από τα βόρεια έφτασε στην ηπειρωτική Ελλάδα και εγκαταστάθηκε εδώ, λεηλατώντας αρχικά όλες τις μυκηναϊκές ακροπόλεις τόσο στην Πελοπόννησο όσο και στην Αττική. Ωστόσο αυτή η άποψη είναι πλέον ξεπερασμένη σήμερα (βλ. Μαζαράκης-Αινιαν, Α., 2000, σ. 35-36 και παρακάτω σ. 51, υποσ. 295).

¹¹² Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 36, 1932, σ. 106-109.

¹¹³ Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 29.

Τμήματα τους εντοπίστηκαν τόσο στην κορυφή του λόφου όσο και στη νότια, βόρεια και ανατολική πλαγιά του¹¹⁴. Μας δίνουν λίγες πληροφορίες σχετικά με την έκταση του οικισμού, με μόνη εξαίρεση αυτά που βρέθηκαν κάτω από τα ιστορικά Τελεστήρια της ανατολικής κλιτύς. Ωστόσο, αρκούν για να συμπεράνουμε ότι ο οικισμός επεκτάθηκε αισθητά κατά την ΥΕ ΙΙΙ εποχή, καταλαμβάνοντας παράλληλα ολόκληρη τη βορειοανατολική πλαγιά του λόφου¹¹⁵.

Οι ανασκαφές του Κουρουνιώτη στην κορυφή της Ελευσινιακής ακρόπολης¹¹⁶ έφεραν στο φως θεμέλια οίκων ΥΕ ΙΙ και ΙΙΙ περιόδου, με κεραμική που ανάγεται στους χρόνους αυτών και είναι όμοια με εκείνη που αποκαλύφθηκε στους άλλους συνοικισμούς. Ο Κουρουνιώτης θεωρεί ότι βάσει της κεραμικής που βρέθηκε τόσο εδώ όσο και στο νοτιοδυτικό οικισμό, δε γίνεται ξεκάθαρη στρωματογραφική διάκριση των υποδιαιρέσεων της ΥΕ εποχής¹¹⁷.

Τα θεμέλια των ΥΕ ΙΙ κατασκευών διατηρούνται σε πολύ κακή κατάσταση και το γεγονός αυτό δυσκολεύει πολύ τη σχεδίαση μιας πλήρους κάτοψης τους. Ωστόσο, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μυλωνάς, αρκούν ώστε να συμπεράνουμε πως ήταν παρακείμενα κτίσματα που αποτελούνταν από δύο μέρη: ένα κυρίως δωμάτιο και ένα προστώο¹¹⁸.

Καλύτερα σώζονται δύο οικοδομήματα, τα λεγόμενα κτίρια Α και Β, που διαθέτουν ενισχυμένη τοιχοδομία (εικ.15). Είναι σύγχρονες και παρακείμενες κατασκευές, που χρονολογούνται στις αρχές της ύστερης μυκηναϊκής εποχής για δύο κυρίως λόγους. Πρώτον, γιατί ο τρόπος δόμησης τους είναι όμοιος και δεύτερον, γιατί η κεραμική που περισυλλέχθηκε από το εσωτερικό τους χρονολογείται στους ΥΕ ΙΙΙΑ2 χρόνους¹¹⁹.

Το κτίριο Α διατηρείται πληρέστερα από το Β. Σώζονται αποσπασματικά οι μακριές πλευρές, ανατολική (α) και δυτική (ά), και ολόκληρη η βόρεια, στενή πλευρά του (α''). Δε σώζεται καθόλου η νότια στενή πλευρά, όπου βρισκόταν η είσοδος. Συνεπώς, μπορούμε να ορίσουμε το συνολικό πλάτος του κτιρίου που φτάνει τα 3.70 μ, όχι όμως και το μήκος του. Το μέγιστο διατηρούμενο μήκος, ωστόσο, φτάνει τα 6.50 μ. Δε γνωρίζουμε αν στο εσωτερικό του κτιρίου υπήρχαν κίονες για τη στήριξη της στέγης ή εστία, εφόσον δε βρέθηκαν ίχνη από

¹¹⁴ Είναι βέβαιο ότι υπήρχαν και άλλα μη σωζόμενα οικήματα, συμπεριλαμβανομένου του ανακτόρου στην κορυφή της ακροπόλεως (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 32–33).

¹¹⁵ Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 161.

¹¹⁶ Κουρουνιώτης, Κ, *ΑΔ* 15, 1933–35 (Παρ/μα), σ. 1-48.

¹¹⁷ Κουρουνιώτης, Κ, *ΑΔ* 15, 1933–35 (Παρ/μα), σ. 25.

¹¹⁸ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1942, σ. 19.

¹¹⁹ Hope Simpson, R. – Dickinson, O. T. P. K., *SIMA* LII, 1979, σ. 203, Μυλωνάς, Γ.Ε., *AJA* 40, 1936, σ. 421. Μεταξύ των ευρημάτων, που περισυλλέχθηκαν από το εσωτερικό των οίκων, συγκαταλέγονται μερικά θραύσματα από ειδώλια τύπου Φ (βλ. Kjell, W., *SIMA* 108, 1993, σ. 86).

τέτοιου είδους κατασκευές¹²⁰. Το διατηρούμενο τμήμα του δαπέδου αποτελείται από χαλίκι αναμιγμένο με συμπιεσμένο χώμα.

Ερωτήματα προκαλεί η αποκάλυψη ενός εσωτερικού και ενισχυμένου τοίχου (k), σε απόσταση 1.10 μ. από τον βόρειο τοίχο, που ένωνε τις δύο μακριές πλευρές του κτιρίου. Είναι σύγχρονος με τους υπόλοιπους τοίχους του οικοδομήματος και μαζί με αυτούς δημιουργούσε στα βόρεια ένα επίμηκες κλειστό δωμάτιο, η λειτουργία του οποίου παραμένει αβέβαιη. Δεν είναι αναλημματικός, εφόσον οικοδομήθηκε πάνω στο δάπεδο του κτιρίου. Ίσως απλά να δημιουργήθηκε για λόγους στήριξης του, αντί για την τοποθέτηση κίωνων στο εσωτερικό του κτιρίου¹²¹.

Κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του κτιρίου Α και σε επαφή με αυτό, βρίσκεται τμήμα του δυτικού τοίχου (β) του κτιρίου Β. Σώζεται σε μήκος 5.50 μ. και ύψος 1.30 μ. ενώ στα βόρεια καταλήγει σε μια καλοφτιαγμένη παραστάδα, που μαρτυρεί ότι η είσοδος βρισκόταν σε αυτή την πλευρά του οικοδομήματος. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι το κτίριο Β διέθετε ένα προστώο ή πρόδομο που έφθανε σε βάθος τουλάχιστον τα 5.50 μ., όσο είναι το διατηρούμενο τμήμα του τοίχου β, και άρα ήταν πολύ μεγαλύτερων διαστάσεων από το κτίριο Α. Οι μεγάλες διαστάσεις του σε συνδυασμό με το μικρό πάχος των τοίχων, πιθανώς επέβαλαν την τοποθέτηση κίωνων εσωτερικά για την υποστήριξη της στέγης, αν και κανένα ίχνος τους δε σώζεται σήμερα¹²².

Σε απόσταση 2.10 μ. από τον τοίχο β και στα βόρεια αυτού, αποκαλύφθηκε ο αναλημματικός τοίχος L, που φθάνει σε μήκος τα 6 μ. Ξεκινά ανατολικά από το κτίριο Α και κατευθύνεται προς τα δυτικά. Λειτουργούσε ως ανάλημμα για το δάπεδο του προδόμου του κτιρίου Β και ως περίβολος, που το διαχώριζε από άλλες ανάλογες στην περιοχή κατασκευές¹²³.

Περαιτέρω, οι έρευνες στο νοτιοδυτικό οικισμό έδειξαν ότι συνεχίζει να κατοικείται ως την ΥΕ ΙΙΙ εποχή. Αυτό δείχνουν ελάχιστα τμήματα τοίχων από τετράπλευρες μεγαρόσχημες οικίες καθώς και όστρακα ΥΕ ΙΙ/ΙΙΙ εποχής, που περισυλλέχθηκαν από όλη σχεδόν την έκταση του ανασκαφέντος χώρου. Μάλιστα, από το εσωτερικό της οικίας Η ήρθαν στο φως ΥΕ ΙΙ όστρακα, που πιστοποιούν τη χρήση της κατά την περίοδο αυτή¹²⁴.

¹²⁰ Το μικρό πλάτος του κτιρίου σε συνδυασμό με το μεγάλο πάχος των τοίχων, δικαιολογεί την απουσία κίωνων. Εξάλλου μια επίπεδη στέγη, όπως αυτή που εικάζεται ότι διέθεταν τα κτίρια Α και Β, δεν είχε την ανάγκη τέτοιου είδους εσωτερικής υποστήριξης. (βλ. Μυλωνάς, Γ.Ε., *AJA* 40, 1936, σ. 419-421).

¹²¹ Μυλωνάς, Γ.Ε., *AJA* 40, 1936, σ. 419.

¹²² Μυλωνάς, Γ.Ε., *AJA* 40, 1936, σ. 419, Kjell, W., *SIMA* 108, 1993, σ. 86.

¹²³ Μυλωνάς, Γ.Ε., *AJA* 40, 1936, σ. 421.

¹²⁴ Μυλωνάς, Γ.Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 9.

Οικιστικά κατάλοιπα ΥΕ ΙΙΙ εποχής εντοπίστηκαν επίσης στη βόρεια κλιτύ του λόφου, σε περιοχή κοντά στο Καλλίχορο φρέαρ το οποίο αναφέρει ο Πausanias (1.38.6). Πρόκειται για τμήματα από μια οικία, που αποκαλύφθηκε μερικώς στη νοτιοανατολική γωνία των μικρών Προπυλαίων¹²⁵. Ήρθαν στο φως μέρη από έναν τοίχο της, πλάτους 0.40 μ., καθώς και από το δάπεδο, που αποτελείται από καλά πατημένο χώμα αναμιγμένο με βότσαλα¹²⁶. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει ένας ψευδόστομος αμφορέας που βρέθηκε, μαζί με μικρό αριθμό οστράκων, πάνω στο δάπεδο της οικίας. Κατά την άποψη του Μυλωνά ο αμφορέας κατασκευάστηκε το αργότερο ως τις αρχές της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου, και συνεπώς το κτίσμα κάτω από το οποίο βρέθηκε ανήκει στην ίδια εποχή.

Ωστόσο, δεν είναι ακριβής η χρονολόγηση που προτείνει ο Μυλωνάς για τα παραπάνω ευρήματα¹²⁷. Αν όντως, όμως, ανάγονται στους ΥΕ ΙΙΙΓ χρόνους, τότε είναι τα μοναδικά κατάλοιπα αυτής της περιόδου από την Ελευσίνα που σώζονται ως σήμερα και αποτελούν κάποια ένδειξη κατοίκησης της περιοχής, σε μια εποχή που ο οικισμός θεωρείται ερημωμένος. Τα αμέσως επόμενα κατάλοιπα ανάγονται στην ύστερη πρωτογεωμετρική εποχή, γεγονός που οδηγεί κάποιους στη σκέψη ότι ίσως η τοποθεσία εγκαταλείφθηκε στα τέλη της ΥΕ ΙΙΙΒ περιόδου και η κατοίκηση συνεχίστηκε σε κάποιο γειτονικό μέρος¹²⁸.

Ο αμφορέας, που ήρθε στο φως από το δάπεδο της οικίας των προπυλαίων, έχει ύψος 0.40 μ. και διατηρείται σε άριστη κατάσταση. Η ιδιαιτερότητα του έγκειται στο γεγονός ότι είναι το μοναδικό εύρημα από την Ελευσίνα που στη μια του πλευρά φέρει μια πλήρη επιγραφή με χαρακτήρες που ανήκουν στη Γραμμική Β γραφή¹²⁹ (εικ.16). Επίσης, μελέτες που έγιναν στον πηλό του έδειξαν ότι το αγγείο είναι τοπικής παραγωγής, γεγονός που αποδεικνύει ότι η Γραμμική Β ήταν γνωστή στην Ελευσίνα τουλάχιστον από τα μέσα του 13^{ου}/αρχές 12^{ου} π.Χ. αιώνα¹³⁰.

Η επιγραφή αποτελείται από οκτώ σύμβολα, που ζωγραφίστηκαν στον ώμο του αγγείου με υπέρυθρο μαύρο χρώμα. Διατάσσονται σε δύο ζώνες, άνω (1,2,3) και κάτω (4-8), ανά τρία και πέντε σύμβολα αντίστοιχα (εικ.17). Ανάλογους χαρακτήρες βλέπουμε σε επιγραφές που προέρχονται από την ηπειρωτική Ελλάδα (π.χ. Θήβες, Τίρυνθα, Ασίνη), την Κρήτη και την

¹²⁵ Αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφών και του καθαρισμού της περιοχής, που διενεργήθηκαν τα έτη 1933-1934 υπό τη διεύθυνση του Κ. Κουρουγιώτη (βλ. Κουρουγιώτης, Κ., *ΑΔ* 14, 1931 –32 (Παρ/μα), σ. 23). Εξαιτίας της τοποθεσίας του, πολλά τμήματα του ακόμα δεν έχουν αποκαλυφθεί.

¹²⁶ Μυλωνάς, Γ.Ε., *ΑΔ* 40, 1936, σ. 426.

¹²⁷ Ο Μυλωνάς θεωρεί ότι ο αμφορέας χρονολογείται πολύ πριν από το τέλος του 13^{ου} π.Χ. αιώνα και ως τις αρχές του 12^{ου} π. Χ. αιώνα (βλ. Μυλωνάς, Γ.Ε., *ΑΔ* 40, 1936, σ. 426,431).

¹²⁸ Hope Simpson, R. – Dickinson, O. T. P. K., *SIMA* LII, 1979, σ. 203-204.

¹²⁹ Ανήκει πιθανότερα στην Κνωσιακή Γραμμική Β' γραφή, εφόσον ένα από τα σύμβολα της εν λόγω επιγραφής δεν υπάρχει στη Γραμμική Α (βλ. Μυλωνάς, Γ.Ε., *ΑΔ* 40, 1936, σ. 431).

¹³⁰ Μυλωνάς, Γ.Ε., *ΑΔ* 40, 1936, σ. 431.

Κύπρο¹³¹ (εικ.18). Ο Μυλωνάς, για την αναγνώριση των χαρακτήρων της γραμμικής Β και την ανάγνωση της επιγραφής, βασίστηκε στο διάγραμμα του Α. W. Persson¹³². Σύμφωνα με αυτό η επιγραφή διαβάζεται από αριστερά προς δεξιά, κατά τον ίδιο τρόπο με εκείνες που βρέθηκαν στην Κύπρο και την Ασίνη. Στην άνω ζώνη ο Μυλωνάς θεωρεί ότι αναγράφονται οι λέξεις “παις” και “δέ”, ενώ στην κάτω η λέξη “κυκεώνα”. Αρχικά, λοιπόν, ο μελετητής θεώρησε ότι έχουμε να κάνουμε με ένα αγγείο που αποτελούσε ανάθημα στην Περσεφόνη¹³³.

Αν θεωρήσουμε σωστή την ερμηνεία του Μυλωνά, που προτείνει την αναγραφή του κυκεώνα¹³⁴, τότε ο επιγραφή αυτή πιστοποιεί την τέλεση λατρείας και μυστηρίων στο χώρο, σε μια εποχή πολύ πριν από τη γεωμετρική και νωρίτερα από τη χρονολογία κατασκευής του αγγείου. Το γεγονός αυτό θα ενδυνάμωνε την άποψη ότι το μυκηναϊκό κτίριο Β, που αποκαλύφθηκε στην ανατολική κλιτύ του ελευσινιακού λόφου και κάτω από το δάπεδο του Πεισιστράτειου Τελεστηρίου (η περιγραφή του ακολουθεί παρακάτω), ήταν ο πρώτος ναός της Δήμητρας και το μέρος όπου, βάσει του Ομηρικού ύμνου, γιορτάζονταν τα μυστήρια προς τιμήν της θεάς¹³⁵.

Ωστόσο, η υπόθεση ότι το αγγείο είχε δοθεί ως προσφορά στη θεά του κάτω κόσμου παραμένει αμφίβολη μέχρι σήμερα. Μάλιστα, ο ίδιος ο Μυλωνάς στο βιβλίο που δημοσίευσε για την Ελευσίνα αργότερα (1961), απέρριψε την παραπάνω ερμηνεία βασιζόμενος σε νέες έρευνες της γραμμικής γραφής, που έγιναν από τον Ventris στις πινακίδες της Πύλου¹³⁶. Σε αυτή τη μελέτη του, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι “το ενεπίγραφο αγγείο από την Ελευσίνα δε μας δίνει αδιαμφισβήτητες αποδείξεις για την ύπαρξη μιας λατρείας στην Ελευσίνα κατά τη διάρκεια των υστεροελλαδικών χρόνων”¹³⁷.

Κτίριο Β

Τα σημαντικότερα οικοδομικά λείψανα της περιόδου εντοπίστηκαν στην ανατολική κλιτύ του λόφου και συγκεκριμένα σε χώρο πάνω από τον οποίο θα οικοδομηθούν αργότερα τα μεγάλα Τελεστήρια της ιστορικής περιόδου. Εδώ υπάρχει ένας υπερυψωμένος λοφίσκος που

¹³¹ Μυλωνάς, Γ.Ε., *AJA* 40, 1936, σ. 427.

¹³² Α. W. Persson, *Schrift und Sprache in Alt-Kreta*, Uppsala, 1930, σ. 17.

¹³³ Η λέξη “παις” αναφέρεται στην Περσεφόνη, ενώ το “δε” ισοδυναμεί με τον εγκλιτικό επιρρηματικό τύπο “όδε”, που ερμηνεύεται ως “αυτό εδώ”. Πιθανώς αναφέρεται στο ιερό ποτό, τον κυκεώνα, το όνομα του οποίου αναγράφεται στην κατώτερη ζώνη της επιγραφής. Η φράση συμπληρώνεται από το ρήμα “δέξου” ή “αφιερώνω” (βλ. Μυλωνάς, Γ.Ε., *AJA* 40, 1936, σ. 429).

¹³⁴ Είναι το ιερό ποτό της θεάς, που ήταν απαραίτητο για τη διεξαγωγή των τελετουργικών στα Ελευσίνα μυστήρια. Ο μύστης ήταν υποχρεωμένος, κατά τη διάρκεια της μνήσεως του, να πει αυτό το ειδικό ποτό, που φτιαχνόταν από τη μίξη κριθαριού με νερό και φλησκούνι (βλ. Kerényi, K., 2001, σ. 82).

¹³⁵ Μυλωνάς, Γ.Ε., *AJA* 40, 1936, σ. 431.

¹³⁶ Ventris –Chadwick, “Evidence for Greek dialect in the Mycenaean Archives”, *JHS* 73, 1953, σ. 84-103, Ventris –Chadwick, *Documents in Mycenaean Greece*, 1956.

¹³⁷ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 51.

κόβεται απότομα στο χείλος του καταλήγοντας κάτω στην πεδιάδα¹³⁸. Ο χώρος στην κορυφή του λοφίσκου ήταν κατάλληλος για την ανέγερση οικοδομημάτων που, όπως φαίνεται, έστεκαν εδώ ήδη από την ΜΕ εποχή¹³⁹. Ωστόσο, για την οικοδόμηση των ΥΕ II κατασκευών ήταν αναγκαία η ισοπέδωση τμήματος του και η δημιουργία τεχνητής επίχωσης¹⁴⁰.

Εδώ, πάνω από τα ΜΕ κατάλοιπα, αποκαλύφθηκαν λείψανα από τους τοίχους μιας μεγαροειδούς κατασκευής με προσανατολισμό από δυτικά προς ανατολικά (εικ.19 I-III). Είναι το λεγόμενο Μέγαρο Β που ήρθε στο φως στις ανασκαφές των ετών 1931–1932, υπό τη διεύθυνση του Ι. Κουρουνιώτη¹⁴¹. Βρισκόταν στο βορειοδυτικό τμήμα μιας τραπεζιόσχημης αυλής που οριζόνταν από περίβολο τοίχο, τμήματα του οποίου επίσης σώζονται. Περίβολος και κτίσμα είναι σύγχρονες κατασκευές που ανήκουν στη μέση μυκηναϊκή περίοδο (1500–1400 π.Χ.)¹⁴².

Ειδικότερα, όσον αφορά τη χρονολόγηση του, μπορούμε να πούμε ότι τα πρώτα δείγματα που μαρτυρούν μια πρώτη πιθανή κατασκευή του κτιρίου προέρχονται από τους ΥΕ ΙΙΑ χρόνους. Όστρακα που εντοπίστηκαν στις επιχώσεις πάνω και κάτω από το δάπεδο τόσο του κτίσματος όσο και της αυλής του, χρονολογούνται σε αυτή την περίοδο και αποτελούν ένδειξη μιας πρώτης χρήσης του τότε. Κανένα δείγμα κεραμικής της πρώιμης μυκηναϊκής εποχής δε βρέθηκε, που να πιστοποιεί ότι το κτίριο έστεκε εδώ νωρίτερα των ΥΕ ΙΙΑ χρόνων. Ωστόσο, την πρώτη αδιαμφισβήτητη απόδειξη της ύπαρξης του μεγάρου στο χώρο, αποτελεί ένας αριθμός ΥΕ ΙΙΑ1–ΙΙΑ2 όστρακων που περισυλλέχθηκαν από τους τοίχους του, όπου και ήταν σφηνωμένα. Η μακρά χρήση του κτιρίου που, όπως θα δούμε, συνεχίζεται και μέσα στους ιστορικούς χρόνους, πιστοποιείται ως τα τέλη της ΥΕ ΙΙΒ1 περιόδου βάσει δύο στοιχείων: της ολοκληρωτικής έλλειψης πληροφοριών για εγκατάλειψη ή καταστροφή του κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΑ-ΙΙΒ περιόδου, καθώς και της αδιάκοπης χρήσης της εισόδου του και μετά την οικοδόμηση της βόρειας προσθήκης, δηλαδή μετά την ΥΕ ΙΙΒ1 εποχή¹⁴³.

Εξαιτίας της ανέγερσης, άνωθεν, των επάλληλων Τελεστηρίων, σώζονται μόνο ορισμένα μέρη από τη θεμελίωση του Νότιου και Βόρειου τοίχου καθώς και μια στρώση λίθων από τον εγκάρσιο τοίχο που χώριζε τα δύο δωμάτια¹⁴⁴. Επίσης, στο ανατολικό τμήμα του προστώου

¹³⁸ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 34.

¹³⁹ Όπως είδαμε, τμήματα τοίχων, που ανήκουν στα τέλη της περιόδου, και τάφοι ενηλίκων μεταξύ τους αποκαλύφθηκαν κάτω από τη στοά του Φίλωνος (βλ. Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 2–3).

¹⁴⁰ Η επίχωση εδώ αποτελούνταν από χώμα που κάλυψε ορισμένα σημεία του βράχου (βλ. Κουρουνιώτης, Κ., ΑΔ 13, 1930–31, σ. 18).

¹⁴¹ Κουρουνιώτης, Κ., ΑΔ 13, 1930–31, σ. 17–30, του ίδιου, ΑΔ 14, 1931–32, σ. 1–30.

¹⁴² Αυτό αποδεικνύει ένας σημαντικός αριθμός ΥΕ ΙΙ οστράκων που αποκαλύφθηκαν κατά μήκος των τοίχων του Μεγάρου και του περιβόλου του καθώς επίσης και ο όμοιος τρόπος οικοδόμησης των δύο παραπάνω κατασκευών. Στοιχείο που τα συνδέει είναι επίσης ένας οχετός που ξεκινά από το Μέγαρο και καταλήγει στο νότιο τμήμα του περιβόλου (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 37, Κουρουνιώτης, Κ., ΑΔ 13, 1930–31, σ. 21).

¹⁴³ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 14.

¹⁴⁴ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 35.

ήρθε στο φως μια υπερυψωμένη κατασκευή με κλίμακες στις δύο πλευρές της¹⁴⁵. Δεν έχουμε πολλά στοιχεία για την λειτουργία ή την εσωτερική διαρρύθμιση του κτιρίου. Το μοναδικό αρχιτεκτονικό μέλος που σώζεται από το εσωτερικό του, είναι μια βάση κίονα από το δόμο. Η τεχνητή επίχωση και το άνδρηρο, που δημιουργήθηκαν απαραίτητως για την οικοδόμηση των ιστορικών ιερών, ευθύνονται για τη διατήρηση των παραπάνω αρχιτεκτονικών μελών¹⁴⁶.

Ο Νότιος τοίχος διατηρείται σε μήκος 10.40 μ. και ύψος 1.16 μ. (εικ.20, αρ.6). Τη θεμελίωση διαμορφώνουν τρεις σειρές μεγάλων λίθων που φθάνουν σε πλάτος συνολικά τα 0.63 – 0.68 μ. Ως συνδετικό υλικό χρησιμοποιήθηκε ασβεστοκονίαμα. Μεταξύ των λίθων βρέθηκαν σφηνωμένα ΥΕ ΙΙΑΑ1 όστρακα που μαρτυρούν ότι το κτίριο χρησιμοποιήθηκε ως τα τέλη σχεδόν των μυκηναϊκών χρόνων¹⁴⁷. Στο ανατολικό πέρας του τοίχου μια παραστάδα πλάτους 0.95 μ., με πολυγωνική βάση από μέλανα Ελευσινιακό λίθο, οριοθετούσε το κτίριο από τα ανατολικά. Η τοιχοποιία της είναι προσεγμένη τόσο στη βόρεια, την εσωτερική, όσο και την ανατολική πλευρά¹⁴⁸.

Σημαντικά ευρήματα ήρθαν στο φως κοντά στο Νότιο τοίχο. Εδώ αποκαλύφθηκε ένα μικρό τμήμα από τοιχογραφία με ζωγραφισμένο επάνω έναν οφθαλμό, που κοιτά προς τα δεξιά και οριοθετείται από μια κάθετη ταινία, καθώς και ένας επίπεδος λίθος που ο Μυλωνάς υποστήριξε ότι πιθανώς ανήκει σε θρόνο¹⁴⁹. Ανάμεσα στην παραστάδα και στον κίονα V6 του Κιμώνιου Τελεστηρίου, σχηματιζόταν ένα πέρασμα πλάτους 1.40 μ., όπου αποκαλύφθηκε κλίμακα τριών αναβαθμών (εικ.20). Οι δύο κατώτεροι από μέλανα ελευσινιακό λίθο έχουν διαστάσεις 0.72 – 0.25 μ. Ο ανώτερος, ωστόσο, που βρέθηκε στο ίδιο ύψος με το δάπεδο της πλατφόρμας, αποτελείται από μεγάλη πλάκα αμυγδαλίτη λίθου¹⁵⁰.

Κοντά στη βάση του νότιου τοίχου βρέθηκε τμήμα από το δάπεδο του δόμου, με κατεύθυνση από τα δυτικά προς τα ανατολικά. Αποτελείται από συμπιεσμένο χώμα ανακατεμένο με χαλίκια και ασβέστη. Ακόμη ένα τμήμα του δαπέδου αποκαλύφθηκε κοντά στο δυτικό τελείωμα του ίδιου τοίχου και θεωρείται μεταγενέστερο του προαναφερθέντος. Αυτό μαρτυρούν τα ΥΕ ΙΙΑΑ1–ΙΙΑΑ2 όστρακα που βρέθηκαν εντός του. Ωστόσο, πάνω και κάτω από το επίπεδο του, εντοπίστηκαν και άλλα όστρακα που ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΑ και Β

¹⁴⁵ Ο Κουρουνιώτης την αποκαλεί “εξώστη” (βλ. Κουρουνιώτης, Κ., *ΑΔ* 13, 1930 –31, σ. 20). Οι περισσότεροι μελετητές συνηθίζουν να την αναφέρουν ως “πλατφόρμα” (βλ. π.χ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 37 και Darceque, P., *BCH* 105, 1981, σ. 596).

¹⁴⁶ Κουρουνιώτης, Κ., “Das Eleusinische Heiligtum von den Anfängen bis zur vorperikleischen Zeit”, *ArchRW* 32, 1935, σ. 52 –78.

¹⁴⁷ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 4.

¹⁴⁸ Αποτελείται από μικρότερους και πιο λειασμένους λίθους σε σχέση με την εξωτερική, τη νότια μεριά. Η επιφάνεια της πιθανώς ήταν καλυμμένη με παχύ στρώμα από κονίαμα (βλ. Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 4).

¹⁴⁹ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 4.

¹⁵⁰ Κουρουνιώτης Κ., *ΑΔ* 13, 1930 –31, σ. 20. Ωστόσο ο Κοσμόπουλος αναφέρει ότι την ανώτερη βαθμίδα δημιουργούν μικρότεροι λίθοι σε μια σειρά (βλ. Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 6).

εποχή¹⁵¹. Εν κατακλείδι, επάνω στο διαμήκη άξονα του δόμου και σε απόσταση 2.20 μ. από τον εγκάρσιο τοίχο, που χωρίζει προστώο και δόμο, βρέθηκε λίθινη βάση κίονα in situ. Ο Μυλωνάς προτείνει την αποκατάσταση ενός δεύτερου όμοιου κίονα, δύο μέτρα βορειότερα της σωζόμενης βάσεως και στον ίδιο άξονα με αυτή¹⁵². Οι δύο κίονες λειτουργούσαν ασφαλώς ως υποστηρίγματα της στέγης.

Ο Βόρειος τοίχος του Μεγάρου σώζεται σε μήκος 9.70 μ., ενώ το πάχος του φθάνει τα 0.65 μ. Σε ορισμένα σημεία αποτελείται από διπλή σειρά μεγάλων λίθων που το μεταξύ τους κενό γεμίζουν μικρότεροι λίθοι και ασβέστης. Σε άλλα μέρη του τοίχου έχουμε οριζόντια τοποθετημένες επίπεδες πλάκες, που καλύπτουν ολόκληρο το πλάτος του (εικ.21). Όστρακα της ΥΕ IIIA1 περιόδου και απανθρακωμένα κατάλοιπα ξύλου εντοπίστηκαν ανάμεσα και κάτω από τους δόμους του¹⁵³. Ο βόρειος τοίχος κατέληγε επίσης σε παραστάδα στα ανατολικά, όμοιας κατασκευής με αυτή του νότιου. Μεταξύ βόρειας παραστάδας και πλατφόρμας υπήρχε κλίμακα τριών βαθμίδων κατά αντιστοιχία προς τη νότια πλευρά¹⁵⁴. Δε σώζεται, όμως, γιατί οι αναβαθμοί της αφαιρέθηκαν όταν αργότερα κατασκευάστηκε η προσθήκη, που κατέλαβε την περιοχή βόρεια του Μεγάρου (δωμάτια B1/ B2/ B3). Οι λίθινες βαθμίδες της ενσωματώθηκαν τότε στο δυτικό τοίχο του κτιρίου B1¹⁵⁵ (εικ.20, B1a). Οι δύο κλίμακες, εκατέρωθεν της πλατφόρμας, αποτελούσαν τη μόνη πρόσβαση από το επίπεδο της αυλής στο ψηλότερο προστώο και στο κεντρικό δωμάτιο εν συνεχεία.

Ο δυτικός τοίχος δε σώζεται, αλλά μπορούμε να σχεδιάσουμε την πορεία του βάσει των παρακάτω συλλογισμών. Φαίνεται ότι ξεκινούσε από τη βορειοδυτική πλευρά του κτιρίου με κατεύθυνση από βόρεια προς νότια. Αυτό μαρτυρεί ο βόρειος σωζόμενος τοίχος, το δυτικό τμήμα του οποίου μοιάζει να στρέφεται προς τα νότια. Μάλιστα, στη βορειοδυτική γωνία του δόμου βρέθηκε τμήμα από το δάπεδο, ελλειπτικού σχήματος, καθώς και τρεις λίθοι σε σημείο όπου πιθανολογείται ότι περνούσε ο δυτικός τοίχος¹⁵⁶. Τέλος, ο φυσικός βράχος που υψώνεται απότομα στα δυτικά, καθιστά αδύνατη την τοποθέτηση επιπλέον δωματίου πέρα από το δόμο. Η πιθανότητα κατασκευής εδώ επιπρόσθετου χώρου πάνω στο βράχο αποκλείεται, εφόσον ολόκληρη η περιοχή δεν οικοδομήθηκε σε ανώτερο επίπεδο νωρίτερα των Κιμώνειων χρόνων.

Στην ανατολική πλευρά του οικοδομήματος ένας εγκάρσιος τοίχος συνέδεε το βόρειο και νότιο τοίχο του Μεγάρου και οριοθετούσε το χώρο μεταξύ αίθουσας και δόμου. Μόνο μια

¹⁵¹ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 6.

¹⁵² Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 35.

¹⁵³ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 6.

¹⁵⁴ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 36.

¹⁵⁵ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 6.

¹⁵⁶ Οι λίθοι πιθανώς ανήκουν στο δυτικό τοίχο λόγω ομοιότητας στο μέγεθος, το σχήμα και την τοποθέτηση με εκείνους του βόρειου: είναι ευμεγέθεις, επιμήκεις και τοποθετημένοι κάθετα ως προς τη κατεύθυνση του τοίχου, ενώ παράλληλα καλύπτουν ολόκληρο το πλάτος του (βλ. Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 7).

στρώση λίθων στη νότια πλευρά ανήκει στην ΥΕ ΙΙ περίοδο, ενώ το βόρειο τμήμα του καταστράφηκε όταν χτίστηκαν εδώ τοίχοι της μεταγενέστερης προσθήκης (κτίριο Β1). Η κύρια λειτουργία του ήταν να υποστηρίξει την επίχωση που τοποθετήθηκε απαραίτητως εδώ¹⁵⁷. Συνεπώς, τόσο ο εγκάρσιος τοίχος του προστώου όσο και ο πρόσθιος της πλατφόρμας είναι αναλημματικοί¹⁵⁸. Στο κέντρο του ένα άνοιγμα πλάτους 1.30 μ., δημιουργούσε την είσοδο του οικοδομήματος. Μπροστά από την τελευταία υπήρχε βαθμίδα που οδηγούσε, από την κατά 0.30 μ. χαμηλότερη αίθουσα, στο κυρίως δωμάτιο¹⁵⁹.

Η Αίθουσα είχε διαστάσεις 5.70 X 7.00 μ.¹⁶⁰. Ξεκινώντας από τον εγκάρσιο τοίχο εκτεινόταν ανατολικά, φθάνοντας στο πλάι ως τις παραστάδες, ενώ κεντρικά εξέιχε περίπου 2 μ., από την απόληξη των παραστάδων ως την άκρη της πλατφόρμας. Το δάπεδό της, από μεγάλες ορθογώνιες πλάκες αμυγδαλίτη λίθου, υψωνόταν 1.25 μ. από το επίπεδο της αυλής. Σημαντικές ζημιές σημειώθηκαν στο προστώο από την οικοδόμηση διαμέσου του, δύο κίωνων που ανήκαν στα μεταγενέστερα Τελεστήρια¹⁶¹. Κανένα τμήμα από κίονα δε σώζεται στο προστώο. Ωστόσο, η ύπαρξη και εδώ ενός ή δύο κίωνων για τη στήριξη της στέγης θεωρείται πολύ πιθανή. Ο Μυλωνάς υποστηρίζει ότι στην αίθουσα έστεκαν δύο κίονες, κατά αντιστοιχία προς αυτούς των σύγχρονων του μεγάρων από τον Άγιο Κοσμά¹⁶².

Πλατφόρμα

Μπροστά από την αίθουσα και σε σύνδεση με αυτή, στέκεται ακόμα και σήμερα η πλατφόρμα με διαστάσεις 3.40 μ. μήκος και 2.80 μ. πλάτος (εικ.22). Είναι λίθινη κατασκευή σε σχήμα Π που υψώνεται περίπου 1.30 –1.40 μ. πάνω από το επίπεδο της αυλής και στον κεντρικό χώρο μεταξύ των δύο κλιμάκων. Όστρακα που βρέθηκαν σφηνωμένα στους τοίχους και των τριών πλευρών της ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΑ1 περίοδο. Αν αναλογιστούμε ότι το Μέγαρο έχει συνολικό πλάτος 5.90 μ. τότε η πλατφόρμα, που καταλάμβανε το μισό από αυτό πλάτος, ήταν τεραστίων διαστάσεων σε σχέση με το οικοδόμημα.

Ιδιαίτερη σημασία έχει ο σκοπός για τον οποίο έγινε αυτή η κατασκευή. Το σχήμα της καθώς και το γεγονός ότι εξέχει από το κτίριο, δίνοντας έτσι την εντύπωση αυτόνομου οικοδομήματος, οδήγησε πολλούς μελετητές στη σκέψη ότι εδώ έχουμε ένα βωμό¹⁶³. Το μεγάλο μέγεθος καθώς και το περίεργο σχήμα της μαρτυρούν ότι δεν είναι απλά μια αναλημματική κατασκευή, αλλά πιθανώς εξυπηρετούσε και κάποιο άλλο σκοπό, ‘μη

¹⁵⁷ Με σκοπό την οριζοντίωση του δαπέδου του κτιρίου, που ήταν δύσκολη λόγω της μεγάλης κατωφέρειας του εδάφους.

¹⁵⁸ Κουρουνιώτης Κ., *ΑΔ* 13, 1930–31, σ. 20.

¹⁵⁹ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 7.

¹⁶⁰ Κουρουνιώτης, Κ., *ΑΔ* 14, 1931–32, σ. 2.

¹⁶¹ Ένας ανήκε στο Κιμώνιο Τελεστήριο και ο άλλος στο Ρωμαϊκό (βλ. Μυλωνάς, Γ.Ε., 1961, σ. 35).

¹⁶² Μυλωνάς, Γ.Ε., 1961, σ. 35, σημ. 31.

¹⁶³ Ο Μ. Κοσμόπουλος διατύπωσε πρόσφατα ότι ο ρόλος της δε περιοριζόταν μονάχα στην υποστήριξη της επίχωσης του κτιρίου, αλλά παράλληλα εξυπηρετούσε και διαφορετικό σκοπό, πιθανώς λατρευτικό (βλ. Κοσμόπουλος Μ. Β., 2003, σ. 8.).

οικοδομικό', όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μ. Κοσμόπουλος¹⁶⁴. Αν η πλατφόρμα λειτουργούσε μονάχα ως ανάλημμα, έπρεπε λογικά να καταλαμβάνει όχι το μισό αλλά ολόκληρο το μήκος της αίθουσας. Συνεπώς ο κατασκευαστής, της έδωσε το ιδιαίτερο αυτό σχήμα για συγκεκριμένο λόγο, που ακόμη και σήμερα θεωρείται αμφισβητήσιμος. Βέβαιο, όμως, είναι ότι η λειτουργία της σχετίζεται με αυτή που είχε γενικότερα το οικοδόμημα.

Οχετοί

Μπροστά από την αίθουσα ήρθε στο φως μυκηναϊκός οχετός που ξεκινούσε από το βόρειο άκρο της κατώτατης βαθμίδας της νότιας κλίμακας με κατεύθυνση προς νότια (εικ.22). Σε κάποιο σημείο ενωνόταν με ακόμα έναν οχετό που κατέληγε στη νοτιοανατολική πλευρά του περιβόλου, σε άνοιγμα που δημιουργήθηκε κάτω από το νότιο τοίχο και σε απόσταση 1.90 μ. από την ανατολική άκρη του. Ο δεύτερος οχετός δε φέρει κάλυψη και η μια του πλευρά αποτελείται από μικρούς λίθους τοποθετημένους στη σειρά. Εντός του αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα τέφρας αναμεμειγμένα με οστά ζώων καθώς και όστρακα, που ανήκουν σε ΥΕ αρτόσχημα αγγεία και ειδώλια¹⁶⁵. Τα τελευταία ευρήματα δε δημοσιεύθηκαν τότε από τον Κουρουνιώτη. Ο Κοσμόπουλος, ωστόσο, τονίζει τη σπουδαιότητα τους και θεωρεί ότι δίνουν σημαντικές πληροφορίες σχετικά με τη λειτουργία του Μεγάρου¹⁶⁶.

Τμήματα από έναν ακόμη οχετό, που έφτανε τα 0.44 μ. πλάτος και 0.40 μ. ύψος, εντοπίστηκαν στη βορειοανατολική γωνία του Πεισιστράτειου Τελεστηρίου. Αν και σώζεται πολύ αποσπασματικά, μπορούμε να διακρίνουμε τις μεγάλες πλάκες που κάλυπταν τόσο τα πλαϊνά όσο και το κάτω μέρος του. Εντός του αποκαλύφθηκαν θραύσματα από δύο ή τρία ειδώλια ΥΕ περιόδου¹⁶⁷.

ΥΕ ΙΙΑ Περιβόλος

Από τον ισχυρό περίβολο του κτιρίου διατηρείται μονάχα μέρος του νότιου και βόρειου τοίχου που έχουν χτιστεί παράλληλα (εικ.20, τοίχοι 5, 8). Η μεταξύ τους απόσταση φτάνει τα 16 μ., όσο ήταν το πλάτος της αυλής. Τμήμα από το πλακόστρωτο της τελευταίας αποκαλύφθηκε στην εσωτερική πλευρά των δύο σωζόμενων τοίχων, κοντά στη θεμελίωση τους, και αποδεικνύει ότι ανήκουν στην ίδια κατασκευή που περιέκλειε το οικοδόμημα. Το ίδιο μαρτυρεί ο τρόπος δόμησης, η κατεύθυνση καθώς και το βάθος θεμελίωσης τους που είναι όμοια¹⁶⁸. Στην ανατολική και δυτική πλευρά ο περίβολος δεν ορίζεται με σαφήνεια, εφόσον εδώ δεν εντοπίστηκαν καθόλου κατάλοιπά του. Ωστόσο, ο ανατολικός τοίχος του, με

¹⁶⁴ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 8.

¹⁶⁵ Εντοπίστηκαν στην επίχωση της αύλακος και σε απόσταση 2.40 μ. από το νότιο περίβολο τοίχο. Αναλυτικότερα, έχουμε 18 απανθρακωμένα οστά προβάτου, κατσίκας ή χοίρου και θραύσματα από αλάβαστρα, βάσεις και χείλη κυπέλλων κ.α., που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΑ1 περίοδο (βλ. Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 11). Για μυκηναϊκά ειδώλια βλ. παρακάτω, σ. 38.

¹⁶⁶ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 11.

¹⁶⁷ Κουρουνιώτης, Κ., ΑΔ 14, 1931-32, σ. 2-3.

¹⁶⁸ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 10.

κατεύθυνση από νότια προς βόρεια, περνάει κάτω από την Πεισιστράτεια στοά και θεμελιώνεται εντός της τεχνητής επίχωσης του μεγάρου. Στα δυτικά η θεμελίωση του περιβόλου, που έχει εντελώς καταστραφεί από την οικοδόμηση των ιστορικών ναών, γινόταν πάνω στο φυσικό βράχο και σε μικρή απόσταση από το Μέγαρο¹⁶⁹.

Ο νότιος τοίχος φτάνει τα 19 μ. μήκος και 1.50 –1.70 μ. ύψος, ενώ το πλάτος του εμφανίζει διακυμάνσεις σχεδόν σε ολόκληρη την έκταση του σωζόμενου τμήματος. Το θεμέλιο του περιβόλου συνιστούν οι τρεις κατώτεροι δόμοι. Ο κατώτατος αποτελείται από μεγάλους επίπεδους λίθους που αντικαθίστανται, στην αμέσως επόμενη στρώση, από επίσης μεγάλους και ισομεγέθεις λίθους σε δύο σειρές. Ανατολικότερα, το πλάτος του τοίχου μειώνεται σχεδόν 20 εκατοστά από αυτό της δυτικής πλευράς. Εδώ εντοπίστηκαν ΥΕ ΠΙΑ1-ΠΙΑ2 όστρακα σφηνωμένα ανάμεσα σε λίθους¹⁷⁰. Επίσης, στο σημείο κατέληγε ο οχετός που ξεκινούσε από τη νότια κλίμακα του κτιρίου Β. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο νότιος τοίχος ενισχύεται εξωτερικά σε ένα μήκος 4.30 μ και σε απόσταση 5.35 μ. από την ανατολική άκρη του, φθάνοντας εδώ το 1.80 μ. πλάτος (εικ.24). Μέλας Ελευσινιακός λίθος χρησιμοποιήθηκε για τη δημιουργία του θεμελίου αυτής της κατασκευής που ο Μυλωνάς ταυτίζει με προμαχώνα¹⁷¹. Ωστόσο, είναι πολύ πιθανό ο ρόλος της να περιορίζεται απλώς στην υποστήριξη του τοίχου, σε ένα σημείο όπου η κλίση του εδάφους είναι μεγάλη και εγκυμονεί κινδύνους πιθανής κατάρρευσης¹⁷².

Ο Βόρειος τοίχος σώζεται σε μικρότερο μήκος, που φθάνει τα 14 μ.. Το πλάτος του κυμαίνεται από 0.80 ως 0.90 μ. Κατασκευάστηκε 16 μέτρα βορειότερα του νότιου τοίχου κατά τον ίδιο τρόπο και παράλληλα προς αυτόν¹⁷³.

Είσοδοι του περιβόλου του κτιρίου Β

Το κτίριο Β διέθετε δυο εισόδους, μια σε κάθε μακρά πλευρά του περιβόλου του, τις οποίες πιθανώς έφραζαν πύλες. Στους σωζόμενους τοίχους του περιβόλου διατηρούνται μονάχα τα ανοίγματα από τις εισόδους. Το πέρασμα που υπάρχει στο μέσο περίπου του βόρειου τοίχου αποτελούσε την κύρια είσοδο της αυλής. Βρισκόταν σε απόσταση 1.25 μ. από το βόρειο τοίχο του κεντρικού δωματίου της ΜΕ ΙΙΙ προσθήκης, για την οποία θα μιλήσουμε παρακάτω¹⁷⁴. Από την ενδοχώρα κατέληγε εδώ λιθόστρωτος δρόμος, τμήμα του οποίου εντοπίστηκε κοντά στο περίβολο. Πιθανώς οδηγούσε από την Ελευσίνα προς

¹⁶⁹ Μυλωνάς, Γ.Ε., 1961, σ. 36.

¹⁷⁰ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 10.

¹⁷¹ Μυλωνάς, Γ.Ε., 1961, σ. 36.

¹⁷² Έφθανε περίπου το ένα μέτρο διαφορά, από το δυτικό ως το ανατολικό πέρασ του νότιου τοίχου (βλ. Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 9).

¹⁷³ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 10.

¹⁷⁴ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 12.

βορειοανατολικά, στην Αθήνα και στη Βοιωτία. Η αποκάλυψη του συνηγορεί με τη ταύτιση του βόρειου περάσματος ως κύριας εισόδου¹⁷⁵.

Ένα δεύτερο άνοιγμα εντοπίστηκε στη νότια πλευρά του περιβόλου. Πιθανώς και αυτό λειτουργούσε ως δεύτερη είσοδος του κτιρίου Β, παρόλο που κανένα τμήμα δρόμου δεν εντοπίστηκε κοντά. Το πέρασμα αυτό έκανε εύκολη την πρόσβαση προς τη θάλασσα¹⁷⁶.

ΥΕ IIIΒ: Βόρεια προσθήκη (Κτίρια Β1/Β2/Β3).

Η παραπάνω κατασκευή που οικοδομήθηκε στη μέση μυκηναϊκή περίοδο ανακαινίζεται κατά την ΥΕ IIIΒ1 εποχή. Τότε στη βορειοανατολική πλευρά και εντός της αυλής προτίθεται ένα συγκρότημα τριών δωματίων, ένα κύριο και δύο πλευρικά, που συνδεόταν με το Μέγαρο και είχε κατεύθυνση από βορρά προς νότο¹⁷⁷ (εικ.25). Η χρονολόγηση τους βασίζεται τόσο στο γεγονός ότι τμήματα από τα δύο δωμάτια χτίστηκαν επάνω σε τοίχους του μεγάρου καθώς και στην αποκάλυψη ΥΕ IIIΒ οστράκων στο τρίτο και ανατολικό δωμάτιο της προσθήκης (Β3).

Το κύριο δωμάτιο (Β1) με διαστάσεις 7 x 4.40 μ., που σώζεται ακέραιο, διέθετε εισόδους πιθανώς και στις τέσσερις του πλευρές. Συνδεόταν απευθείας με το κτίριο Β από τη νότια και τη δυτική πλευρά. Η οικοδόμηση του ευθύνεται για την καταστροφή της βόρειας κλίμακας του κτιρίου Β που, όπως είδαμε, κάλυπτε το χώρο μεταξύ πλατφόρμας και βόρειας παραστάδας. Μεγάλοι λίθοι τοποθετημένοι κάθετα προς την κατεύθυνση των τοίχων συνιστούν το θεμέλιο του. Το πλάτος των τελευταίων μειώνεται όσο ανεβαίνουμε σε ύψος, και από 0.78 μ. στη βάση φτάνει τα 0.65 μ. στην ανωδομή. Επίσης, τμήμα του δαπέδου, αποτελούμενο από συμπιεσμένο χώμα και χαλίκια, εντοπίστηκε κοντά στον ανατολικό τοίχο του δωματίου¹⁷⁸.

Καλύτερα σωζόμενοι είναι οι τοίχοι της νότιας και βόρειας πλευράς. Ο νότιος, αποτελείται από δύο παραστάδες που ακουμπούν εν μέρει πάνω στην πλατφόρμα και το προστώο του κτιρίου Β¹⁷⁹. Στο κέντρο τους διαμορφώνεται άνοιγμα μήκους 1.60 μ. που συνιστά την κύρια είσοδο τόσο του δωματίου όσο και ολόκληρου του οικοδομικού συγκροτήματος. Ένα κατώφλι μπροστά από την είσοδο, διευκόλυνε την πρόσβαση στο εσωτερικό του συγκροτήματος. Ο βόρειος τοίχος, αντίθετα, κατασκευάστηκε πάνω σε τεχνητή επίχωση, από μεγάλους λίθους τοποθετημένους σε ακανόνιστες οριζόντιες σειρές. Στο δυτικό πέρασ του, αν και δε σώζεται καλά, ενδεχομένως υπήρχε ακόμα μια είσοδος. Η πλειοψηφία των ερευνητών δέχεται την ύπαρξη της, μολονότι το τμήμα στο οποίο πιθανώς

¹⁷⁵ Μυλωνάς, Γ.Ε., 1961, σ. 36.

¹⁷⁶ Κόκκου-Βυρίδη, Κ., 1999, σ. 24.

¹⁷⁷ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 11 και 14.

¹⁷⁸ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 11-12.

¹⁷⁹ Kjell, W., *SIMA* 1993, σ. 85.

είχε δημιουργηθεί είναι κατά πολύ κατεστραμμένο¹⁸⁰. Από εδώ ξεκινούσε κλίμακα πλάτους 1.45 μ., η οποία ένωνε το κυρίως με το δυτικό δωμάτιο της προσθήκης ενώ παράλληλα δημιουργούσε πρόσβαση προς τη βόρεια πύλη του περιβόλου τοίχου¹⁸¹.

Ωστόσο, το δυτικό και ανατολικό τμήμα του Β1 διατηρείται πολύ αποσπασματικά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο δυτικός τοίχος που, στο βόρειο τμήμα του, συνεχίζει την πορεία του εγκάρσιου τοίχου της ΜΕ ΙΙ εποχής. Προχωρούσε πέρα από τη δυτική παραστάδα της νότιας πλευράς φράζοντας εν μέρει την κύρια είσοδο του Μεγάλου¹⁸². Ακόμα ένα άνοιγμα εδώ, πλάτους 1.05 μ., ένωνε το κεντρικό με το δυτικό δωμάτιο της προσθήκης (Β2). Εν κατακλείδι, στα ανατολικά το θεμέλιο οικοδομείται εντός της ΜΕ επιχώσης¹⁸³.

Η παραπάνω κατασκευή συνδεόταν με δύο ακόμη σύγχρονα με αυτή δωμάτια, που διατηρούνται μερικώς στη δυτική και ανατολική πλευρά αντίστοιχα (εικ.20, Β2 και Β3). Το δυτικό δωμάτιο ερχόταν σε επαφή με το αρχαιότερο μέγαρο από τα νότια. Σώζεται πληρέστερα (ήρθαν στο φως τμήματα από το νότιο και βόρειο τοίχο) από το ανατολικό δωμάτιο και το πλάτος του φθάνει τα 3.25 μ.¹⁸⁴. Η μοναδική είσοδος, που συνέδεε το δωμάτιο Β2 με τον κεντρικό τομέα, βρισκόταν ανατολικά.

Αντίθετα, το μεγαλύτερο τμήμα του ανατολικούωματίου (Β3) καταστράφηκε, όταν κατασκευάστηκε ακριβώς πάνω από αυτό το δάπεδο του Πεισιστράτειου προστώου. Μπορούμε να συμπεράνουμε με κάποια σχετική βεβαιότητα, μονάχα το πλάτος του που έφθανε τα 5.75 μ.¹⁸⁵. Η είσοδος του στη δυτική πλευρά, μήκους 1 μ., οδηγούσε στο κυρίως δωμάτιο. Επίσης, εντοπίστηκε ένα καλά διατηρημένο τμήμα του δαπέδου του, που αποτελείται από συμπίεσμένο χώμα και χαλίκια, όμοιας σύστασης με αυτό του Β1. Ιδιαίτερη σημασία έχει η εύρεση οστράκων πάνω στο δάπεδο, τα οποία χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΒ1–ΙΙΒ2 περίοδο¹⁸⁶. Αποδεικνύουν ότι τόσο το δωμάτιο Β3 όσο και τα άλλα δύο, που θεωρούνται σύγχρονα με αυτό, κατασκευάστηκαν κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙΒ εποχής και ήταν σίγουρα σε χρήση ως τα τέλη της ύστερης μυκηναϊκής περιόδου¹⁸⁷.

¹⁸⁰Είναι παράδοξο το ότι ο Τραυλός δε σχεδίασε τη βόρεια είσοδο στην κάτοψη του ΥΕ ΙΙΙ συγκροτήματος, που δημοσιεύτηκε το 1961 στο βιβλίο του Μυλωνά (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, εικ. 11). Αντίθετα, σε άλλες κατόψεις του αρχιτέκτονα, η βόρεια είσοδος της προσθήκης Β1 έχει σχεδιαστεί (βλ. Τραυλός, Ι., 1973, σ. 86, σχ. 2). Ο Μυλωνάς, πάλι, σε κάποια σημεία του βιβλίου του δέχεται την ύπαρξη της εισόδου και σε άλλα όχι (βλ. π.χ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 37–38). Ωστόσο, στην πλειοψηφία τους τα σχέδια των ετών 1931–32 μαρτυρούν τη παρουσία μιας εισόδου στο μέρος (βλ. Kjell, W., *SIMA* 108, 1993, σ. 85).

¹⁸¹Σώζεται μονάχα η βάση της κλίμακας, που αποτελείται από μια σειρά μεγάλων λίθων, και από αυτή μπορούμε να συμπεράνουμε το πλάτος ολόκληρης της κατασκευής. Συνδεόταν με την είσοδο του Βόρειου τομέα του περιβόλου τοίχου (βλ. Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 12).

¹⁸²Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 12.

¹⁸³Κάτω από τη νότια πλευρά τουωματίου Β1 εντοπίστηκε η ΜΕ επιχώση, που περιείχε κατάλοιπα τοίχων για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω (βλ. σ. 6-7).

¹⁸⁴Kjell, W., *SIMA* 108, 1993, σ. 85.

¹⁸⁵Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 13.

¹⁸⁶Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 13.

¹⁸⁷Μυλωνάς, Γ.Ε., 1961, σ. 37.

Μετά την οικοδόμηση του παραρτήματος, το μέγαρο Β επιδέχεται ορισμένες αλλαγές στη πρωταρχική του μορφή. Τόσο η νότια κλίμακα όσο και η πλατφόρμα του συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται. Ωστόσο, από την τελευταία τώρα προβάλλονται στο χώρο μόνο οι τρεις επιφάνειες της. Η προσθήκη κατέλαβε ένα μεγάλο τμήμα της αυλής και έκανε δύσκολη την πρόσβαση στο Μέγαρο. Τώρα για να φτάσει κάποιος σε αυτό έπρεπε, κατά την άποψη του Μυλωνά, από τη βόρεια πύλη να διασχίσει το πέρασμα γύρω από το ανατολικό δωμάτιο, για να καταλήξει μπροστά από την πλατφόρμα¹⁸⁸. Προβληματισμό δημιούργησε η ύπαρξη ή μη εισόδου στη βόρεια πλευρά του Β1 δωματίου, που θα καθιστούσε ευκολότερη την πρόσβαση στο συγκρότημα. Οι επιπλέον χώροι, όμως, θεωρήθηκαν αναγκαίοι για την εξυπηρέτηση των ολοένα αυξανόμενων αναγκών του μεγάρου, η λειτουργία του οποίου συνεχίζεται ως τα τέλη της μυκηναϊκής εποχής.

ΥΕ ΙΙΒ κατάλοιπα στα νότια του περιβόλου του Μεγάρου Β.

Κατάλοιπα της ΥΕ ΙΙΒ1–ΙΙΒ2 περιόδου, σύγχρονα με τη βόρεια προσθήκη του μεγάρου, εντοπίστηκαν στα νοτιοδυτικά του Πεισιστράτειου Τελεστηρίου. Πρόκειται για τέσσερις αποσπασματικούς τοίχους που βρίσκονται εκτός του νότιου περιβόλου τοίχου που περιγράψαμε, και κοντά σε αυτόν (εικ.20, αρ.1-4).

Ερωτήματα προκαλεί η λειτουργία του καλούμενου τοίχου 3 (εικ.20, αρ.3), στον οποίο στήριξε ο Darcque τον αντίλογο του σχετικά με τη λειτουργία του κτιρίου Β¹⁸⁹. Ο τοίχος αυτός ανήκε στο ίδιο στρώμα με το Μέγαρο Β και είναι σχεδόν παράλληλος με τον νότιο περίβολο τοίχο¹⁹⁰. Έχει μήκος 8.75 μ. και αποτελείται από ακανόνιστους λίθους που συνδέονται με ασβεστοκονίαμα. Το πάχος του θεμελίου φθάνει τα 0.55 μ., ενώ διατηρείται σε ένα ύψος 0.86 μ. Μεταξύ των δόμων του εντοπίστηκε ΥΕ ΙΙΒ1 –ΙΙΒ2 κεραμική που χρονολογεί την κατασκευή¹⁹¹. Αρχικά ορισμένοι μελετητές θεώρησαν ότι αποτελούσε τμήμα ξεχωριστού οικοδομήματος, πιθανώς οίκου, τη βόρεια πλευρά του οποίου σχημάτιζε ο ονομαζόμενος νότιος περίβολος τοίχος¹⁹² (εικ.20, αρ.5).

Επικρατέστερη είναι η άποψη ότι τα παραπάνω μυκηναϊκά κατάλοιπα ανήκουν σε ξεχωριστές κατασκευές. Με αυτή συνηγορεί το γεγονός ότι το πάχος του τοίχου 3 είναι σε

¹⁸⁸ Μυλωνάς, Γ.Ε., 1961, σ. 38.

¹⁸⁹ Darcque, P., BCH 105, 1981, σ. 601-604.

¹⁹⁰ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 13.

¹⁹¹ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 14.

¹⁹² Αυτό αποδεικνύει το σχέδιο του Ι. Τραυλού, που δημοσιεύθηκε από τον Κουρουγιώτη και τον Μυλωνά, όπου ομαδοποιούνται ο τοίχος 3 και ο νότιος περίβολος τοίχος (ΑΔ 13, 1930 –31, παρ/μα, σ. 30, σχ. 1). Και οι δύο ονομάζονται “μυκηναϊκοί Α” τοίχοι (για σχέδιο βλ. εικ. 74). Λίγο αργότερα το παραπάνω σχέδιο τροποποιείται και δημοσιεύεται στο ΑΔΑ από τους ίδιους μελετητές (βλ. ΑΔΑ 37, 1933, πίνακας XXXIV). Στο δεύτερο σχέδιο, οι δύο τοίχοι ανήκουν σε διαφορετικές περιόδους και οικοδομήματα. Ο τοίχος 3 καλείται “μυκηναϊκός Β”, ενώ ο νότιος περίβολος τοίχος “μυκηναϊκός Α” (για σχέδιο βλ. εικ. 75).

ορισμένα σημεία κατά 20 εκατοστά μικρότερο από αυτό του νότιου περιβόλου τοίχου, καθώς επίσης ότι κατασκευαστικά οι δύο τοίχοι διαφέρουν, εφόσον ο πρώτος θεμελιώνεται εντός της επίχωσης, ενώ αντίθετα ο νότιος περίβολος τοίχος πατάει ακριβώς πάνω στο βράχο. Επίσης, η κεραμική που περισυλλέχθηκε και από τα δύο παραπάνω κατάλοιπα διαφέρει χρονολογικά. Τα όστρακα που προέρχονται από τον νότιο περίβολο τοίχο ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΑ1 φάση, ενώ εκείνα του τοίχου 3 ανάγονται σε μεταγενέστερη από αυτήν εποχή¹⁹³.

Η σημαντικότερη ένδειξη που διαφοροποιεί τις δύο κατασκευές είναι ίσως ο οχετός που ενώνει το μέγαρο με τον νότιο περίβολο τοίχο¹⁹⁴. Πιστοποιεί ότι ο τοίχος αυτός ανήκε στο κτίριο Β και δε σχετίζεται με εκείνους που βρίσκονται στα νοτιά του. Το ίδιο μαρτυρεί και το γεγονός ότι ο τοίχος 3 δε φέρει εγκοπή στο ύψος του δαπέδου της αυλής του μεγάρου, ενώ αντίθετα ο νότιος περίβολος τοίχος διαθέτει αυτό το στοιχείο. Συνεπώς, είμαστε σχετικά βέβαιοι ότι ο τελευταίος ανήκε στον περίβολο του κτιρίου Β, όπου εντάσσεται επίσης ο παράλληλος σε αυτόν τοίχος της βόρειας πλευράς¹⁹⁵ (εικ.20, αρ.8).

ΥΕ κατάλοιπα κάτω από την “ιερά οικία”

Στο σημείο όπου αργότερα, κατά τη διάρκεια των γεωμετρικών χρόνων, κτίστηκε η ιερά οικία βρέθηκαν κατάλοιπα τοίχων, που πιθανώς ανήκουν σε ΜΕ και ΥΕ οικίες. Παρά το γεγονός ότι οι ανασκαφείς ταύτισαν μερικούς από τους τοίχους με τμήματα από ΥΕ οικίες, ωστόσο, δε γίνεται μια πιο ακριβής χρονολόγηση των καταλοίπων¹⁹⁶. Δεν αποκλείεται ορισμένοι από αυτούς να ανάγονται στους ΥΕ ΙΙ και κυρίως ΥΕ ΙΙΙ χρόνους, εφόσον φαίνεται ότι τότε ένα μεγάλο τμήμα της περιοχής στα νότια του κτιρίου Β ήταν οικοδομημένο. Την υπόθεση αυτή ενισχύουν τα κατάλοιπα των ΥΕ ΙΙΙΒ τοίχων, που αποκαλύφθηκαν ακριβώς στα νότια του περιβόλου του μυκηναϊκού μεγάρου, οι οποίοι πιθανότατα ανήκαν σε οίκους της περιόδου.

ΥΕ κατάλοιπα στα ΒΑ της Φιλωνείου στοάς

Μυκηναϊκά κατάλοιπα εξαιρετικής σημασίας σώζονται επίσης στο βορειοανατολικό άκρο της Φιλωνείου στοάς (εικ.26). Εδώ βρέθηκε από τον Φίλιο ένα πηγάδι, που ορισμένοι μελετητές ταυτίζουν με το “Καλλίχορο” του Ομηρικού ύμνου στην Δήμητρα (στ. 272). Το μεγαλύτερο μέρος του είναι λαξευμένο στο βράχο (6.10 μ.), ενώ το κτιστό τμήμα του εξέχει μόλις 1.40 μ. πάνω από τον βράχο. Δε σώζεται το στόμιο του, ωστόσο η διάμετρος του υπολογίζεται ότι έφθανε τα 0.80 μ. Ήταν γεμάτο με χώματα και λίθους όταν βρέθηκε. Η χρονολόγηση της κατασκευής και της χρήσης του φρέατος είναι δύσκολη, εφόσον εντοπίστηκαν μόνο δύο όστρακα ΥΕ ΙΙΙ χρόνων και λίγα ακόμα της γεωμετρικής περιόδου.

¹⁹³ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 13-14.

¹⁹⁴ Kjell, W., *SIMA* 108, 1993, σ. 86.

¹⁹⁵ Είναι η άποψη των περισσότερων μελετητών, που ασχολήθηκαν με το θέμα, και την οποία υποστήριξε τελευταία ο Μ.Β. Κοσμόπουλος (βλ. Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 14).

¹⁹⁶ Κουρουνηώτης, Κ.-Τραυλός, Ι., *ΠΑΕ* 1937, σ. 46.

Είναι, όμως, βέβαιο ότι χρησιμοποιούνταν στους αρχαϊκούς χρόνους και ότι ο χώρος που βρίσκεται, εγκαταλείφθηκε κατά τη διάρκεια εργασιών για το Κιμώνιο Τελεστηρίο. Πιθανότερο είναι ότι η λειτουργία του ξεκινά από τους μυκηναϊκούς χρόνους, εφόσον κοντά του εντοπίστηκε τμήμα από λιθόστρωτο δρόμο, που χρονολογείται το αργότερο στα τελευταία έτη της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου¹⁹⁷.

Στα βόρεια του πηγαδιού, σε κοντινή απόσταση από αυτό και κατά μήκος της προϊστορικής οδού, ήρθαν στο φως λείψανα τοίχων από ένα σημαντικό οικοδόμημα, που αποτελείται από τέσσερα διαδοχικά δωμάτια μικρών διαστάσεων. Τα δάπεδα όλων των δωματίων βρέθηκαν καλυμμένα με υπολείμματα τέφρας και πυρακτωμένου χώματος. Η κεραμική που βρέθηκε εντός του, μαρτυρεί ότι το κτίριο χρησιμοποιήθηκε από τους μυκηναϊκούς χρόνους ως τα τέλη της γεωμετρικής εποχής¹⁹⁸. Επίσης, σε ένα από τα δωμάτια αποκαλύφθηκε οχετός που κατέληγε σε λατρευτικό βόθρο¹⁹⁹. Ο Μυλωνάς συνδέει αυτή την οικία με το γειτονικό πηγάδι, που ταυτίζει με το “Καλλίχορο” του Ομηρικού ύμνου. Έτσι, ερμηνεύει τα κατάλοιπα τέφρας ως υπολείμματα έμπυρων ιεροτελεστιών, που διεξάγονταν γύρω από το τελευταίο²⁰⁰.

ΥΕ κατάλοιπα εκτός ιερού

Το γεγονός ότι ο μυκηναϊκός οικισμός επεκτάθηκε αισθητά από τις αρχές ως τα τέλη της μυκηναϊκής περιόδου, αποδεικνύει το γεγονός ότι βρίσκουμε κατάλοιπα του σε περιοχές πέρα του ανατολικού λόφου της Ελευσίνας. Οι σωστικές ανασκαφές που διεξήχθησαν σε χώρους γύρω από το ιερό αποδεικνύουν ότι το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού κατοικούσε κάτω από την ακρόπολη.

Στο οικόπεδο του εργοστασίου Βότρυς αποκαλύφθηκαν θεμέλια οίκων από τρεις οικοδομικές φάσεις, που πιθανώς αντιστοιχούν στις τρεις υποπεριόδους της ΥΕ εποχής (εικ.27). Ανάμεσα στα θεμέλια της πρώτης και δεύτερης φάσης αντίστοιχα, εντοπίστηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι που περιείχαν κτερισμένες ταφές παιδιών. Εδώ βρέθηκε το σύνηθες στρώμα καταστροφής, που διαχωρίζει τη ΜΕ από την ΥΕ περίοδο²⁰¹.

Τα πρωιμότερα μυκηναϊκά κατάλοιπα σχηματίζουν έξι συνεχείς ορθογώνιους χώρους, σε δύο σειρές ανά τρεις, που ανήκουν είτε σε μια μεγάλη οικία είτε σε πολλά μεγαρόσχημα

¹⁹⁷ Μυλωνάς, Γ. Ε.- Τραυλός, Ι., *ΠΑΕ* 1952, σ. 56.

¹⁹⁸ Πάνω στα δάπεδα των δωματίων εντοπίστηκαν όστρακα ΥΕ ΙΙΙ εποχής. Επίσης, ένα θραύσμα από πόδι γεωμετρικού κρατήρα, που βρέθηκε σε ένα από τα δωμάτια, ορίζει το *terminus ante quem* ολόκληρης της κατασκευής (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε.- Τραυλός, Ι., *ΠΑΕ* 1952, σ. 57, Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 60).

¹⁹⁹ Ο βόθρος ήταν γεμάτος από τέφρα και καμένο χώμα και, όπως αποδεικνύει η κατά περιόδους σταδιακή αύξηση του ύψους του, χρησιμοποιήθηκε για μεγάλο χρονικό διάστημα (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε.- Τραυλός, Ι., *ΠΑΕ* 1952, σ. 57).

²⁰⁰ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 60, Κόκκου –Βυρίδη, Κ., 1999, σ. 24.

²⁰¹ Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 34, 1979, σ. 39.

παρακείμενα κτίσματα²⁰². Οι τοίχοι αποτελούνται από αργόλιθους με συνδετικό υλικό τον πηλό, ενώ το πάχος τους κυμαίνεται από 0.45 -0.70 μ. Σημαντικό στοιχείο αποτελεί η εύρεση στο βορειοανατολικό δωμάτιο, μιας κυκλικής εσχάρας με πηλόχριστο το περιχέλιωμα και το κοίλο τμήμα της. Στη δεύτερη φάση δημιουργούνται περισσότερες οικίες, που ανήκουν σε απλούς τετράπλευρους ή μεγαροειδείς τύπους κτισμάτων. Τα υλικά της τοιχοδομίας είναι όμοια με εκείνα της προηγούμενης φάσης. Τα δάπεδα αποτελούνταν από χαλίκια και βότσαλα, ενώ το πάχος των τοίχων κυμαίνεται από 0.40μ. –0.65 μ. Εν κατακλείδι, στην τρίτη και τελευταία φάση, οι παραπάνω κατασκευές αντικαθίστανται από ένα μεγάλο και εκτεταμένο κτίριο²⁰³.

Τα σημαντικότερα μέχρι στιγμής μυκηναϊκά κατάλοιπα εκτός ελευσινιακού ιερού, εντοπίστηκαν σε χώρο στα ανατολικά του, πολύ κοντά και έξω από τον Περικλείο περίβολο. Εδώ αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα από έναν μυκηναϊκό οικισμό²⁰⁴. Πρόκειται για τα θεμέλια από τρία ορθογώνια κτίσματα, εκ των οποίων το ένα είναι μεγαροειδούς μορφής. Το υλικό δόμησης των θεμελίων και των τριών κτισμάτων είναι οι αργόλιθοι με συνδετικό υλικό των πηλό. Το μεγαροειδές κτίσμα αποτελείται από επτά χώρους, που διευθετούνται σε δύο παράλληλες σειρές. Η κεραμική που εντοπίστηκε στην οικία μαρτυρά ότι ήταν σε χρήση γύρω στο 1400 π. Χ., ενώ φαίνεται ότι καταστράφηκε από φωτιά, γιατί σε ένα μέρος στο εσωτερικό του βρέθηκε στρώμα από ισχυρά πυρακτωμένο πηλό με εστίες κάρβουνου ανάμεσα του²⁰⁵.

Επιπρόσθετα, ίχνη ΥΕ κατοίκησης αποκαλύφθηκαν σε σημείο που απέχει 300 μ. από τους βόρειους πρόποδες της ελευσινιακής ακροπόλεως. Δεν πρόκειται για θεμέλια τοίχων, αλλά για ύστερη μυκηναϊκή κεραμική που βρέθηκε εδώ, μαζί με οστά ζώων και θαλάσσια όστρεα ίδιας εποχής²⁰⁶. Παράλληλα, εντοπίστηκαν δύο παιδικόι τάφοι²⁰⁷, που πιθανώς έστεκαν κάτω ή μεταξύ των μη σωζόμενων οίκων, βάσει του πανάρχαιου έθιμου που θέλει τα ανήλικα να θάβονται στις κατοικήσιμες περιοχές, και όχι στο εκτός πόλεως νεκροταφείο ενηλίκων. Συνεπώς, για μια ακόμα φορά αποδεικνύεται ότι το έθιμο της ταφής ανηλίκων κάτω από τα δάπεδα των οικιών που ξεκινά στη ΜΕ εποχή, συνεχίζεται ως τα τέλη της ΥΕ περιόδου.

²⁰² Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 34, 1979, σ. 37.

²⁰³ Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 34, 1979, σ. 39.

²⁰⁴ Βρέθηκαν ίχνη κατοίκησης της ΜΕ εποχής στο μέρος, κάτω από τα ΥΕ κατάλοιπα (βλ. Πρέκα, Κ., *ΑΔ* 38, 1983, σ. 27-28).

²⁰⁵ Πρέκα, Κ., *ΑΔ* 38, 1983, σ. 28.

²⁰⁶ Εντοπίστηκαν στην οδό Χατζηδάκη (βλ. Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 47, 1992, σ. 36).

²⁰⁷ Οι εν λόγω ταφές βρέθηκαν ακτέριστες, ωστόσο, αποδίδονται στα τέλη της μυκηναϊκής περιόδου βάσει οστράκων από την επίχωση που τους κάλυπτε και χρονολογούνται σε αυτούς τους χρόνους (βλ. Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 47, 1992, σ. 36).

Εν κατακλείδι, σε μικρή απόσταση από τα παραπάνω κατάλοιπα και σε άμεση γειτνίαση με τον αρχαιολογικό χώρο προς τα δυτικά, αποκαλύφθηκε ΥΕ ΙΙΙ κεραμική που επιβεβαιώνει τη χρήση του χώρου ως τα τέλη της περιόδου²⁰⁸.

Μυκηναϊκό τείχος

Κατάλοιπα από ένα μυκηναϊκό τείχος δε βρέθηκαν σε κανένα σημείο της ελευσινιακής ακροπόλεως, παρά τις συνεχείς προσπάθειες των ερευνητών για τον εντοπισμό του. Ωστόσο, την οχύρωση του λόφου επέβαλαν πρωτίστως τα οικοδομικά συστήματα της περιόδου, που βλέπουμε και σε άλλες σύγχρονες της Ελευσίνας πόλεις²⁰⁹. Ο Ομηρικός ύμνος πάλι αναφέρει με σαφήνεια την ύπαρξη τείχους (στ. 271), γεγονός που μαρτυρεί ότι την περίοδο της σύνθεσης του πιθανώς σώζονταν ορισμένα τμήματα του. Ο Μυλωνάς θεωρεί αδιαμφισβήτητο το γεγονός ότι μια τέτοια κατασκευή περιέκλειε την ακρόπολη της Ελευσίνας, εντός της οποίας βρισκόνταν τα σπίτια των απλών πολιτών και το ανάκτορο του βασιλέα, και την διαχώριζε από την περιοχή του ιερού²¹⁰. Ο Κουρουνιώτης και ο Τραυλός, μάλιστα, ορίζουν το πάχος της κατασκευής αυτής, που άγγιζε τα 4-5 μ.²¹¹.

Σχετικά με την πορεία που ακολουθούσε, οι μελέτες που έγιναν δείχνουν ότι στα βόρεια περνούσε πιθανώς από την πλαγιά του λόφου, ακολουθώντας, σε χαμηλότερο όμως σημείο, τη γραμμή του μεταγενέστερου τείχους, του 4^{ου} π. Χ. αιώνα, που σώζεται σήμερα. Στα δυτικά δεν έχουν γίνει ιδιαίτερες έρευνες, αλλά είναι τέτοια η μορφολογία του σημείου, ώστε αν υπήρχαν κατάλοιπα του εδώ θα ήταν ορατά χωρίς ιδιαίτερες εργασίες. Στα νότια πιθανώς η γραμμή του βρισκόταν σε ψηλότερο σημείο από το Πεισιστράτειο τείχος, κοντά ή στη θέση που τώρα στέκεται το μεσαιωνικό κάστρο²¹².

Έχουν γίνει πολλές συζητήσεις σχετικά με τη θέση του ΥΕ τείχους στην ανατολική πλευρά του λόφου. Στο σημείο αυτό η οχύρωση καταστράφηκε όταν λαξεύτηκε ο βράχος και αφαιρέθηκε μεγάλο τμήμα της κλιτύος για την οικοδόμηση του Πεισιστράτειου Τελεστηρίου²¹³. Σημαντικό στοιχείο για την εξακρίβωση της πορείας του, αποτελεί η αποκάλυψη μυκηναϊκών αρχιτεκτονικών καταλοίπων στη βορειοανατολική πλευρά της ακροπόλεως. Οι οικίες που βρέθηκαν εδώ εκτείνονταν ανατολικότερα του σημείου που σήμερα βρίσκεται το κωδωνοστάσιο της Παναγίτσας. Την άποψη αυτή ενισχύουν πιθανά υπολείμματα τοίχων και μερικά όστρακα μυκηναϊκής περιόδου, που εντοπίστηκαν στην κορυφή της λεγομένης “Αγελάστου Πέτρας” και πιο συγκεκριμένα στη βορειοδυτική γωνία

²⁰⁸ Δρακωτου-Τσιριγωτη, Ι., *ΑΔ* 43, 1988, σ. 52, Κυριακού-Ζαφειροπούλου, Θ., *ΑΔ* 48, 1993, σ. 49.

²⁰⁹ Οχυρωματικά τείχη μυκηναϊκής εποχής σώζονται περιμετρικά της ακροπόλεως των Αθηνών, του Γλά, των Μυκηνών, της Τίρυνθας κ.ο.κ. (για σχέδια βλ. Μαζαράκης –Αινιαν, *Αλ.*, 2000, σ. 298-302).

²¹⁰ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 33.

²¹¹ Κουρουνιώτης, Κ.-Τραυλός, Ι., *ΑΔ* 15, 1933 –35, σ. 62-64.

²¹² Κουρουνιώτης, Κ.-Τραυλός, Ι., *ΑΔ* 15, 1933 –35, σ. 62, υποσημ. 1.

²¹³ Κουρουνιώτης, Κ.-Τραυλός, Ι., *ΑΔ* 15, 1933 –35, σ. 61-62, Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 33-34.

του Ρωμαϊκού κτιρίου²¹⁴ (εικ.28). Το τείχος, λοιπόν, πρέπει να ακολουθούσε εδώ τη γραμμή του μετέπειτα Λυκούργειου διατειχίσματος. Στο βορειοανατολικό τμήμα της ακροπόλεως η γραμμή του πιθανώς διαφοροποιούνταν, προφανώς για να συμπεριλάβει εντός του οχυρωμένου τμήματος, τις οικίες που αποκαλύφθηκαν στο χώρο. Έτσι είναι πολύ πιθανό ότι περνούσε επάνω ή λίγο χαμηλότερα από τον λόφο της “Αγελάστου Πέτρας”²¹⁵.

ΥΕ II/III κεραμική

Η κεραμική της ΥΕ ΙΙΑ και ΙΙΒ περιόδου²¹⁶ συνεχίζει την παράδοση των παλαιότερων χρόνων με τη διαφορά ότι τώρα η διακόσμηση γίνεται πλουσιότερη, ενώ παράλληλα δημιουργούνται νέοι τύποι αγγείων.

Τα μονόχρωμα αγγεία συνεχίζουν την ΥΕ Ι παράδοση (εικ.29 I-II). Είναι κυρίως σφαιρικά και χονδροειδή χυτρόσχημα αγγεία, καθώς και υψίποδα κύπελλα από κίτρινο, ερυθρό ή μελανό πηλο²¹⁷. Οι αβαθείς λεκανίδες θεωρούνται το επικρατέστερο σχήμα αγγείου για την εποχή αυτή στην Ελευσίνα²¹⁸.

Στα γραπτά αγγεία, επίσης, συνεχίζεται η παραγωγή των συνήθων σχημάτων οικιακού ρυθμού της πρώιμης μυκηναϊκής εποχής, όπως κύπελλα τύπου Βαφειού, υψίποδα κύπελλα, πρόχοι, μικροί μόνωτοι κύαθοι και ασκοειδή αγγεία. Παράλληλα δημιουργούνται και νέες κατηγορίες αγγείων, με χαρακτηριστικότερη την ομάδα των αρτόσχημων²¹⁹.

Διακρίνονται δύο τρόποι διακόσμησης. Τα μοτίβα ζωγραφίζονται είτε με μαύρο ή ερυθρό χρώμα πάνω σε ανοικτό καφέ επίχρισμα είτε με στιλπνό μαύρο ή σκούρο καφέ χρώμα πάνω σε στιλπνό ανοικτό καφέ επίχρισμα²²⁰. Η γραπτή ζώνη τώρα δεν περιορίζεται στον ώμο ή την κοιλιά, αλλά καλύπτει ολόκληρη την επιφάνεια, ξεκινώντας από τον ώμο και καταλήγοντας πολλές φορές στη βάση του αγγείου. Διακοσμούνται ως και οι λαβές με λοξές ομόρροπες γραμμές (στα ανοικτά αγγεία) είτε με εγκάρσιες γραμμές ή φυλλοειδή ταινία²²¹.

²¹⁴ Κουρουγιώτης, Κ.-Τραυλός, Ι., *ΑΔ* 15, 1933 –35, σ. 64.

²¹⁵ Κουρουγιώτης, Κ.-Τραυλός, Ι., *ΑΔ* 15, 1933 –35, σ. 64.

²¹⁶ Η ΥΕ ΙΙΑ καλύπτει τα έτη από το 1500 ως το 1450 π. Χ., και η ΥΕ ΙΙΒ από το 1450 ως το 1400 π. Χ. περίπου. Ωστόσο, είναι δύσκολο να γίνει σαφής διαχωρισμός των κεραμικών φάσεων, όταν κάθε μια δε διαρκεί περισσότερο από πενήντα χρόνια. Εξάλλου, οι διαφορές που παρατηρούνται μέσα σε ένα τόσο μικρό χρονικό διάστημα δεν είναι μεγάλες. Σε κάποιες περιπτώσεις, μάλιστα, η ΥΕ ΙΙΑ κεραμική ταυτίστηκε με την ΥΕ Ι και η ΥΕ ΙΙΒ με την ΥΕ ΙΙ κεραμική φάση (βλ. Μουνττζογ, Ρ. Α., 1994, σ. 21, Dickinson, Ο.Τ.Ρ.Κ., *BSA* 67, 1972, σ. 104).

²¹⁷ Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 120-131.

²¹⁸ Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 36, 1932, 114.

²¹⁹ Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 124.

²²⁰ Κοσμόπουλος, Μ. Β., *Aegeum* 20, 1999, σ. 133.

²²¹ Μουνττζογ, Ρ. Α., 1994, σ. 21.

Στον οικιακό ρυθμό, η διακόσμηση συνεχίζει την ΥΕ I παράδοση (εικ.30). Κυριαρχούν τα γεωμετρικά σχήματα και οι σπείρες, αλλά και διαφορετικά μοτίβα όπως διπλός πέλεκυς, ρακέτα, φυλλόσχημες ταινίες κ.α.²²².

Επίσης, στην ΥΕ ΙΙΑ περίοδο κάνουν την εμφάνιση τους δύο νέοι κεραμικοί ρυθμοί, ο ανακτορικός και ο θαλάσσιος, που χαρακτηρίζονται για την πλούσια διακόσμηση τους. Ο πρώτος, που μιμείται μινωικά σχήματα ή μινωικές εισαγωγές, εφαρμόζεται κυρίως σε αμφορίσκους μικρού μεγέθους, ενώ εκλείπει στην ΥΕ ΙΙΒ φάση. Στον θαλάσσιο ρυθμό βλέπουμε θαλάσσια όντα όπως ο “αργοναύτης”, το “χταπόδι”, καθώς και διάφορα φυτά όπως πάπυρος, κισσός, φοίνικας κ.α., που φύονται από τη βάση του αγγείου και απλώνονται σε ολόκληρη την επιφάνεια του²²³. Παραστάσεις πλοίων εικονίζονται σε εφύρεια κύπελλα, που παράγονται στην Ελευσίνα μεταξύ των ΥΕ ΙΙ και ΙΙΙ χρόνων²²⁴ (εικ.31).

Τα παραπάνω σχήματα αγγείων και μοτίβα διακόσμησης θα διατηρηθούν ως τους ΥΕ ΙΙΒ χρόνους. Ωστόσο, στην ύστερη μυκηναϊκή περίοδο μεγαλώνει εντυπωσιακά τόσο ο αριθμός των αγγείων όσο και η ποικιλία των σχημάτων και των σχεδίων που τα διακοσμούν²²⁵. Μεγάλη εξέλιξη στο σχήμα παρατηρείται στη μετάβαση από την ΙΙΑ στην ΙΙΒ περίοδο.

Συνεπώς, συνεχίζεται η κατασκευή ορισμένων παραδοσιακών τύπων, όπως κύπελλα τύπου Βαφειού, σκύφοι, πρόχοι, λεκανίδες, ασκοί και ασκοειδή αγγεία κ.α., με κάποιες αλλαγές στο σχήμα. Ορισμένοι παλαιότεροι τύποι εξελίσσονται σε τέτοιο βαθμό τώρα, ώστε δίνουν εντελώς νέα σχήματα. Έτσι, εμφανίζονται τα αρτόσχημα αλάβαστρα (εικ.32), που αποτελούν παραλλαγή των αρυβαλλοειδών αλάβαστρων των ΥΕ Ι και ΙΙ χρόνων²²⁶. Παράλληλα, σταματάει η παραγωγή παλιότερων αγγείων της ίδιας περιόδου, όπως κύαθοι και φιαλίδια. Τα μινυακά υψίποδα κυπέλλα, που κατασκευάζονταν ως τα τέλη της ΥΕ ΙΙ εποχής, αντικαθίστανται τώρα από τις υψίποδες δίωτους κύλικες²²⁷.

Πέρα από τις παραλλαγές στους παλαιότερους μυκηναϊκούς τύπους, αρχίζουν ήδη από τους πρώτους ΥΕ ΙΙΙ χρόνους να δημιουργούνται εντελώς καινούργια σχήματα. Στο δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας βρέθηκε ένας μεγάλος αριθμός ψευδόστομων αμφορέων, που χρονολογήθηκαν στην ΥΕ ΙΙΑ και ΙΙΒ περίοδο (εικ.33 I-II). Μαζί με τις υψίποδους κύλικες

²²² Mountjoy, P. A., 1994, σ. 21.

²²³ Mountjoy, P. A., 1994, σ. 21.

²²⁴ Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 36, 1932, 114.

²²⁵ Η πλειοψηφία των αγγείων, που τοποθετήθηκαν ως κτερίσματα σε τάφους του δυτικού νεκροταφείου, ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙ εποχή. Πρόκειται για αγγεία που χρησίμευαν κυρίως για την τοποθέτηση υγρών και είχαν χρησιμοποιηθεί πιθανώς για την τέλεση χοών προς τιμήν των νεκρών πριν από την εναπόθεσή τους στους τάφους (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 228-229).

²²⁶ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 236.

²²⁷ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 243.

είναι τα συνηθέστερα αγγεία της ύστερης μυκηναϊκή περιόδου²²⁸. Επίσης, σε τάφους της εποχής βρέθηκαν υψίλαιμοι αμφορίσκοι, τρίωτοι σταμνίσκοι, θήλαστρα, λεκανίδες με πλάγια προχολή και μια υδρία²²⁹. Όλα τα παραπάνω αγγεία, που είχαν τοποθετηθεί ως κτερίσματα, σταματούν να παράγονται στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο. Κεραμική της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου δεν έχει έρθει στο φως από το δυτικό νεκροταφείο (βλ. σ. 40).

Η διακόσμηση συνεχίζει την πλούσια ΥΕ ΙΙ παράδοση με μεγάλη ποικιλία στα σχέδια που καταλαμβάνουν σχεδόν ολόκληρη την επιφάνεια των αγγείων. Στην ΥΕ ΙΙΙΑ1 και ΙΙΙΑ2 κεραμική διακρίνονται τρεις κατηγορίες διακοσμημένων αγγείων. Αρχικά, πάνω σε στιλπνό ανοικτό καφέ ή κίτρινο επίχρισμα ζωγραφίζονται μοτίβα με στιλπνό μαύρο χρώμα. Έπειτα, σε σκοτεινό ανοικτό καφέ επίχρισμα τοποθετείται σκοτεινό μαύρο, καφέ ή ερυθρό χρώμα. Στην τρίτη και τελευταία ομάδα ανήκουν αδιακόσμητα αγγεία από πηλό ανοικτού καφέ χρώματος. Εν κατακλείδι, τα αγγεία της ΥΕ ΙΙΒ1 και ΙΙΒ2 εποχής ζωγραφίζονται με σκοτεινό καφέ χρώμα, που τίθεται πάνω σε σκοτεινό ανοικτό καφέ επίχρισμα²³⁰.

Ειδώλια

Δείγμα της ελευσινιακής τέχνης και κεραμικής αποτελεί ένας σημαντικός αριθμός πήλινων γυναικείων ειδωλίων από το δυτικό νεκροταφείο, όπου είχαν τοποθετηθεί ως κτερίσματα μέσα σε τάφους μικρών παιδιών. Ανήκουν στους γνωστούς τύπους Φ και Ψ, με αρχαιότερα και πολυπληθέστερα τα πρώτα²³¹. Όλα φέρουν γραπτή διακόσμηση, ενώ κάποια μέρη του σώματος τους, όπως π.χ. οι οφθαλμοί και ο πλόκαμος, αποδίδονται πλαστικά (εικ.34).

Τα ειδώλια τύπου Φ, που θραύσματα τους αποκαλύφθηκαν επίσης στην κορυφή του ανατολικού λόφου, χρονολογούνται από τους ΥΕ ΙΙΙΑ2 χρόνους. Στους πρώτους αυτούς χρόνους παραγωγής, το σχήμα του κορμού τους είναι ελλειπτικό. Έπειτα, στους ΥΕ ΙΙΒ χρόνους το σχήμα αυτό αλλάζει και γίνεται κυκλικό. Από την άλλη, εξέλιξη παρατηρείται και στα ειδώλια τύπου Ψ, που χρονολογούνται όλα στην ΥΕ ΙΙΒ εποχή. Αρχικά ο κορμός τους είναι ρομβοειδής, ο λαιμός σχεδόν ανύπαρκτος και το κεφάλι μικρό και πτηνόσχημο. Στους τελευταίους ΥΕ ΙΙΒ χρόνους ο κορμός γίνεται μηνοειδής, ο λαιμός πιο μακρύτερος και οι ώμοι στενότεροι²³².

Η κατασκευή των παραπάνω δύο τύπων σταματά περίπου στα τέλη της ΥΕ ΙΙΒ εποχής. Κανένα ειδώλιο της ΥΕ ΙΙΙΓ εποχής δε βρέθηκε. Ωστόσο, δε γνωρίζουμε πότε ακριβώς

²²⁸ Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 36, 1932, 114. Εξέλιξη στο σχήμα των ψευδόστομων αμφορέων παρατηρείται στα τέλη της ΥΕ ΙΙΙΑ και στις αρχές της ΥΕ ΙΙΒ. Η διακόσμηση τίθεται στον ώμο ή τον κορμό (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 230-231).

²²⁹ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 228-245.

²³⁰ Κοσμόπουλος, Μ. Β., *Aegeum* 20, 1999, σ. 133-134.

²³¹ Συνολικά εντοπίστηκαν 26 ειδώλια εκ των οποίων τα 16 είναι τύπου Φ και τα υπόλοιπα 7 ανήκουν στον τύπο Ψ (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 249).

²³² Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 250-251.

ξεκίνησε η παραγωγή τους, καθώς και από πού δέχθηκαν επιρροές τα αντικείμενα αυτά. Πιθανότερη θεωρείται η άποψη ότι αντιγράφουν κρητικούς γνωστούς τύπους ειδωλίων, με επιρροές από την ανατολική μεσόγειο²³³. Ερωτήματα προκαλεί, επίσης, η τοποθέτηση τους μόνο σε παιδικούς τάφους. Η πρακτική αυτή πιθανώς σχετίζεται με την λειτουργία τους. Ο Μυλωνάς τα ερμηνεύει ως γυναικείες θεότητες που προστάτευαν και συνόδευαν τα νεκρά παιδιά στο μεγάλο τους ταξίδι προς τον Άδη²³⁴.

Παράλληλα, ένας ακόμα αριθμός μυκηναϊκών ειδωλίων βρέθηκαν από τον Κουρουνιώτη εντός του μυκηναϊκού οχető, που αποκαλύφθηκε στα νοτιοδυτικά του κτιρίου Β²³⁵. Τα ειδώλια διακρίνονται σε δύο ομάδες. Η πρώτη περιλαμβάνει πέντε ειδώλια που αποκαλύφθηκαν σε απόσταση 0.30 μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Δύο από αυτά ήταν θραυσμένα, ενώ τα υπόλοιπα τρία βρέθηκαν ολόκληρα. Η δεύτερη ομάδα αποκαλύφθηκε 0.60 μ. κάτω από το έδαφος και περιλαμβάνει έναν αδιευκρίνιστο αριθμό ειδωλίων. Εν κατακλείδι, μια τρίτη ομάδα από “πλείστα ειδώλια”, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει στο ημερολόγιο του ο Κουρουνιώτης (ημερολόγιο 1931, σ. 39), αποκαλύφθηκαν σε ένα διαταραγμένο επίπεδο, εντός της αυλής του κτιρίου Β και στα νότια αυτού²³⁶.

τάφοι

Σχετικά με τα ταφικά έθιμα, στην ΥΕ ΙΙ περίοδο διατηρείται ο ήδη γνωστός από την προηγούμενη φάση τύπος τάφου, ενώ παράλληλα δημιουργούνται νέοι τύποι, που κάνουν αισθητή την επιρροή της αρχιτεκτονικής των Μυκηνών εδώ.

Έτσι αποκρυσταλλώνεται η μορφή του πατροπαράδοτου λακκοειδούς τάφου τύπου L, που είχε κάνει την εμφάνιση του ήδη από την πρώιμη μυκηναϊκή εποχή²³⁷. Αυτός ο τύπος θα διατηρήσει σχεδόν αναλλοίωτη τη μορφή του ως τα τέλη της ΥΕ ΙΙΒ εποχής και θα αποτελέσει τον κανόνα στους ελευσινιακούς τάφους της μυκηναϊκής περιόδου. Μικρές αλλαγές στην τοιχοδομία και στο σχέδιο σημειώνονται στην ΥΕ ΙΙΒ2 περίοδο. Σε αυτή τη φάση η τοιχοδομία είναι αμελέστερη, ενώ εκλείπει το στόμιο του τάφου και η είσοδος διαμορφώνεται από ένα άνοιγμα που δημιουργείται σε μια γωνία του²³⁸.

Στις αρχές της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου εμφανίζονται διαφορετικά σχήματα τάφων στο δυτικό νεκροταφείο, που είτε αποτελούν παραλλαγές του δημοφιλέστερου λακκοειδούς τύπου είτε

²³³ French, E., *BSA* 66, 1971, σ. 106.

²³⁴ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 252.

²³⁵ Δεν έχουμε πολλές πληροφορίες για τα ειδώλια, εφόσον δεν έχουν ακόμα ταυτιστεί. Μέχρι στιγμής ο Κοσμόπουλος έχει αναγνωρίσει ορισμένα από αυτά στο μουσείο της Ελευσίνας (βλ. Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 17).

²³⁶ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 17.

²³⁷ Τετράπλευροι λίθοι εδράζονται πάνω σε μικρές πλάκες, που με τη σειρά τους πατούν στο έδαφος, και συνιστούν την τοιχοδομία του ΥΕ ΙΙ λακκοειδούς τάφου (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 226).

²³⁸ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 226.

αντιπροσωπεύουν ένα εντελώς νέο είδος, το οποίο θεωρείται προϊόν επιρροής της ταφικής αρχιτεκτονικής των Μυκηναίων στην Ελευσίνα.

Έτσι, ήδη από τις αρχές της ΥΕ ΙΙΙ εποχής παρουσιάζεται ο διπλός λακκοειδής τάφος, που αποτελεί παραλλαγή του απλού λακκοειδούς²³⁹, ενώ παράλληλα εμφανίζεται ο λαξευτός θαλαμοειδής τάφος που διαθέτει ‘δρόμο’, στόμιο και κυκλικό ταφικό θάλαμο (εικ.35). Ο θολωτός τάφος θεωρείται ο χαρακτηριστικότερος μυκηναϊκός τύπος σε ολόκληρη την ηπειρωτική Ελλάδα²⁴⁰. Στην Ελευσίνα ο σκληρός τιτανόλιθος δεν επέτρεψε την λάξευση στο βράχο αυτού του είδους τάφου. Οι Ελευσίνιοι, όμως, επέμειναν στην κατασκευή τους και, αντί να τους λαξεύσουν, τους έσκαψαν στο έδαφος. Ένας μικρός αριθμός αυτού του τύπου, με ποικιλία σε σχήματα, προέρχεται από το δυτικό νεκροταφείο²⁴¹.

Σχετικά με τα ταφικά έθιμα, επικρατεί ως τα τέλη της μυκηναϊκής περιόδου ο ενταφιασμός. Οι νεκροί τοποθετούνται μέσα στον τάφο με τα σκέλη ελαφρώς λυγισμένα. Μαζί με τους ενήλικες τώρα θάβονται και παιδιά στο δυτικό νεκροταφείο²⁴². Επίσης, συνεχίζεται το έθιμο της ανακομιδής των οστών στις γωνίες των τάφων ή σε λάκκο έξω ακριβώς από το στόμιο τους²⁴³, ενώ δεν εξακριβώθηκε κάποια ιδιαίτερη περιποίηση στα οστά των προηγούμενων ταφέντων (εικ.36). Γενικά, δεν παρατηρήθηκαν, ως τα τέλη της μυκηναϊκής περιόδου, ίχνη λατρείας προς τους νεκρούς στο νεκροταφείο της Ελευσίνας και άρα δεν υφίσταται εδώ κάποιου είδους προγονολατρεία²⁴⁴.

Εν κατακλείδι, η πλειοψηφία των τάφων του δυτικού νεκροταφείου ανάγονται στην ΥΕ ΙΙ, ΙΙΑ και ΙΙΒ εποχή. Οι υστερότεροι τάφοι χρονολογούνται στους ΥΕ ΙΙΒ2 χρόνους. Σημαντικό στοιχείο αποτελεί η μη ανεύρεση εδώ ΥΕ ΙΙΙΓ κεραμικής, γεγονός που μαρτυρεί ότι το νεκροταφείο δεν χρησιμοποιήθηκε κατά την περίοδο αυτή²⁴⁵. Το στοιχείο αυτό πιθανώς να καθορίζει το *terminus ante quem* της ζωής του μυκηναϊκού οικισμού της Ελευσίνας, που τοποθετείται περίπου στα τέλη της ΥΕ ΙΙΒ εποχής²⁴⁶.

---

²³⁹ Τρία δείγματα αυτού του σπάνιου είδους τάφου βρέθηκαν στο δυτικό νεκροταφείο και χρονολογούνται στους ΥΕ ΙΙΑ1 χρόνους. Και οι τρεις είναι τετράπλευρα ορύγματα με πλευρές που αντιστοιχούσαν περίπου στα σημεία του ορίζοντα. Διχοτομούνται σε δύο μέρη (βόρειο και νότιο) από έναν τοίχο ξερολιθιάς, με προσανατολισμό Α.-Δ. (βλ. Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 43, 1988, σ. 40-41).

²⁴⁰ Σε αυτό το είδος ανήκουν οι διάσημοι βασιλικοί τάφοι που βρέθηκαν στις Μυκήνες, την “πρωτεύουσα” του μυκηναϊκού τότε κόσμου, και ανάγονται στην ΥΕ ΙΙΙ εποχή (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1983, σ. 174).

²⁴¹ Πρόκειται για τέσσερις τάφους ΥΕ ΙΙΒ χρόνων, που αποκαλύφθηκαν από τον Μυλωνά στον τομέα Λ (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 227). Αργότερα αποκαλύφθηκαν, στην περιοχή του δυτικού νεκροταφείου και σε απόσταση λίγων μέτρων βορειοανατολικά από το απαλλοτριωμένο τμήμα του τομέα Θ της ανασκαφής του Μυλωνά, τέσσερις ακόμα θαλαμοειδείς τάφοι που χρονολογήθηκαν από την Παπαγγελή στους ΥΕ ΙΙΑ1-Β2 χρόνους (βλ. Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 43, 1988, σ. 40-41).

²⁴² Σε τάφους ενηλίκων βρέθηκαν τουλάχιστον εννέα πλήρεις παιδικές ταφές. Σε δύο ακόμη τάφους εντοπίστηκαν βρέφη τοποθετημένα στην αγκαλιά των μητέρων τους (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 228).

²⁴³ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 226.

²⁴⁴ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 228.

²⁴⁵ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 228.

²⁴⁶ Αντίθετα, ο Συριόπουλος αναφέρει ότι βρέθηκαν επίσης ταφές που χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΓ εποχή (βλ. Συριόπουλος, Κ. Θ., 1983, τ. Β, σ. 1185).

Τάφοι, οι λεγόμενοι των “Επτά επί Θήβας”

Στους τελευταίους ΥΕ ΙΙΒ χρόνους, λοιπόν, το προϊστορικό νεκροταφείο παύει να χρησιμοποιείται. Επαναλειτουργεί, όμως, στους πρώιμους γεωμετρικούς χρόνους (α΄ τέταρτο του 9^{ου} π. Χ. αιώνα), ενώ από εδώ και έπειτα η χρήση του συνεχίζεται ακατάπαυστα ως τον 3^ο μ. Χ. αιώνα²⁴⁷.

Σημαντικό εύρημα αποτελεί η αποκάλυψη στο δυτικό άκρο του νεκροταφείου μιας συστάδας προϊστορικών τάφων, που φτάνουν τους οκτώ στον αριθμό (εικ.37). Ανήκουν σε διάφορες φάσεις της μυκηναϊκής περιόδου, εκτός από δύο που χρησιμοποιήθηκαν αρχικά περί τα τέλη της ΜΕ περιόδου²⁴⁸. Κατά τη διάρκεια των ΥΓ χρόνων οι ανωτέρω τάφοι απομονώθηκαν για κάποιο λόγο από το υπόλοιπο νεκροταφείο, με την οικοδόμηση γύρω τους ενός κλειστού περιβόλου²⁴⁹. Ένας από αυτούς (Λπ1) μάλιστα, ξεχωρίζει επιπλέον, εφόσον γύρω του κτίστηκε τοίχος που τον απομόνωσε από τους άλλους επτά, ενώ παράλληλα βρίσκεται εντός του ευρύτερου περιβόλου. Οι οκτώ τάφοι διατήρησαν την αρχική τους μορφή ως τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, όταν σταματά οριστικά η λειτουργία του νεκροταφείου.

Σύμφωνα με αναφορές του Πausανία (Αττικά Ι, 39,2) και του Πλουτάρχου (Θησεύς 29, 4-5), φαίνεται ότι οι Ελευσίνιοι των ΥΓ χρόνων θεώρησαν ότι οι παραπάνω τάφοι, με εξαίρεση πιθανώς τον Λπ1, ανήκαν στους “Επτά επί Θήβας”²⁵⁰. Για τον λόγο αυτό απέδωσαν τιμές ηρώων στους κατόχους τους, όπως συνήθιζαν να κάνουν στους γεωμετρικούς χρόνους. Ωστόσο, το γεγονός ότι έστω και δύο από αυτούς ανάγονται στη ΜΕ εποχή, ενώ η εκστρατεία κατά των Θηβών, αν δεχτούμε την ιστορικότητα της, τοποθετείται στην ύστερη μυκηναϊκή περίοδο, δηλώνει πως δεν ανήκουν πραγματικά στους επτά μυθικούς ήρωες²⁵¹.

Ο ανασκαφέας του δυτικού νεκροταφείου θεωρεί ότι οι κάτοικοι της Ελευσίνας των Γεωμετρικών χρόνων αποκάλυψαν τυχαία τους τάφους προγόνων τους και, βασιζόμενοι στις παραδόσεις τους, προσπάθησαν να τους ταυτίσουν με ήρωες των προϊστορικών χρόνων που είχαν κάποια σχέση με την Ελευσίνα²⁵².

²⁴⁷ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 264.

²⁴⁸ Οι Λπ1 και Λπ2, ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΒ εποχή (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 136-137). Ένας τρίτος (Λπ3) οικοδομήθηκε στους ΜΕ χρόνους και ανακατασκευάστηκε στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 139). Ο Λπ4, όπου εντοπίστηκε ταφή παιδιού, ανάγεται στους ΥΕ ΙΙΑ χρόνους (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 142), ενώ δε γνωρίζουμε τη χρονολόγηση δύο ακόμα τάφων (Λπ7, Λπ8) γιατί δε βρέθηκε κεραμική εντός τους. Και εκείνοι ανήκαν πιθανώς στην ΥΕ ΙΙΙ εποχή (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., ΠΑΕ 1953, σ. 85). Στα τέλη των ΜΕ χρόνων ανήκουν οι ταφές Λπ5 και Λπ6 (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 148 και 150).

²⁴⁹ Μυλωνάς, Γ. Ε., ΠΑΕ 1953, σ. 82.

²⁵⁰ Ο Πausανίας στο εν λόγω χωρίο αναφέρει ότι : “ολίγω απωτέρω του φρέατος, ιερών Μετανείρας εστί και μετ’ αυτό τάφος των εις Θήβας”. Ο Πλουτάρχος πάλι, κάνει λόγο για τους τάφους “των εις Θήβας”, που αποτελούσαν αξιοθέατο για τους επισκέπτες της Ελευσίνας.

²⁵¹ Μυλωνάς, Γ. Ε., ΠΑΕ 1953, σ. 85.

²⁵² Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 262.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΥΕ ΙΙ/ΙΙΙ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Στην ΥΕ ΙΙ και ΙΙΙ φάση η εικόνα της Ελευσίνας παρουσιάζει πολλά κοινά στοιχεία με εκείνες που βλέπουμε στις σύγχρονες της και καλά οργανωμένες μυκηναϊκές ακροπόλεις της Πελοποννήσου (Μυκήνες, Τίρυνθα, Πύλος), της Αττικής (Αθήνα) και της Βοιωτίας (Θήβα)²⁵³. Ο πολιτισμός της πόλης συνεχίζει να εξελίσσεται αυτά τα χρόνια υπό την επιρροή των Μυκηνών και της Κρήτης. Η πρώτη δικαιολογείται εφόσον βρισκόμαστε σε μια εποχή στην οποία η δύναμη των Μυκηνών ξεπερνά κάθε άλλη²⁵⁴. Παράλληλα, διατηρούνται οι επαφές με την Κρήτη, που είχαν ήδη ξεκινήσει από τους ΠΙΕ ή ΜΕ χρόνους.

Η γραπτή κεραμική ,που ήρθε στο φως από την περιοχή του ιερού αλλά κυρίως από τους κτερισμένους τάφους του δυτικού νεκροταφείου, είναι είτε εισαγόμενη από τις Μυκήνες ή την Κνωσό είτε ντόπιας παραγωγής με επιρροές από πρωτότυπα μυκηναϊκά ή κνωσιακά αγγεία²⁵⁵. Η επιρροή των Μυκηνών, ωστόσο, γίνεται ιδιαίτερα αισθητή στην ταφική αρχιτεκτονική της Ελευσίνας. Παρά τις δυσκολίες που παρουσιάζει η λάξευση θολωτών τάφων στο μέρος οι ελευσίνιοι επιμένουν στην κατασκευή τους, επηρεασμένοι σαφώς από την μόδα της εποχής. Έτσι, σκάβουν έναν μικρό αριθμό θαλαμοειδών τάφων στο έδαφος. Ωστόσο, οι τεχνικές δυσκολίες είχαν ως αποτέλεσμα τη διατήρηση του πατροπαράδοτου λακκοειδούς τάφου, που θα παραμείνει ο κυρίαρχος μυκηναϊκός τύπος τάφου ως τα τέλη της ΥΕ ΙΙΙΒ εποχής.

Επιρροές παρατηρούνται και σε θέματα πολεοδομίας. Η κορυφή του ελευσινιακού λόφου ήταν οχυρωμένη με ένα ισχυρό μυκηναϊκό τείχος, την ύπαρξη του οποίου αποδέχονται όλοι οι μελετητές μολονότι, όπως είδαμε, κανένα ίχνος του δε σώζεται. Σε αυτό το τμήμα της πόλης κατέφευγαν οι Ελευσίνιοι, που διέμεναν στις πλαγιές τους λόφου αλλά και χαμηλότερα στην πεδιάδα, για να προστατευτούν από τους κινδύνους. Στην κορυφή του λόφου, επίσης, βρισκόταν πιθανώς το ανάκτορο του ηγεμόνα που κυβερνούσε την πόλη. Την βασιλεία του επέβαλε το πολίτευμα που εφαρμοζόταν τότε σε όλα τα μυκηναϊκά βασίλεια και στο οποίο αναφέρθηκε αργότερα ο Όμηρος στα έπη του²⁵⁶.

²⁵³ Luce, J. V., 1975, σ. 31.

²⁵⁴ Από το 16^ο π.Χ. αιώνα (αρχές ύστερης Εποχής Χαλκού) αρχίζει η εξάπλωση του μυκηναϊκού πολιτισμού, με τα υπερπόντια ταξίδια των Μυκηναίων σε Ανατολή και Δύση. Η πόλη των Μυκηνών αρχίζει να αναπτύσσεται ευρισκόμενη κάτω από την πολιτιστική επιρροή της Κρήτης (βλ. Wace, A.J.B.– Stubbings, F.H., 1962, σ. 389). Ιδρύονται εμπορικοί σταθμοί σε περιοχές που πριν ελέγχονταν από μινωίτες (π.χ. Ρόδο), των οποίων η κυριαρχία σε ολόκληρη τη μεσόγειο σταματά στα τέλη του 14^{ου} π.Χ. αιώνα. Τότε καταστρέφεται η Κνωσός, που ήταν η έδρα του μινωικού πολιτισμού. Από τη περίοδο αυτή και έπειτα οι Μυκήνες φτάνουν στο απόγειο της δύναμης και του πλούτου τους. Το μυκηναϊκό εμπόριο και η ίδρυση νέων σταθμών γνωρίζει μεγάλη ακμή κατά το 14^ο και 13^ο π.Χ. αιώνα. Ο Μυλωνάς αναφέρει ότι 54 οικισμοί και εγκαταστάσεις της Μέσης Ανατολής μαρτυρούν μυκηναϊκή παρουσία που πιστοποιείται από την εύρεση μυκηναϊκής κεραμικής σε αυτούς (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1983, σ. 64 –65). Οι Μυκηναίοι κάνουν αισθητή τη παρουσία τους και στη Δύση, ιδρύοντας εμπορικούς σταθμούς στη Κάτω Ιταλία και Σικελία. Γύρω στο 1400 π.Χ., μάλιστα, ιδρύεται Μυκηναϊκό εμπόριο στον κόλπο του Τάραντα.

²⁵⁵ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 229.

²⁵⁶ Στην Ιλιάδα (Ραψ. Β, στ. 204) περιγράφεται ως ιδανικό πολίτευμα η βασιλεία ενός και μόνο άρχοντα.

Τα κατάλοιπα, που ήρθαν στο φως τόσο από τον λόφο του Τελεστηρίου όσο και από διάφορα σημεία έξω από αυτόν, μαρτυρούν ότι οι συνοικισμοί της Ελευσίνας επεκτάθηκαν εντυπωσιακά κατά τη διάρκεια της μυκηναϊκής εποχής ως και την ερήμωση της πόλεως στους τελευταίους ΥΕ ΙΙΒ χρόνους.

Οι οίκοι κατέλαβαν σχεδόν ολόκληρη τη νότια, ανατολική και βόρεια πλαγία του υψώματος, όπου στους ιστορικούς χρόνους κτίστηκε το μεγάλο ιερό της θεάς, φθάνοντας χαμηλά ως στους πρόποδες του και ξεπερνώντας τους. Η οικοδομική αυτή δραστηριότητα στην Ελευσίνα, που γίνεται εντονότερη κατά τους ΥΕ ΙΙΙ χρόνους, φυσικά σχετίζεται με την αύξηση του πληθυσμού που κατοικεί στο Θριάσιο πεδίο κατά την περίοδο αυτή. Το γεγονός ότι ο αριθμός των κατοίκων μεγάλωσε εντυπωσιακά τότε, επιβεβαιώνεται από τον επίσης μεγάλο αριθμό ύστερων μυκηναϊκών τάφων από το δυτικό νεκροταφείο, που είναι πολλαπλάσιος τόσο των ΥΕ Ι όσο και των τάφων που ανήκουν στους ΥΕ ΙΙ χρόνους²⁵⁷.

Όσον αφορά το σχήμα και το μέγεθος των ΥΕ οίκων αυτών των χρόνων, δε διαφέρουν σε κάποιο σημείο από τα αρχιτεκτονικά οικιστικά δείγματα των παλαιότερων εποχών που ήρθαν στο φως από εδώ. Ο τρόπος δόμησης είναι όμοιος με αυτόν που εφαρμόζονταν στην ΥΕ Ι περίοδο. Επίσης χρησιμοποιούνται τα ήδη από τη ΜΕ εποχή γνωστά υλικά (ασβεστόλιθος και πηλός) με σκοπό την ανέγερση των λιτών αυτών κατασκευών, που προοριζόνταν για κατοικίες των απλών πολιτών της Ελευσίνας.

Κάποιες ιδιαιτερότητες στην αρχιτεκτονική τους, ωστόσο, παρουσιάζουν οι κατασκευές που αποκαλύφθηκαν στην κορυφή του ελευσινιακού λόφου καθώς και στο κτίριο Β, που οικοδομήθηκε κατά τους ΥΕ ΙΙ χρόνους στην ανατολική κλιτύ και κάτω από τα μεταγενέστερα Τελεστήρια.

Τα ευρήματα που ήρθαν στο φως από την κορυφή της ακροπόλεως αποδεικνύουν ότι ολόκληρος ο ανατολικός λόφος ήταν οικοδομημένος ως τους ύστερους μυκηναϊκούς χρόνους, εφόσον τα κατάλοιπα που αποκαλύφθηκαν εδώ χρονολογούνται από την ΜΕ εποχή ως τους ΥΕ ΙΙΙΑ2 χρόνους. Επίσης, δηλώνουν ότι οι κατασκευές στο βορειοανατολικό άκρο της ακρόπολης εκτεινόταν και ανατολικότερα του κωδωνοστασίου του παρεκκλησίου²⁵⁸, ενώ παράλληλα εμπερικλείονταν στο τείχος, που όπως φαίνεται περνούσε από το λεγόμενο ύψωμα της “Αγελάστου Πέτρας”. Συνεπώς, ο Μυλωνάς πιστεύει ότι δεν υπήρχε άλλος διαθέσιμος χώρος για την οικοδόμηση σε αυτό το σημείο της ακροπόλεως²⁵⁹ ενός μνημειώδους ναού της Δήμητρας, διαφορετικού από το Τελεστήριο²⁶⁰.

²⁵⁷ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 229.

²⁵⁸ Κουρουγιώτης, Κ, ΑΔ 15, 1933-35 (Παρ/μα), σ. 26.

²⁵⁹ Το μέρος είχαν υποδείξει, λανθασμένα, κατά καιρούς ορισμένοι ερευνητές (Blavette, Foucart, Rubensohn, Σβορώνος, Noack) ως πιθανή τοποθεσία για τον πρώτο ναό της Δήμητρας. Οι ερευνητές αυτοί υποστήριζαν ότι

Ορισμένοι ερευνητές²⁶¹ κατά καιρούς ταύτισαν τους τοίχους που αποκαλύφθηκαν εδώ με κατάλοιπα του ανακτορικού συγκροτήματος του Κελεού, του μυθικού βασιλιά στη διάρκεια της βασιλείας του οποίου ο Ομηρικός ύμνος στη Δήμητρα αναφέρει ότι εισάγεται η λατρεία της Δήμητρας, ή κάποιου άλλου ηγεμόνα της Ελευσίνας. Η γοητευτική αυτή ερμηνεία στηρίζεται στο γεγονός ότι τα παραπάνω κτίρια διαθέτουν αρκετά ενισχυμένα και φροντισμένη τοιχοδομία, που όμοια τους δεν βρέθηκε αλλού στην Ελευσίνα, ώστε ήταν δυνατό να εντάσσονται σε ένα ευρύτερο οικοδομικό συγκρότημα²⁶². Παράλληλα βρίσκονται στην άκρη του ελευσινιακού λόφου, σε σημείο που κοιτάζει από ψηλά το Τελεστήριο και το Καλλίχορο φρέαρ. Ωστόσο, η ερμηνεία τους ως τμήμα του μυκηναϊκού ανακτόρου δεν έχει αποδειχθεί με βεβαιότητα.

Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά παρουσιάζει κυρίως το οικοδόμημα που αποκαλύφθηκε από τον Κουρουνιώτη στις ανασκαφές των ετών 1931-1932. Φαίνεται ότι η κάτοψη του κτιρίου έχει κάποια κοινά στοιχεία με τη δομή των μυκηναϊκών μεγάρων που αναφέρει ο Όμηρος, καθώς είναι ένα ορθογώνιο κτίσμα που αποτελείται από δύο μέρη, ένα προστώο και ένα κυρίως δωμάτιο²⁶³. Διαφοροποιείται, όμως, στο σημείο ότι εδώ δεν υπάρχει τρίτο δωμάτιο (πρόδομος).

Ωστόσο, το κτίριο μοιάζει περισσότερο με τις συνήθειες οικίες της μέσης μυκηναϊκής εποχής, που εντοπίστηκαν στην κορυφή της ελευσινιακής ακροπόλεως και αποτελούνταν από δύο διαδοχικά δωμάτια. Τόσο το μέγεθος του, όσο και ο τρόπος και τα υλικά δόμησης του, είναι όμοια με οποιασδήποτε άλλης σύγχρονης του κατασκευής στην Ελευσίνα.

Ξεχωρίζει, όμως, και από τα υπόλοιπα ελευσινιακά κτίσματα της περιόδου για τέσσερις κυρίως λόγους. Πρώτον, γιατί από την αρχή σχεδιάστηκε ως αυτοτελές και ανεξάρτητο

τα Τελεστήρια της ανατολικής κλιτύς δεν ταυτίζονται με το ναό της θεάς. Συνεπώς, η κατοικία της Δήμητρας έπρεπε να αναζητηθεί σε διαφορετικό σημείο από αυτό που οικοδομήθηκαν τα Τελεστήρια των ιστορικών χρόνων (βλ. Κουρουνιώτης, Κ.-Τραυλός, Ι., *ΑΔ* 15, 1933-35, σ. 55-58). Ωστόσο, οι υποθέσεις τους διατυπώθηκαν σε μια εποχή που δεν είχε αποκαλυφθεί ακόμα το κτίριο Β. Μετά την εύρεση του τελευταίου (το 1931), οι ανασκαφείς του θεώρησαν ότι υπήρχε ένας και μόνο ναός της θεάς, το κτίριο Β. Εδώ διεξάγονταν και τα μυστήρια, τα οποία η ίδια είχε διδάξει στους Ελευσίνιους. Τα μεταγενέστερα Τελεστήρια πήραν αργότερα τη θέση αυτού του παλαιού ναού (βλ. Κουρουνιώτης, Κ.-Τραυλός, Ι., *ΑΔ* 15, 1933-35, σ. 59-60).

²⁶⁰ Μυλωνάς, Γ.Ε., *ΑΔ* 40, 1936, σ. 426.

²⁶¹ Κουρουνιώτης, Κ., *ΑΔ* 15, 1933-35 (Παρ/μα), σ. 26 και Μυλωνάς, Γ. Ε., *ΑΔ* 37, 1933, σ. 279.

²⁶² Παρόμοιες κατασκευές έχουν εντοπιστεί τόσο στην Τίρυνθα όσο και στη Θήβα, όπου βασιλέυε ο μυθικός Κάδμος (βλ. Μυλωνάς, Γ.Ε., *ΑΔ* 40, 1936, σ. 424).

²⁶³ Σε στίχους της Οδύσσειας (Ραψ. Δ, στ. 297 –302, Ζ, στ. 153 –154 και Η, στ. 95 –102) τα Μέγαρα, δηλ. κατασκευές που αποτελούσαν έδρα της βασιλείας του μυκηναίου μονάρχη, αποτελούνται από έναν ή δύο ορόφους με τριμερή διαίρεση σε αίθουσα (προστώο), πρόδομο (προθάλαμο) και δόμο (θάλαμο). Η Αίθουσα είναι ανοικτή δίστηλη στοά με ξύλινους κίονες σε λίθινες βάσεις. Ο δόμος ήταν το κυρίως δωμάτιο, που χρησίμευε για διεξαγωγή τελετών και επίσημων συνεδριάσεων του άνακτα και των αρχόντων του (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1983, σ. 105, Μαζαράκης –Αιτιαν, Α., 2000, σ. 64). Ανάλογες κατασκευές βρέθηκαν πράγματι σε ανακτορικά συγκροτήματα στις Μυκήνες (βλ. Μυλωνάς, Γ.Ε., 1983, σ. 97-105) στην Πήλο (βλ. Blegen, C. W.-Rawson, M., 1966, σ. 59-92), στην Τίρυνθα (βλ. Jantzen, U., 1975, σ. 29-33) και σε άλλα σπουδαία ΥΕ κέντρα. Στο κτίριο Β το προστώο, στα νότια, αντιστοιχεί στην ‘αίθουσα’ των Ομηρικών Μεγάρων, ενώ το κλειστό επίμηκες δωμάτιο στον ‘δόμο’.

οικοδόμημα που διέθετε αυλή. Δεύτερον, γιατί μπροστά από την αίθουσα βρέθηκε η πλατφόρμα, που δεν λειτουργούσε, όπως είδαμε, ως αναλημματικός τοίχος αλλά πιθανώς εξυπηρετούσε κάποιο άλλο σκοπό. Τρίτον, γιατί το κτίριο διέθετε, ήδη από τους τελευταίους ΥΕ ΙΙ χρόνους που οικοδομήθηκε²⁶⁴, τον περίβολο που το απομόνωνε από τις γύρω κατασκευές²⁶⁵. Τέταρτον, γιατί στο εσωτερικό του εντοπίστηκε ένα μικρό θραύσμα από τοιχογραφία, που είναι και το μοναδικό αυτής της περιόδου που έχει βρεθεί στην Ελευσίνα.

Οι ιδιαιτερότητες αυτές στο σχέδιο του, σε συνδυασμό με τη θέση στην οποία βρέθηκε το οικοδόμημα, οδήγησαν τον ανασκαφέα και τους συνεργάτες του στο συμπέρασμα ότι η λειτουργία του κτιρίου Β ξεπερνούσε τα όρια του απλού οίκου. Συνεπώς, λίγο καιρό μετά την αποκάλυψη του οικοδομήματος, ο Κουρουνιώτης και ο Τραυλός ταύτισαν επίσημα το εν λόγω κτίριο με το ναό όπου, βάσει του Ομηρικού ύμνου, κατοικούσε η θεά Δήμητρα (στ. 302-304)²⁶⁶. Θεώρησαν ότι το μέγαρο στην ανατολική κλιτύ της ακροπόλεως, λειτουργούσε ως λατρευτικό οικοδόμημα ήδη από τους ΥΕ ΙΙ χρόνους που κτίστηκε, και συνέχισε να λειτουργεί με αυτόν τον τρόπο για τα επόμενα δύο χιλιάδες χρόνια περίπου. Η πλατφόρμα του εξυπηρετούσε ως στήριγμα βωμού, που υπήρχε εδώ ήδη από την αρχή της κατασκευής του κτιρίου²⁶⁷. Την άποψη του Κουρουνιώτη υποστήριξε λίγα χρόνια αργότερα ο Μυλωνάς²⁶⁸.

Ο Τραυλός το 1950 διατύπωσε την άποψη ότι ο ναός της Δήμητρας, που είχε ταυτίσει ήδη από παλιά με το κτίριο Β, ήταν παράλληλα κατοικία ενός άρχοντα που προερχόταν από την αρχαία φυλή των Ευμολπιδών ή των Κυρήκων²⁶⁹. Το γεγονός ότι το κτίριο Β ήταν κατοικία αποδεικνύεται από την οικοδόμηση, σε μεταγενέστερους χρόνους, των τριών δωματίων στα βόρεια του. Η υπόθεση έχει ως εξής: αρχικά έχουμε να κάνουμε με μια ιδιωτική λατρεία που τελείται στο κτίριο Β μεταξύ των μελών μιας σημαντικής οικογένειας της Ελευσίνας. Σταδιακά όλο και περισσότεροι άνθρωποι συμμετέχουν στα τελετουργικά που διεξάγονται έξω από το κτίριο Β και ως τους ΥΕ ΙΙΙΒ χρόνους η λατρεία αυτή καθιερώνεται και λαμβάνει ευρύτερο χαρακτήρα. Ο χώρος του κτιρίου Β που αρχικά εξυπηρετούσε ως οικία, τώρα πια δεν αρκεί για να στεγάσει τη νέα λατρεία και μαζί τους απογόνους του Ευμόλπου. Έτσι στις αρχές του 13^{ου} π.Χ. αιώνα χτίζεται στα βοριά του το παράρτημα. Το κτίριο Β τότε αφιερώνεται αποκλειστικά στη λατρεία της Δήμητρας και οι απόγονοι του Ευμόλπου

²⁶⁴ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1977, σ. 137, υποσ. 37.

²⁶⁵ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1977, σ. 16.

²⁶⁶ Κουρουνιώτης, Κ., -Τραυλός, Ι., *ΑΔ* 15, 1933-35, σ. 61.

²⁶⁷ Κουρουνιώτης, Κ., 1934, σ. 8.

²⁶⁸ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 34 και 47, Μυλωνάς, Γ. Ε., 1977, σ. 15.

²⁶⁹ Είναι πιθανότερο, σύμφωνα με τον μελετητή, ότι η οικογένεια που κατοικούσε εδώ να ανήκε στο γένος των Ευμολπιδών. Το όνομα του προγόνου τους, του Ευμόλπου, συνδέεται στον Ομηρικό ύμνο άμεσα με τη γένεση της λατρείας της Δήμητρας και την πρώιμη ιστορία της Ελευσίνας (βλ. Τραυλός, Ι., 1973, σ. 82).

χρησιμοποιεί στο εξής ως κατοικία τα τρία νέα παρακείμενα δωμάτια²⁷⁰. Από τους ΥΕ ΙΙΒ χρόνους η ζωή του ιερού με αυτή τη μορφή είναι συνεχής. Το κτίριο Β και το παράρτημα του μάλιστα θα διατηρήσει αυτή τη μορφή σε ολόκληρη τη γεωμετρική περίοδο και ως τις αρχές του 6^{ου} αιώνα π.Χ.²⁷¹.

Ωστόσο, ο Μυλωνάς πιστεύει ότι εξαιτίας του μικρού του μεγέθους, το κτίριο Β δε θα μπορούσε να ανήκει σε ένα σημαντικό μέλος της κοινωνίας, παρά το γεγονός ότι είναι ένα μεγαλοπρεπές οικοδόμημα που πιθανώς φέρει τοιχογραφίες στο εσωτερικό του. Από την άλλη απορρίπτει επίσης την πιθανότητα να ανήκε σε κάποιο φτωχό πολίτη, γιατί δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ούτε ως απλή κατασκευή²⁷².

Οι μελετητές βασίστηκαν κυρίως στην τοποθεσία όπου βρίσκεται το κτίριο Β, για να μπορέσουν να αποδείξουν την ταύτιση του με τον ναό της Δήμητρας. Σημαντικές πληροφορίες για τη θέση του πρώτου ναού της Δήμητρας, δίνουν οι φιλολογικές πηγές και κυρίως ο Ομηρικός ύμνος που γράφτηκε προς τιμήν της θεάς. Το ποίημα αυτό συντέθηκε περίπου οκτώ αιώνες μετά από την κατασκευή του κτιρίου Β, αλλά θεωρείται ότι σώζει μυκηναϊκές παραδόσεις²⁷³. Οι παλαιές παραδόσεις έφτασαν ως την εποχή του Πεισιστράτου και τότε αποκρυσταλλώθηκαν στο ποίημα που σώζεται ως της μέρες μας. Ο Κουρουνιώτης, ο Τραυλός και ο Μυλωνάς δέχτηκαν ότι ο Ομηρικός ύμνος αναφέρει σημαντικά τοπογραφικά στοιχεία, που προσδιορίζουν με σαφήνεια τη θέση του πρώτου ναού της θεάς πάνω στον ελευσινιακό λόφο.

Στους στίχους 270-272 του Ύμνου, η ίδια η θεά ορίζει το σημείο που πρέπει να οικοδομηθεί ο ναός της :

στ . 270   αλλ' άγε μοι νηόν τε μέγαν και βωμόν υπ'αυτω
                  τευχόντων πας δημοσ υπαί πόλιν αιπύ τε τειχος
                  Καλλιχόρου καθύπερθεν επί προύχοντι κολωνώ·

Η θέση του μυκηναϊκού μεγάρου ταιριάζει με την περιγραφή της τοποθεσίας που υπέδειξε η Δήμητρα στους Ελευσίνιους για την οικοδόμηση του ναού της. Το κτίριο Β κτίστηκε στην ανατολική κλιτύ του ελευσινιακού λόφου, κάτω ακριβώς από τα μεγάλα Τελεστήρια των

²⁷⁰ Τραυλός, Ι., *ASAtene* 61, 1983, σ. 329.

²⁷¹ Τραυλός, Ι., *ASAtene* 61, 1983, σ. 330.

²⁷² Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 43.

²⁷³ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 41-42. Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται από αναφορές που γίνονται σε στίχους τόσο για το πολιτικό σύστημα των μυκηναϊκών χρόνων (πολλοί στίχοι του Ομηρικού Ύμνου μιλούν για την βασιλεία του Κελεού, του άρχοντα της Ελευσίνας, π.χ. Ομηρικός Ύμνος, στ. 97, 296, 473, 475), όσο και για περιγραφές οικοδομημάτων του ΥΕ ανακτόρου της ακρόπολεως, που ανταποκρίνονται σε αυτές των μυκηναϊκών βασιλικών κατοικιών των Ομηρικών επών. Π.χ. αναφέρονται τμήματα όπως η “αίθουσα” (στ. 185-186), ο “θάλαμος” (στ. 244) και ο “δόμος” (στ. 280).

ιστορικών χρόνων. Στους μυκηναϊκούς χρόνους η τοποθεσία αυτή βρισκόταν ασφαλώς έξω από το οχυρωμένο τμήμα της πόλεως και κάτω από αυτό, εφόσον όπως είδαμε παραπάνω (βλ. σ. 35) το μυκηναϊκό τείχος ακολουθούσε τη γραμμή του μετέπειτα Λυκούργειου διατειχίσματος, που περνάει σε ψηλότερο σημείο από αυτό του κτιρίου Β. Επίσης, το Μέγαρο Β βρισκόταν «επί προύχοντι κολωνά», εφόσον η περιοχή δεν ισοπεδώθηκε παρά μονάχα το Τελεστήριο της εποχής του Πεισιστράτου. Τότε αφαιρέθηκαν μεγάλες ποσότητες χώματος για τη δημιουργία του ανθήρου πάνω στο οποίο οικοδομήθηκε η μεγάλη Πεισιστράτεια κατασκευή.

Ωστόσο, ερωτήματα προκαλεί η αναφορά στον Ύμνο του Καλλίχορου. Σύμφωνα με την εντολή της θεάς ο ναός έπρεπε να χτιστεί «Καλλίχορου καθύπερθεν» (στ.272). Οι περισσότεροι μελετητές συμφώνησαν ότι το Καλλίχορον ήταν μια πηγή. Ο Πausanias μολονότι δεν αναφέρει κανένα από τα κτίρια που υπήρχαν εντός των τειχών του ιερού, ωστόσο, μιλάει για το «Καλλίχορο φρέαρ» που είδε κοντά στον ναό της Αρτέμιδος (Προπυλαίας) και του Ποσειδώνα κατά τον 2^ο μ. Χ. αιώνα (1.38.6). Το πηγάδι αυτό, όμως, βρίσκεται πολύ μακριά από την περιοχή του Τελεστηρίου, σε απόσταση περίπου 100 μ. από το τελευταίο. Αυτό αποτελούσε ένα πρόβλημα για τους μελετητές, που στηριζόμενοι στον ύμνο προσπαθούσαν να ταυτίσουν το κτίριο Β με τον πρώτο ναό της Δήμητρας. Επίσης, ερωτήματα προκαλούσε η αναφορά στον ύμνο ενός άλλου πηγαδιού κοντά στο οποίο κάθισε η θεά όταν έφθασε στην Ελευσίνα. Πρόκειται για το «Παρθένιο φρέαρ» (στ. 99-100), από όπου προμηθεύονταν νερό οι κάτοικοι της Ελευσίνας, στην εποχή που βασίλευε εδώ ο Κελεός.

Απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα έδωσε η αποκάλυψη από τον Φίλιο μιας άλλης πηγής, διαφορετικής από το Καλλίχορο, στο βορειοανατολικό άκρο της Φιλωνείου στοάς. Η λειτουργία της, όπως είδαμε (βλ. σ. 32-33), ξεκινά από τους μυκηναϊκούς χρόνους, εφόσον κοντά της εντοπίστηκε τμήμα από λιθόστρωτο δρόμο που κατασκευάστηκε τουλάχιστον στα τελευταία έτη της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου. Η πηγή αυτή παρέμεινε σε χρήση στους γεωμετρικούς χρόνους και μέχρι την αρχαϊκή περίοδο. Σύμφωνα με τον Μυλωνά αυτή η πηγή ήταν το Παρθένιο ή Καλλίχορο φρέαρ που αναφέρεται στον Ομηρικό ύμνο, εφόσον οι δύο πηγές του Ύμνου στην ουσία ταυτίζονται²⁷⁴.

Το γεγονός ότι αυτό το πηγάδι ήταν ιερό για τους Ελευσίνιους, γιατί είχε καθαγιαστεί από την παρουσία της θεάς στο σημείο αυτό, αποδεικνύουν τα κατάλοιπα τέφρας που εντοπίστηκαν σε ένα οικοδόμημα που εντοπίστηκε λίγο βορειότερα του πηγαδιού. Ο Μυλωνάς θεώρησε τότε ότι γύρω από το πηγάδι διεξάγονταν έμπυρες ιεροτελεστίες²⁷⁵.

²⁷⁴ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 46.

²⁷⁵ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 60, Κόκκου –Βυρίδη, Κ., 1999, σ. 24.

Επίσης, όταν στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο, επεκτάθηκε προς τα ανατολικά ο αναλημματικός τοίχος του γεωμετρικού ανδρήρου, το πηγάδι, που βρισκόταν πάνω στη γραμμή της επέκτασης του, δεν καταστράφηκε. Αντίθετα, δημιουργήθηκε μια κόγχη στον αναλημματικό τοίχο του πρώιμου αρχαϊκού ανδρήρου, στο σημείο όπου βρισκόταν το φρέαρ του Ομηρικού ύμνου. Πολλοί μελετητές, ανάμεσα τους ο Μυλωνάς, ερμήνευσαν το γεγονός ως ένδειξη σεβασμού προς την κατασκευή αυτή και πιθανή απόδειξη της ιερότητας της²⁷⁶.

Μετά τους Περσικούς πολέμους και τις καταστροφές που υπέστη το ιερό, το εν λόγω πηγάδι μπαζώθηκε, κατά τη διάρκεια της κατασκευής του Κιμώνιου Τελεστηρίου. Τότε χτίστηκε, για την ύδρευση της πόλης, το καινούργιο πηγάδι κοντά στα Μεγάλα Προπύλαια, που διατηρείται μέχρι σήμερα στο σημείο αυτό. Αυτό είδε ο Πausanias και οι άλλοι περιηγητές που επισκέφτηκαν την Ελευσίνα κατά τους ελληνιστικούς χρόνους²⁷⁷. Σεβόμενοι τις παραδόσεις τους οι Ελευσίνιοι έδωσαν στο νέο πηγάδι την ονομασία του προηγούμενου, που βρισκόταν στα βορειοανατολικά της Φιλωνείου στοάς²⁷⁸. Αποκατέστησαν κατά αυτόν τον τρόπο την καταστροφή του παλαιού και ιερού πηγαδιού της θεάς.

Η θέση του πρώτου πηγαδιού, ωστόσο, ανταποκρίνεται στα τοπογραφικά στοιχεία που δίνονται στον Ομηρικό ύμνο. Το κτίριο Β της ανατολικής κλιτύς βρίσκεται ακριβώς “καθύπερθεν”, δηλαδή πάνω από το Παρθένιο ή Καλλίχορο φρέαρ που αποκαλύφθηκε στη βορειοδυτική γωνία της Φιλωνείου στοάς.

Η αρχιτεκτονική μορφή του κτιρίου Β καθώς και τα τοπογραφικά στοιχεία που μας δίνονται στον Ομηρικό ύμνο στη Δήμητρα, συνηγορούν στην ταύτιση του ως πρώτο ναό της θεάς στο λόφο. Ωστόσο, δεν αρκούν ώστε να μπορέσει κάποιος να πει με βεβαιότητα ότι αυτός ήταν όντως ο πρώτος ναός και ότι η λατρεία της ελευσινίας Δήμητρας ξεκινά εδώ στους ΥΕ ΙΙΒ χρόνους. Μάλιστα, ο Μυλωνάς παραδέχεται ότι στις ανασκαφές του κτιρίου Β δε βρέθηκε κάποιο στοιχείο που να αποδεικνύει τη θρησκευτική του φύση²⁷⁹. Μυκηναϊκά ειδώλια βρέθηκαν σε τάφους στο δυτικό νεκροταφείο και στην κορυφή του ανατολικού λόφου. Ο Κουρουνιώτης, όμως, στις ανασκαφικές αναφορές του δεν κάνει λόγο για ανάλογα αντικείμενα, που βρέθηκαν στην περιοχή του κτιρίου Β και θα αποτελούσαν ένδειξη για την τέλεση λατρείας εδώ ή τουλάχιστον δεν αναφέρει κάποιο άλλο στοιχείο που να αποδεικνύει αδιαμφισβήτητα ότι εδώ διεξάγονταν ιεροτελεστίες.

²⁷⁶ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 45, 65.

²⁷⁷ Ανάμεσα τους είναι ο Αθηναίος Απολλόδωρος, που αναφέρει ότι η Δήμητρα όταν έφθασε στην Ελευσίνα έκατσε για να ξεκουραστεί στην “Αγέλαστο Πέτρα”, που βρισκόταν κοντά στο Καλλίχορο φρέαρ (Βιβλιοθήκη, I, 5, I).

²⁷⁸ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 45-46.

²⁷⁹ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 47.

Ο Κοσμόπουλος, πρόσφατα, αμφισβήτησε το γεγονός ότι στο μυκηναϊκό κτίριο Β δεν εντοπίστηκαν κατάλοιπα που να αποδεικνύουν την τέλεση λατρείας στο χώρο²⁸⁰. Σε οχετό του κτιρίου Β αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα τέφρας αναμεμειγμένα με οστά ζώων καθώς και όστρακα από ΥΕ αρτόσχημα αγγεία (βλ. σ. 27). Μαζί τους βρέθηκε ακόμα ένας αριθμός υστεροελλαδικών ειδωλίων, τα οποία επειδή προήλθαν από διαταραγμένη επίχωση δε δημοσιεύτηκαν τότε από τον Κουρουνιώτη. Για τον ίδιο λόγο δεν αναφέρθηκε ακόμα ένας αριθμός ειδωλίων που βρέθηκαν μέσα στην αυλή και στα νότια του κτιρίου Β (βλ. σ. 39).

Ο μελετητής τονίζει την σπουδαιότητα των παραπάνω ευρημάτων και θεωρεί ότι τα αντικείμενα αυτά είναι υπολείμματα των λατρευτικών πράξεων που διεξάγονταν στο χώρο του κτιρίου Β και στην αυλή του ήδη από τους ΥΕ ΙΙ και ΙΙΑ χρόνους²⁸¹. Το γεγονός ότι οι δύο ομάδες ειδωλίων προήλθαν από τον οχετό, που ξεκινά από τη νότια πλευρά της πλατφόρμας του κτιρίου Β και καταλήγει στον νότιο περίβολο τοίχο του, δηλώνει ότι πιθανώς προέρχονται από την πλατφόρμα που εντοπίστηκε μπροστά από την αίθουσα του οικοδομήματος. Συνεπώς, αποδεικνύεται η θρησκευτική λειτουργία της πλατφόρμας, που δεν αποτελούσε απλά και μόνο μια αναλημματική κατασκευή αλλά εξυπηρετούσε ίσως ως στήριγμα ενός βωμού, που είχε τοποθετηθεί εδώ κατά τη διάρκεια ή μετά την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο, όπως αποδεικνύει η κεραμική από τον οχετό που κατέληγε κάτω από τον νότιο περίβολο τοίχο²⁸².

Οι ιεροπραξίες τελούνταν, λοιπόν, στην πλατφόρμα όπου είχε τοποθετηθεί ο βωμός. Μετά το πέρας κάθε τελετουργικού, ο βωμός καθαριζόταν και τα υπολείμματα από τις ιεροπραξίες ρίχνονταν στον οχετό που ξεκινούσε από τη νότια μεριά της πλατφόρμας του κτιρίου Β και κατέληγε στο άνοιγμα κάτω από το νότιο περίβολο.

Σύμφωνα με αυτό το σκεπτικό, ο περίβολος τοίχος, που αναμφίβολα ανήκει στο κτίριο Β²⁸³, κτίστηκε πιθανώς για να διασφαλίσει τη μυστικότητα, στοιχείο απαραίτητο για τη διεξαγωγή των τελετουργικών. Δε μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε αν τα παραπάνω τελετουργικά γίνονταν προς τιμήν της θεάς Δήμητρας, καθώς η ίδια πρόσταξε να παραμείνουν κρυφά τα μυστήρια της (Ομηρικός ύμνος στη Δήμητρα, στ. 476-479).

Το μόνο βέβαιο είναι ότι ιερές πράξεις, κατά τη διάρκεια των οποίων διεξάγονταν σπονδές, θυσίες ζώων και αναθηματικές ίσως προσφορές (ειδώλια), τελούνταν μπροστά από το κτίριο Β. Η οικοδόμηση περιβόλου γύρω από το τελευταίο αποδεικνύει ότι μυστικότητα χαρακτήριζε τα τελετουργικά αυτά, τα οποία παρακολουθούσε ένας περιορισμένος αρχικά αριθμός ανθρώπων. Σύμφωνα με τον Κοσμόπουλο οι ιεροπραξίες στο κτίριο Β ξεκίνησαν

²⁸⁰ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 17-18.

²⁸¹ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 18.

²⁸² Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 19.

²⁸³ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 14, 18 (βλ. συμπεράσματα).

κατά τη διάρκεια ή μετά την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο²⁸⁴, και συνεχίστηκαν ως την ΥΕ ΙΙΒ περίοδο, όταν οικοδομήθηκε η προσθήκη στα βόρεια του κτιρίου Β.

Επίσης, ο Κοσμόπουλος δεν αποκλείει την πιθανότητα, το κτίριο Β να λειτουργούσε ως κατοικία και παράλληλα ως οικογενειακός ναός²⁸⁵. Θεωρεί ότι η μορφή του αποτελεί εξέλιξη των απλών ορθογώνιων ΜΕ και πρώιμων μυκηναϊκών οίκων, που επίσης έστεκαν σε αυτό το σημείο του ανατολικού λόφου της Ελευσίνας. Κατά τη διάρκεια της ΥΕ ΙΙ περιόδου κτίστηκε το κτίριο Β, μια ορθογώνια κατασκευή, που δεν ξεχωρίζει από τους παλαιότερους οίκους παρά μόνο σε λίγα σημεία (βλ. σ. 44-45). Έπειτα, στην ΥΕ ΙΙΒ1 εποχή το οικοδόμημα αυτό επεκτείνεται με την προσθήκη τριών δωματίων στα βόρεια του. Ο Κοσμόπουλος θεωρεί ότι η εξέλιξη αυτή πιθανώς αποτελεί απόδειξη της ύπαρξης μιας ιδιωτικής αρχικά λατρείας στο χώρο, η οποία με την πάροδο του χρόνου επισημοποιήθηκε²⁸⁶.

Σε γενικές γραμμές όλοι οι παραπάνω ανασκαφείς της Ελευσίνας καθώς και οι υπόλοιποι ερευνητές, που μελέτησαν κατά καιρούς το ζήτημα της υπάρξεως μυκηναϊκής λατρείας στο χώρο, συμφωνούν ότι το κτίριο Β ήταν μέρος όπου τελούνταν ιεροπραξίες. Οι περισσότεροι μάλιστα, ανάμεσα τους και ο ανασκαφέας του κτίσματος, ταύτισαν το κτίριο Β με τον ναό που αναφέρει ο Ομηρικός ύμνος στη Δήμητρα. Ο μόνος που δεν συμφώνησε με την ερμηνεία αυτή είναι ο P. Darceque σε ένα άρθρο του που δημοσίευσε το 1981. Ο ερευνητής θεωρεί ότι τα μυκηναϊκά κατάλοιπα κάτω από τα μεταγενέστερα Τελεστήρια δεν είναι τόσο σημαντικά όσο θέλουν να τα θεωρούν πολλοί. Μάλιστα αναφέρει ότι τα επιχειρήματα που παρουσίασαν οι Κουρουνιώτης, Τραυλός και Μυλωνάς παλαιότερα, δεν πείθουν ότι το κτίριο Β της Ελευσίνας ήταν χώρος λατρείας ή ναός αφιερωμένος στη Δήμητρα²⁸⁷.

Ο Darceque θεωρεί ότι πέρα από τον Ομηρικό Ύμνο στη Δήμητρα, καμία άλλη φιλολογική πηγή δεν αναφέρει στοιχεία για την ύπαρξη μιας λατρείας της θεάς στην Ελευσίνα. Αναφορές σε μια τέτοια λατρεία δε γίνονται στα Ομηρικά έπη και στα ποιήματα του Ησιόδου²⁸⁸. Ωστόσο, ο Μυλωνάς θεωρεί ότι πληροφορίες για την ύπαρξη λατρείας της Δήμητρας στα μυκηναϊκά χρόνια, δίνονται και από ύστερες πηγές. Το Πάριο χρονικό τοποθετεί την έλευση της θεότητας εδώ μέσα στον 15^ο π.Χ. αιώνα. Ο Ηρόδοτος (5^{ος} αιώνας) αναφέρει ότι οι Ίωνες διέδωσαν τη λατρεία της Ελευσινίας Δήμητρας στη νοτιοδυτική ακτή της Μικράς Ασίας, όταν τον 11^ο π.Χ. αιώνα αποίκησαν την περιοχή αυτή. Επίσης, ο Αριστοτέλης (4^{ος} π.Χ.

²⁸⁴ Ανάγονται στην εποχή που χρονολογούνται και τα όστρακα, τα οποία εντοπίστηκαν στον οχετό μαζί με τα υπόλοιπα λατρευτικά κατάλοιπα (βλ. Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 19).

²⁸⁵ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 19.

²⁸⁶ Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 19.

²⁸⁷ Darceque, P., *BCH* 105, 1981, σ. 604-605.

²⁸⁸ Darceque, P., *BCH* 105, 1981, σ. 596.

αιώνας) αναφέρει ότι τα Ελευσίνια μυστήρια καθιερώθηκαν περίπου το 1300 π. Χ., όταν ο Πανδίωνας κυβερνούσε την Αθήνα²⁸⁹.

Ο Μυλωνάς θεώρησε ότι το γεγονός πως ο μυκηναϊκός οικισμός συνέχισε να κατοικείται ως τους γεωμετρικούς χρόνους συνεπάγεται συνέχεια και στη λατρεία. Ωστόσο, ο Darcque πιστεύει ότι τίποτα δε βρέθηκε στο χώρο του κτιρίου, που να δηλώνει ότι η κατοίκηση εδώ συνεχίστηκε ως τους γεωμετρικούς χρόνους. Πιστεύει, μάλιστα, ότι τα πρώτα κατάλοιπα στο χώρο, μετά από αυτά που ανήκουν στη μυκηναϊκή περίοδο, ανάγονται στους αρχαϊκούς χρόνους. Εξαιρεση αποτελούν οι δύο γεωμετρικές λαβές που εντοπίστηκαν λίγα εκατοστά πιο πάνω από το δάπεδο του κεντρικού δωματίου (B1) της μυκηναϊκής προσθήκης. Τα ευρήματα αυτά, σύμφωνα με τον Darcque, δηλώνουν ότι τα μυκηναϊκά κατάλοιπα στην ανατολική κλιτύ επισκευάστηκαν στα τέλη του 8^{ου} π.Χ. αιώνα, ή ακόμα ότι η προσθήκη μπορεί να χρονολογείται στη γεωμετρική περίοδο, εφόσον η στρωματογραφία εδώ διαταράχθηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφών. Συνεπώς δεν είναι ακριβής η θέση των λαβών, που θα μπορούσαν να προέρχονται από το δάπεδο του δωματίου B1²⁹⁰.

Σχετικά με την αρχιτεκτονική μορφή του κτιρίου B, ο Darcque πιστεύει ότι δεν πρέπει να καλείται Μέγαρο²⁹¹. Η ονομασία αυτή χαρακτηρίζει τον κεντρικό πυρήνα του μυκηναϊκού ανακτόρου όπου τελούνταν κάποιου είδους λατρεία, ενώ το κτίριο B δεν αποτελεί βασιλική κατοικία, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Μυλωνάς²⁹². Το μοναδικό, λοιπόν, στοιχείο που μπορεί να αποδεικνύει τη θρησκευτική λειτουργία του οικοδομήματος είναι η πλατφόρμα, πάνω στην οποία έστεκε πιθανώς ένας βωμός.

Ο γάλλος μελετητής αμφισβήτησε την άποψη ότι πάνω στην τετράπλευρη αυτή κατασκευή τελούνταν θυσίες και πίστεψε ότι η πλατφόρμα λειτουργούσε ως ανάλημμα για το δάπεδο του δόμου του κτιρίου B²⁹³. Για να στηρίξει την άποψη του, μάλιστα, αναφέρει ότι δε βρέθηκαν αντικείμενα αναθηματικού χαρακτήρα που να συνδέονται κάπως με το κτίριο B και την πλατφόρμα του. Το επιχείρημα αυτό δεν ευσταθεί πλέον, εφόσον ο Κοσμόπουλος (βλ. σ. 48) απέδειξε ότι ειδώλια, κατάλοιπα τέφρας και οστά ζώων, που βρέθηκαν σε έναν από τους οχετούς του κτιρίου B, σχετίζονται με το οικοδόμημα και την πλατφόρμα του.

Πολλοί μελετητές²⁹⁴ θεώρησαν ότι δύο είναι τα στοιχεία που πιστοποιούν την ταύτιση του κτιρίου B με ναό και τη θρησκευτική συνέχεια στο χώρο. Το πρώτο είναι η οικοδόμηση του

²⁸⁹ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 40-41.

²⁹⁰ Darcque, P., *BCH* 105, 1981, σ. 599.

²⁹¹ Έχει διμερή διάταξη, σε αντίθεση με τα μέγαρα που αποτελούνται από τρία δωμάτια.

²⁹² Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 42.

²⁹³ Επίσης, στήριξε τις δύο κλίμακες που βρίσκονταν στις δύο πλευρές της (βλ. Darcque, P., *BCH* 105, 1981, σ. 600).

²⁹⁴ Ανάμεσά τους οι Desborough, Hägg, Snodgrass, Rolley, Dickinson και Simpson.

κάτω από τα μεταγενέστερα Τελεστήρια, και το δεύτερο η ύπαρξη του περιβόλου τοίχου που περιέκλειε το κτίριο Β. Ο Darque αμφισβήτησε το δεύτερο.

Μελετώντας τα δύο σχέδια των Κουρουνιώτη και Τραυλού (βλ. σ. 31, υποσ.192), θεώρησε ότι ο νότιος περίβολος τοίχος του κτιρίου είναι τμήμα ενός οικοδομήματος, στο οποίο ανήκουν κάποιοι άλλοι τοίχοι που βρέθηκαν στα νότια του καλούμενου περιβόλου και είναι σύγχρονοι με αυτόν. Ωστόσο, όπως απέδειξε ο Κοσμόπουλος πρόσφατα, στο κτίριο Β υπήρχε όντως ένας περίβολος, που η λειτουργία του ξεκινά τουλάχιστον στην ΥΕ IIIΑ εποχή, βάσει της κεραμικής που βρέθηκε εδώ. Οι μυκηναϊκοί τοίχοι στα νότια του περιβόλου, για τους οποίους ο Darque υποστήριξε ότι σχημάτιζαν ένα ξεχωριστό οικοδόμημα μαζί με τον καλούμενο νότιο περίβολο τοίχο, χρονολογούνται στους ΥΕ IIIB χρόνους. Συνεπώς, ο Κοσμόπουλος θεωρεί ότι ανήκαν σε κατασκευές μεταγενέστερες του περιβόλου του κτιρίου Β (βλ. σ. 31-32).

• ΣΚΟΤΕΙΝΟΙ ΑΙΩΝΕΣ

Ο μυκηναϊκός οικισμός στην Ελευσίνα ερημώνεται κατά τους τελευταίους ΥΕ IIIB χρόνους, όπως προκύπτει από τη μελέτη του προϊστορικού οικισμού και του νεκροταφείου του²⁹⁵. Την ίδια περίοδο (1200 π.Χ. περίπου) καταστρέφεται για πρώτη φορά η έδρα του μυκηναϊκού κόσμου, οι Μυκήνες²⁹⁶. Σταδιακά, κατά τη διάρκεια των ΥΕ IIIΓ χρόνων, ερημώνονται πολλές θέσεις τόσο στην ηπειρωτική Ελλάδα όσο και στα νησιά (εικ.38)²⁹⁷. Το γεγονός αυτό αποτελεί ένδειξη της οπισθοδρόμησης των μυκηναϊκών βασιλείων και οιωνό της επερχόμενης τελικής κατάρρευσης της ηγέτιδας πόλεως των Μυκηνών. Η κατάρρευση αυτή θα συντελεστεί περίπου το 1100 π.Χ. με την οριστική καταστροφή των Μυκηνών.

Ασυνήθιστο για την εποχή παράδειγμα αποτελούν ορισμένες θέσεις, που όχι μόνο δεν εγκαταλείπονται, αλλά επιπρόσθετα ακμάζουν από τους ΥΕ IIIΓ χρόνους και ως τα τέλη της πρωτογεωμετρικής εποχής. Μια από τις διασημότερες αυτές θέσεις είναι το Λευκαντί της Εύβοιας, ένας οικισμός που παρουσιάζει πολύπλοκη για την εποχή του κοινωνική δομή²⁹⁸. Τα

---

²⁹⁵ Από την εποχή αυτή και έπειτα ελάχιστα οικιστικά και κεραμικά κατάλοιπα σώζονται από την περιοχή εντός και εκτός του μεταγενέστερου ιερού. Μάλιστα, η χρονολόγηση των ΥΕ IIIΓ καταλοίπων, που εντοπίστηκαν στα βόρεια του μετέπειτα Τελεστηρίου, δεν είναι απολύτως βέβαιη (βλ. σ. 21-22). Συνεπώς, τα υστερότερα προϊστορικά κατάλοιπα εδώ χρονολογούνται στους ΥΕ IIIB χρόνους.

²⁹⁶ Για την πρώτη καταστροφή των Μυκηνών έχουν ειπωθεί κατά καιρούς πολλά. Ίσως προκλήθηκε από την έλευση βαρβαρικών φύλων, που έφτασαν εδώ από το εξωτερικό του μυκηναϊκού κόσμου είτε από παρατεταμένη ανομβρία, που οδήγησε σε λιμό και προκάλεσε την εξέγερση του λαού. Ωστόσο, πιθανότερη φαίνεται η εκδοχή που θέλει να ξεσπάει, μεταξύ των μυκηναϊκών πόλεων, εμφύλια διαμάχη και πόλεμος (βλ. Wace, A. J. B. – Stubbings, F. H., 1962, σ. 390).

²⁹⁷ Luce, J. V., 1975, σ. 39.

²⁹⁸ Osborne, R., 2000, σ. 81-88.

ανασκαφικά δεδομένα από την Αττική φανερώνουν ότι η θέση που κατοικείται περισσότερο από κάθε άλλη την περίοδο αυτή είναι η Περατή²⁹⁹.

Το κενό στην κατοίκηση που παρουσιάζεται από την ΥΕ ΙΙΙΓ εποχή τόσο στην Ελευσίνα όσο και στους περισσότερους οικισμούς, θα συνεχιστεί μέσα στην υπομυκηναϊκή περίοδο και ως τα τέλη των πρωτογεωμετρικών χρόνων³⁰⁰. Αυτή είναι η εποχή των “σκοτεινών χρόνων” που ονομάστηκαν έτσι, συγκριτικά με τον λαμπρό και μεγαλειώδη μυκηναϊκό πολιτισμό που άφησαν πίσω τους και σε σχέση με τα πολιτικά και οικονομικά επιτεύγματα του 8^{ου} π.Χ. αιώνα. Εντούτοις, ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν πως η κατοίκηση συνεχίστηκε κατά τη διάρκεια των σκοτεινών χρόνων σε κάποια γειτονική με την Ελευσίνα περιοχή. Η παραπάνω υπόθεση, όμως, παραμένει αναπόδεικτη ως σήμερα.

Η περίοδος του κενού στην Ελευσίνα θα λήξει λίγο πριν τα τέλη της πρωτογεωμετρικής εποχής. Στους χρόνους αυτούς ανάγονται τα πρώτα ίχνη κατοίκησης, που εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία του ελευσινιακού λόφου.

B. ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

1. Πρωτογεωμετρικοί χρόνοι (1050-900 π.Χ.)

Κατάλοιπα της πρωτογεωμετρικής περιόδου δεν έχουν εντοπιστεί μέχρι σήμερα στην περιοχή του μεταγενέστερου ιερού. Η ύπαρξη, ωστόσο, ενός πρωτογεωμετρικού οικισμού στην Ελευσίνα, στα τέλη του 10^{ου} π.Χ. αιώνα, πιστοποιείται από θεμέλια οίκων, κεραμική και τάφους, που εντοπίστηκαν στη νοτιοδυτική κλιτύ του ελευσινιακού λόφου και σε διάφορα σημεία στα βόρεια του³⁰¹.

Από την περιοχή νοτιοδυτικά του ιερού ήρθαν στο φως ύστεροι πρωτογεωμετρικοί τάφοι που περιείχαν καύσεις νεκρών, ενταφιασμούς και εγχυτρισμούς³⁰². Τα ευρήματα αυτά αποδεικνύουν ότι όταν αρχίζει να κατοικείται πάλι η Ελευσίνα, στους τελευταίους πρωτογεωμετρικούς χρόνους, η νοτιοδυτική κλιτύ του ανατολικού λόφου που ήταν οικοδομημένη από την ΠΕ και ως την ΥΕ ΙΙΙΒ εποχή, λειτουργεί ως νεκροταφείο του νέου

²⁹⁹ Από το νεκροταφείο της ήρθαν στο φως μεγάλες ποσότητες ΥΕ ΙΙΙΓ κεραμικής (βλ. Osborne, R., 2000, σ. 54-55).

³⁰⁰ Η υπομυκηναϊκή περίοδος αρχίζει γύρω στο 1100 π.Χ. και θα διαρκέσει περίπου 50 χρόνια (1050 π.Χ.). Γύρω στο 1050 π.Χ. ξεκινά η πρωτογεωμετρική εποχή που περατώνεται περίπου το 900 π.Χ. (βλ. Μαζαράκης – Αιλιαν, Αλ., 2000, ειδικά για χρονολογικό σύστημα σ. 227).

³⁰¹ Συριόπουλος, Κ. Θ., 1994, τ. Β, σ. 1304, Συριόπουλος, Κ. Θ., 1983, τ. Α, σ. 46.

³⁰² Φίλιος, Δ., ΠΑΕ 1884, σ. 84-87, Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 60, Hope Simpson, R. – Dickinson, O. T. P. K., *SIMA* LII, 1979, σ. 204.

οικισμού³⁰³. Φαίνεται ότι τώρα οι Ελευσίνιοι θάβουν τους νεκρούς τους αποκλειστικά στη νότια κλιτύ, εφόσον κανένας τάφος του 10^{ου} π.Χ. αιώνα δε βρέθηκε στο δυτικό νεκροταφείο της πόλης.

Για τη δημιουργία της “παναρχαίας ελευσινιακής νεκρόπολης”, όπως χαρακτηριστικά αποκαλεί ο Σκιάς το νεκροταφείο της νοτιοδυτικής κλιτύς, ισοπεδώθηκε και σκάφτηκε στους πρωτογεωμετρικούς και γεωμετρικούς χρόνους η νότια πλαγιά του λόφου και κυρίως το προς τη θάλασσα νοτιότερο τμήμα της³⁰⁴. Τότε πρέπει να καταστράφηκαν ολοκληρωτικά όσοι ΥΕ οίκοι έστεκαν ακόμα στο μέρος, καθώς και τα θεμέλια των παλαιότερων ΜΕ οικιών. Έτσι εξηγείται η έντονα διαταραγμένη στρωματογραφία, που συνάντησε ο Μυλωνάς κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του στο σημείο αργότερα, καθώς και η αποσπασματική εικόνα των προϊστορικών οικιστικών καταλοίπων που αναφέρει ο ανασκαφέας στη μελέτη του σχετικά με την προϊστορική Ελευσίνα³⁰⁵.

Στην ανατολική κλιτύ της ακροπόλεως, το κτίριο Β μαζί με τον περίβολο και το παράρτημα του, διατηρούνταν ακόμα στους πρωτογεωμετρικούς χρόνους³⁰⁶. Η μορφή του συγκροτήματος τώρα είναι πιθανότατα ίδια με αυτή που είχε στους ΥΕ ΙΙΒ χρόνους, όταν ερημώνεται η θέση.

Απόδειξη ότι οι παραπάνω κατασκευές έστεκαν ακόμα στους πρωτογεωμετρικούς χρόνους, αποτελεί η άριστη κατάσταση των θεμελίων του κτιρίου Β και των προσκτισμάτων του (με εξαίρεση τον μυκηναϊκό περίβολο, που καταστράφηκε ίσως μέσα στον 9^ο π.Χ. αιώνα), από τα οποία κόπηκαν μόνο τα ψηλότερα μέρη τους όταν κατασκευάστηκε το άνδρηρο του αρχαϊκού Τελεστηρίου του Σόλωνα³⁰⁷. Επίσης, οι ανασκαφικές έρευνες, που έχουν γίνει ως σήμερα στην ανατολική κλιτύ του λόφου του ιερού, δεν έφεραν στο φως κάποιο εύρημα

³⁰³ Το νεκροταφείο έσκαψε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα (1895) αρχικά ο Φίλιος και έπειτα οι έρευνες συνεχίστηκαν εδώ εκτενέστερα από τον Σκιά (βλ. Σκιάς, Α., *ΑΕ* 1898, σ. 29 κ.εξ., Σκιάς, Α., *ΑΕ* 1912, σ. 1 κ.εξ.). Οι 165 συνολικά τάφοι (παιδιών και ενηλίκων) που βρέθηκαν εδώ, ανάγονται στην Πρωτογεωμετρική και στη Γεωμετρική εποχή και πιστοποιούν τη χρήση του νεκροταφείου ως τα τέλη της πρώιμης εποχής του χαλκού (βλ. Παπαγγελή, Κ., 2002, σ. 306).

³⁰⁴ Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 150. Τους πρώτους τάφους στο μέρος αποκάλυψε ο Φίλιος (*ΠΑΕ* 1884), ο οποίος έσκαψε ένα πολύ μικρό τμήμα του νότιου νεκροταφείου. Τότε εντόπισε μόνο δέκα τάφους, σε μια απόσταση 60-80 μ. πιο μακριά από τον περίβολο του κλασικού ιερού. Εξαιτίας του μικρού αριθμού τους, όμως, ο ανασκαφέας πίστεψε τότε ότι πρόκειται για μεμονωμένες ταφές, που δεν αποτελούσαν τμήμα ενός ευρύτερου νεκροταφείου. Την άποψη του διέψευσαν οι έρευνες, που έγιναν στο σημείο κατά τα επόμενα έτη από τον Α. Σκιά. Ο Σκιάς (*ΑΕ* 1898, 1912) σε ανασκαφική έκθεση του 1898, αναφέρει ότι αποκαλύφθηκαν εδώ πάνω από 115 τάφοι. Σε αυτούς προστέθηκαν μερικοί ακόμα τάφοι, που ήρθαν στο φως από τις ανασκαφές του 1912.

³⁰⁵ Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 1-164.

³⁰⁶ Ο Κουρουνιώτης και ο Τραυλός, μάάλιστα, θεωρούν ότι τα προϊστορικά κατάλοιπα εδώ διατηρήθηκαν ως τα τέλη των γεωμετρικών χρόνων (βλ. Κουρουνιώτης, Κ. -Τραυλός, Ι., *ΑΔ* 15, 1933-35, σ. 61).

³⁰⁷ Τραυλός, Ι., *ASAtene* 61, 1983, σ. 330.

που να αποδεικνύει ότι στο σημείο αυτό οικοδομήθηκαν στους πρωτογεωμετρικούς χρόνους νέες κατασκευές ή χρησιμοποιήθηκαν με κάποιο τρόπο οι παλαιές που έστεκαν ακόμα εδώ³⁰⁸.

Εντούτοις, πρόσφατες σωστικές ανασκαφές έφεραν στο φως πρωτογεωμετρικά ευρήματα από διάφορα σημεία της Ελευσίνας, που βρίσκονται εκτός της περιοχής του ιερού και κυρίως στα βόρεια του. Θραύσματα από ένα πρωτογεωμετρικό αγγείο εντοπίστηκαν σε κυκλική εστία οίκου της γεωμετρικής περιόδου³⁰⁹. Τα σημαντικότερα, όμως, ευρήματα αυτής της εποχής εντοπίστηκαν πάνω από ΥΕ λείψανα, σε απόσταση 300 μέτρων από τους βόρειους πρόποδες της ελευσινιακής ακροπόλεως. Σύμφωνα με την Παπαγγελή, άφθονη κεραμική πρωτογεωμετρικών χρόνων βρέθηκε σε διάφορα σημεία του εν λόγω οικοπέδου, αλλά δυστυχώς τα όστρακα αυτά δε μπορούν να συνδεθούν με αρχιτεκτονικά λείψανα γιατί προέρχονται από διαταραγμένες επιχώσεις³¹⁰. Ωστόσο, τμήμα από το θεμέλιο του ανατολικού τοίχου μιας οικίας³¹¹, που ίσως ανήκει στο β' μισό του 10^{ου} π.Χ. αιώνα, αποκαλύφθηκε στα δυτικά του ίδιου οικοπέδου³¹² (εικ.39).

Συνεπώς, πρωτογεωμετρική κεραμική βρέθηκε τόσο στο νεκροταφείο της νότιας κλιτύος όσο και σε σωστικές ανασκαφές που διεξήγαγε τα τελευταία χρόνια η Παπαγγελή. Εντούτοις, στις ανασκαφικές αναφορές δε γίνεται σαφής διάκριση και περιγραφή των πρωτογεωμετρικών αυτών οστράκων, πολλά από τα οποία πιθανώς βρίσκονται ακόμα στις αποθήκες του μουσείου. Έτσι δε μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ποιά σχήματα υπερτερούν στην Ελευσίνα αυτήν την εποχή. Από την άλλη, γνωρίζουμε ότι η ελευσινιακή γεωμετρική τέχνη ακολουθεί, με κάποια σχετική καθυστέρηση, την αθηναϊκή αγγειοπλαστική και αγγειογραφία³¹³. Σχετικά με την πρωτογεωμετρική και γεωμετρική κεραμική της Ελευσίνας, τόσο ο Σκιάς όσο και ο Μυλωνάς αναφέρουν ότι δεν βρέθηκαν εδώ τα μεγάλα αγγεία που εντοπίστηκαν στον Κεραμεικό. Τα πρωτογεωμετρικά ελευσινιακά αγγεία διακοσμούνται φτωχά, ενώ δε φτάνουν στο μέγεθος τα μεγάλα και επιβλητικά αγγεία των

³⁰⁸ Ο Κουρουνιώτης δεν εντόπισε καθόλου ευρήματα αυτής της πρώιμης ιστορικής περιόδου όταν έσκαψε στο μέρος.

³⁰⁹ Κυριακού, Θ., *ΑΔ* 49, 1994, σ. 48.

³¹⁰ Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 47, 1992, σ. 36.

³¹¹ Ο τοίχος είχε προσανατολισμό από Βόρεια προς Νότια και συνδεόταν ενδεχομένως με δάπεδο από πατημένο πηλόχωμα που εντοπίστηκε στα δυτικά του (βλ. Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 47, 1992, σ. 37).

³¹² Ανάγεται στους πρωτοελλαδικούς χρόνους εφόσον η τοιχοδομία του είναι άτεχνη, η πορεία του ακολουθεί μια ακανόνιστη γραμμή και γιατί γύρω από τις επιχώσεις του βρέθηκε πρωτογεωμετρική και γεωμετρική κεραμική, μαζί με μεγάλο αριθμό θαλάσσιων οστρέων και υπολείμματα οστών ζώων (βλ. Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 47, 1992, σ. 36-37).

³¹³ Από τον Κεραμεικό στο β' μισό του 10^{ου} π.Χ. αιώνα χρονολογούνται μεγάλα αγγεία, όπως π. χ. αμφορείς (τεφροδόχοι), κρατήρες (σήματα), αλλά και μικρότερα, που τοποθετούνταν ως κτερίσματα μέσα σε λάκκους μαζί με την τεφροδόχο, όπως π.χ. πρόχοι, καλυκωτές κύαθοι με κωνικό πόδι κ.α. Στη διακόσμηση κυριαρχούν τώρα τα γεωμετρικά σχέδια, όπως κύκλοι και ταινίες. Στα τέλη του 10^{ου} π.Χ. αιώνα το μεγαλύτερο τμήμα του βάθους των αγγείων είναι μελανόμορφο. Τα μοτίβα ζωγραφίζονταν με μελανό χρώμα, πάνω στο περιορισμένο ανοιχτόχρωμο βάθος. Επίσης, τα ημικύκλια και οι κύκλοι δημιουργούνταν με τη γνωστή τεχνική του διαβήτη με πολλαπλό χρωστήρα (βλ. Knigge, U., 1990, σ. 18-20).

Αθηνών. Γενικά παρατηρείται μια οπισθοδρόμηση στην τέχνη της περιόδου, που θα συνεχιστεί μέσα στους γεωμετρικούς χρόνους.

Τα πρωτογεωμετρικά ταφικά έθιμα, επίσης, διαφέρουν από αυτά των Αθηνών ως προς το σημείο ότι, πέρα από καύσεις, στο νοτιοδυτικό νεκροταφείο βρέθηκαν επίσης ενταφιασμοί νεκρών³¹⁴. Συνεπώς, διατηρείται το πατροπαράδοτο έθιμο του ενταφιασμού των νεκρών, που είδαμε ότι υπάρχει στην Ελευσίνα ήδη από τους ΠΕ και ως τους ΥΕ ΙΙΒ2 χρόνους. Για τους ενταφιασμούς χτίζονταν κιβωτιόσχημοι τάφοι, ενώ απλά ορύγματα σκαμμένα στο έδαφος δέχονταν τους τεφροδόχους αμφορείς³¹⁵.

Ο Μυλωνάς περιγράφει λεπτομερειακά την πρακτική της καύσης, έθιμο που διατηρείται στην Ελευσίνα ως τα τέλη της γεωμετρικής εποχής³¹⁶. Αρχικά οι συγγενείς προετοίμαζαν την πυρά για την καύση του νεκρού μέλους της οικογένειας. Η πράξη αυτή τελούνταν κοντά στο σημείο ταφής του νεκρού. Μετά την αποτέφρωση, οι στάχτες περισυλλέγονταν μαζί με τα κατάλοιπα των οστών και τοποθετούνταν σε τεφροδόχο αγγείο, που συνήθως ήταν ένας μεσαίου μεγέθους αμφορέας ή μια κάλπη, το στόμιο του οποίου κάλυπτε ένα μικρότερο αγγείο (συνήθως σκύφος). Έπειτα έσκαβαν στο χώμα ένα στρογγυλό όρυγμα, με διαστάσεις 1.50 X 0.70 μ. περίπου, και χώριζαν τον τάφο σε δύο μέρη, χτίζοντας κατά μήκος του ένα διαχωριστικό τοιχάριο. Κάθε τμήμα του τάφου είχε διαφορετικό βάθος. Στο βαθύτερο μέρος τοποθετούνταν όρθιος ο τεφροδόχος αμφορέας, ενώ στο ψηλότερο και μεγαλύτερο τμήμα του έμπαιναν τα κτερίσματα, που ήταν κυρίως πήλινα αγγεία.

2. Γεωμετρικοί χρόνοι (900-700 π.Χ.)

Ομαλή είναι η μετάβαση από τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους στη γεωμετρική εποχή, που ξεκινά στην Αττική γύρω στο 900 π. Χ. και θα διαρκέσει περίπου δύο αιώνες³¹⁷.

Στην ανατολική κλιτύ του λόφου δεν παρατηρείται κάποια διαφορά στο σχέδιο του μυκηναϊκού συγκροτήματος κατά τη διάρκεια του α΄ μισού του 9^{ου} π. Χ. αιώνα. Το κτίριο Β, μαζί με το παράρτημα και τον περίβολο του, θα διατηρήσει τη μορφή που είχε ήδη από τους προϊστορικούς χρόνους, πιθανώς ως τα τέλη του 9^{ου} ή στο πρώτο μισό του 8^{ου} π. Χ. αιώνα, όταν κατεδαφίζεται ο μυκηναϊκός περίβολος και οικοδομείται ένας καμπύλος γεωμετρικός

³¹⁴ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 60. Αντίθετα, στον Κεραμεικό έχουμε αποκλειστικά καύσεις ως τα τέλη του 10^{ου} π. Χ. αιώνα (βλ. Knigge, U., 1990, σ. 17).

³¹⁵ Παπαγγελή, Κ., 2002, σ. 306.

³¹⁶ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 60-61.

³¹⁷ Η Γεωμετρική περίοδος διακρίνεται σε πρώιμους, μέσους και ύστερους χρόνους. Στην Αττική, η Πρώιμη γεωμετρική χωρίζεται επιμέρους σε Ι (900-875 π.Χ.) και ΙΙ (875-850 π.Χ.). Η μέση γεωμετρική υποπερίοδος χωρίζεται επίσης σε Ι (850-800 π.Χ.) και ΙΙ (800-760 π.Χ.) φάση. Περισσότερες είναι οι υποδιαιρέσεις της ύστερης γεωμετρικής υποπεριόδου. Η τελευταία διακρίνεται σε Ια (760-750 π.Χ.)- Ιβ (750-735 π.Χ.) και ΙΙα (735-720 π.Χ.)-ΙΙβ (720-700 π.Χ.) φάσεις (βλ. Coldstream, J. N., 1977, ειδικά σ. 509, εικ. 116 για χρονολογικό σύστημα).

τοίχος στα νότια του παραρτήματος του. Από την περίοδο αυτή και έπειτα παρατηρείται έντονη οικοδομική δραστηριότητα στην Ελευσίνα με την κατασκευή μεγάλων αναλημμάτων, που κορυφώνεται όταν τειχίζεται το ιερό στα τέλη της γεωμετρικής εποχής³¹⁸ (εικ.40).

Ωστόσο, ερωτήματα προκάλεσαν οι δύο γεωμετρικές λαβές³¹⁹, που εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια των παλαιών ανασκαφών στη ΝΑ γωνία του κυρίως δωματίου της μυκηναϊκής προσθήκης, περίπου 0.05 μ. πιο πάνω από το δάπεδο του Β1³²⁰. Ο Κουρουνιώτης και ο Μυλωνάς δεν τις χρονολογούν με ακρίβεια, αλλά ονομάζουν τις δύο λαβές γεωμετρικές και θεωρούν ότι η αποκάλυψη τους πιστοποιεί πως το κτίριο Β χρησιμοποιούνταν ακόμα στις αρχές της γεωμετρικής εποχής³²¹. Ο Darque από την άλλη θεώρησε ότι οι γεωμετρικές λαβές είναι σύγχρονες με το δάπεδο του Β1 δωματίου και ανάγει την κατασκευή της προσθήκης στα τέλη των Γεωμετρικών χρόνων³²². Πιο πρόσφατα η Binder ταύτισε μια λαβή, που βρισκόταν σε προσθήκη του μουσείου της Ελευσίνας, με τη γεωμετρική λαβή που ήρθε στο φως από το δωμάτιο Β1 και παριστάνει γρύπα. Μάλιστα, χρονολόγησε την παραπάνω λαβή στον 7^ο π.Χ. αιώνα³²³.

Στα τέλη του 9^{ου} ή στις αρχές του 8^{ου} π.Χ. αιώνα κτίζεται στα νότια της ανατολικής προσθήκης (Β3), ένας καμπύλος τοίχος, που αποκαλύφθηκε από τον Κουρουνιώτη κατά τη διάρκεια των ανασκαφών του 1930-1931³²⁴ (εικ.41 I-III). Πρόκειται για έναν αποσπασματικά σωζόμενο τοίχο που διατηρείται σε μήκος 5.50 μ. Είναι θεμελιωμένος πάνω σε μυκηναϊκή επίχωση και ακουμπά εν μέρει πάνω στο νότιο τοίχο του μυκηναϊκού περιβόλου του κτιρίου Β.

Σχετικά με τη λειτουργία και τη χρονολόγηση του έχουν ειπωθεί πολλά κατά καιρούς. Ο Κουρουνιώτης τον ερμήνευσε ως τμήμα κτιρίου, το οποίο είχε στρογγυλή ή ελλειψοειδή κάτοψη. Μάλιστα, ταύτισε το κτίριο αυτό με το πρώτο βέβαιο ιερό της Δήμητρας³²⁵. Παράλληλα, θεώρησε ότι κατασκευάστηκε στους Γεωμετρικούς χρόνους και ότι έστεκε εδώ ως τα τέλη της ΥΓ εποχής, εφόσον στην επίχωση του βρέθηκαν γεωμετρικά και πρωτοκορινθιακά όστρακα³²⁶. Ο Μυλωνάς το 1961 εμφανίζεται πιο διστακτικός. Ερμηνεύει τον καμπύλο τοίχο ως τμήμα του θεμελίου ενός ελλειψοειδούς πολυόροφου ναού, χωρίς όμως

³¹⁸ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 55-58.

³¹⁹ Η μια λαβή ήταν στον τύπο ενός πουλιού (περιστέρι :) και η άλλη στον τύπο ενός γρύπα (βλ. Κουρουνιώτης, Κ.- Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 37, 1933, σ. 277).

³²⁰ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 38.

³²¹ Κουρουνιώτης, Κ.- Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 37, 1933, σ. 277.

³²² Θεωρεί ότι η θέση των λαβών διαταράχθηκε, εξαιτίας των μηχανικών εκσκαφών που χρησιμοποιήθηκαν στις ανασκαφές του 1931 (βλ. Darque, P., *BCH* 105, 1981, σ 599).

³²³ Binder, J., 1998, σ. 132.

³²⁴ Κουρουνιώτης, Κ., *ΑΔ* 13, 1930-31 (Παρ/μα), σ. 23-24.

³²⁵ Κουρουνιώτης, Κ., *ΑΔ* 13, 1930-31 (Παρ/μα), σ. 24.

³²⁶ Κουρουνιώτης, Κ., *ΑΔ* 13, 1930-31 (Παρ/μα), σ. 24.

να αποκλείει τη χρήση του ως αναλημματικό τοίχο. Μάλιστα, τον χρονολογεί στην ΥΓ εποχή, για τους ίδιους λόγους που αναφέρει ο Κουρουνιώτης³²⁷.

Το 1983, ο Τραυλός χρονολόγησε τον καμπύλο τοίχο στο α΄ μισό του 8^{ου} π.Χ. αιώνα και πρότεινε τη χρήση του ότι ως ανάλημα για τη στήριξη του μεγαλύτερου ανδῆρου, που δημιουργήθηκε μπροστά από το κτίριο Β λίγα χρόνια μετά. Την άποψη του ενισχύει το γεγονός ότι είχαν υποστεί κατεργασία μόνο οι λίθοι της εξωτερικής πλευράς του τοίχου³²⁸. Πιο πρόσφατα η Binder και η Κόκκου-Βυρίδη συμφώνησαν με την παραπάνω ερμηνεία και τη χρονολόγηση που είχε προτείνει παλαιότερα ο Τραυλός³²⁹. Συνεπώς, ο καμπύλος τοίχος, αναλημματική κατασκευή του α΄ μισού του 8^{ου} π.Χ. αιώνα, στήριζε ένα ημικυκλικό άνδηρο, που ξεκινούσε από την άκρη του ανατολικού δωματίου της προσθήκης (B3) του κτιρίου Β και είχε έξοδο προς τα νότια.

Την ίδια πιθανώς περίοδο (α΄ μισό 8^{ου} π.Χ. αιώνα) κατασκευάζεται στη βόρεια θύρα του κεντρικού δωματίου της μυκηναϊκής προσθήκης (B1) ένα πρότυλο, ώστε να είναι δυνατή η πρόσβαση στο κτιριακό συγκρότημα και από τα βόρεια (εικ.42).

Λίγο αργότερα, στα μέσα του 8^{ου} π.Χ. αιώνα, οικοδομείται στα ανατολικά του καμπύλου τοίχου ένας νέος και ισχυρός αναλημματικός τοίχος, ο οποίος στέκεται εδώ ως τα τέλη της Γεωμετρικής εποχής³³⁰ (εικ.43). Τμήματα του έχουν σωθεί στα βόρεια και στα νότια του μυκηναϊκού συγκροτήματος. Ένα μέρος του αποκάλυψε στα βόρεια ο Φίλιος. Το τμήμα αυτό διατηρείται ως το σημείο που στρέφεται προς τα δυτικά. Το σωζόμενο ύψος φθάνει, στο ανατολικότερο άκρο του, τα 2.50 μ. πάνω από το βράχο. Οι λίθοι που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή του είναι μικροί και επίπεδοι, ενώ πηλός τοποθετήθηκε ενδιάμεσα τους ως συνδετικό υλικό³³¹. Ακόμα ένα αρκετά ενισχυμένο τμήμα της νότιας πλευράς αυτού του αναλήματος εντόπισε λίγο αργότερα (1931) ο Κουρουνιώτης³³². Βρέθηκε κοντά στη νότια πλευρά των θεμελίων του Πεισιστράτειου Τελεστηρίου και αποτελείται από μεγάλους ακατέργαστους λίθους, που έχουν κατεργασμένη μόνο την εξωτερική τους όψη. Επίσης, στο νοτιότερο τμήμα του καταλήγει σε μια καλοχτισμένη παραστάδα³³³.

Πρώτα ο Κουρουνιώτης και έπειτα ο Μυλωνάς, θεώρησαν ότι ο πολυγωνικός τοίχος συνέχιζε, στο ψηλότερο τμήμα του, με ωμοπλίνθους δημιουργώντας έτσι έναν περίβολο και

³²⁷ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 58.

³²⁸ Τραυλός, Ι., *ASAtene* 61, 1983, σ. 330.

³²⁹ Binder, J., 1998, σ. 133, Κόκκου –Βυρίδη, Κ., 1999, σ. 25-26. Η Binder, μάλιστα, τονίζει ότι επιβάλλεται να χρονολογηθεί ο καμπύλος τοίχος τότε, εφόσον είναι σίγουρα πρωιμότερος από τον ΥΓ πολυγωνικό αναλημματικό τοίχο του κτιρίου Β.

³³⁰ Ο Κουρουνιώτης αναφέρει χαρακτηριστικά ότι το νότιο τμήμα του ήταν κτισμένο πάνω σε μυκηναϊκή επίχωση και κοντά του βρέθηκαν γεωμετρικά και πρωτοκορινθιακά όστρακα (βλ. Κουρουνιώτης, Κ., *ΑΔ* 13, 1930 –31, Παρ/μα, σ. 24-25).

³³¹ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 56.

³³² Κουρουνιώτης, Κ., *ΑΔ* 13, 1930 –31 (Παρ/μα), σ. 24-25.

³³³ Κουρουνιώτης, Κ.- Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 37, 1933, σ. 279.

μια μεγάλη αυλή εντός του. Υποστήριξαν, επίσης, ότι μέσα σε αυτήν την αυλή στεκόταν ο στρογγυλός ή ελλειψοειδής ναός, τμήμα του οποίου πίστεψαν ότι αποτελούσε ο καμπύλος αναλημματικός τοίχος που περιγράψαμε παραπάνω³³⁴. Η ύπαρξη ενός πλίνθινου περιβόλου στο άνω τμήμα του πολυγωνικού τοίχου παραμένει απλή υπόθεση. Είναι, όμως, βέβαιο ότι ο πολυγωνικός τοίχος λειτουργούσε, όπως ο καμπύλος τοίχος στα νότια του Β3 δωματίου, ως ανάλημμα για το μεγάλο άνδηρο που δημιουργήθηκε εδώ στους ΥΓ χρόνους, προκειμένου να εξυπηρετήσει τις ολοένα και αυξανόμενες ανάγκες του ιερού³³⁵. Την ύπαρξη ενός τέτοιου ανδῆρου είχε υποστηρίξει από πολύ νωρίς ο F. Noack³³⁶.

Η πρόσβαση σε αυτήν την επίπεδη επιφάνεια ήταν εφικτή από τα νότια, εφόσον στα νοτιοδυτικά της παραστάδας, στην οποία κατέληγε το νότιο τμήμα του πολυγωνικού αναλήμματος, αποκαλύφθηκαν μερικοί αναβαθμοί από μια μνημειακή για την γεωμετρική εποχή κλίμακα (εικ.44)³³⁷. Αυτή ήταν η κύρια είσοδος του ανδῆρου του μυκηναϊκού συγκροτήματος και το σημείο, όπου ξεκινούσε η γεωμετρική οδός, που κατευθυνόταν προς τη θάλασσα. Τμήμα της αποκαλύφθηκε από τον Κουρουνιώτη το 1934, κοντά στη νότια είσοδο του ανδῆρου και σε βάθος 2.90 μ.³³⁸. Οι μελετητές τότε θεώρησαν ότι στα βόρεια του ανδῆρου έπρεπε να υπήρχε ακόμα μια είσοδος την οποία έχει αποτυπώσει ο Τραυλός στα σχέδια του³³⁹. Σε αυτήν κατέληγε ακόμα ένας δρόμος που αντιστοιχούσε στην εσωτερική οδό, η οποία ήδη από τη μυκηναϊκή εποχή ένωνε την Ελευσίνα με την Αττική και τη Βοιωτία. Ίχνη της εντοπίστηκαν κάτω από τη ΝΑ γωνία των Μικρών προπυλαίων³⁴⁰.

Πυρά Α

Όταν πρώτα ο Φίλιος (1884) και έπειτα ο Κουρουνιώτης (1931) έσκαψαν το νότιο τμήμα του πολυγωνικού αναλημματικού τοίχου, σε μικρή απόσταση από την κλίμακα του αποκάλυψαν κατάλοιπα πυράς αναμιγμένα με γεωμετρικά όστρακα και “πλήθος ειδωλίων”, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Φίλιος στην έκθεση του το 1884³⁴¹ (εικ.45). Τότε οι ανασκαφείς θεώρησαν ότι είχαν βρει υπολείμματα θυσιών³⁴². Οι ιεροπραξίες διεξάγονταν για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, όπως αποδεικνύεται από το σχεδόν 1 μ. πάχους στρώμα από στάχτες και κάρβουνα. Το στρώμα της πυράς βρέθηκε *in situ*. Ερχόταν σε επαφή με την

³³⁴ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 56, Κουρουνιώτης, Κ., *ΑΔ* 13, 1930–31 (Παρ/μα), σ. 24-26.

³³⁵ Binder, J., 1998, σ. 133-134.

³³⁶ Ο Noack υποστήριξε παλαιότερα πως για τη λατρεία της Δήμητρας είχε δημιουργηθεί στους γεωμετρικούς χρόνους μια μεγάλη αυλή, στην οποία έστεκε μονάχα ένας βωμός (βλ. Noack, F., 1927, σ. 9-10).

³³⁷ Σώζονται τρεις από τους επτά συνολικά αναβαθμούς που διέθετε αρχικά η σκάλα. Κάθε σκαλοπάτι δομείται από επίπεδους λίθους, που έφθαναν σε πλάτος τα 0.25-0.30 μ. και ύψος τα 0.13-0.15 μ. Ο κατώτερος αναβαθμός διατηρείται σε μήκος 4.80 μ. περίπου (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 56).

³³⁸ Κουρουνιώτης, Κ., *ΑΔ* 15, 1933–35 (Παρ/μα), σ. 33. Αυτός ο δρόμος αντιστοιχούσε σε παλαιότερο πέρασμα που υπήρχε εδώ ήδη από την ΥΕ ΙΙ περίοδο.

³³⁹ Κόκκου-Βυρίδη, Κ., 1999, σ. 26.

³⁴⁰ Κουρουνιώτης, Κ., *ΑΔ* 14, 1931–32 (Παρ/μα), σ. 23-24.

³⁴¹ Φίλιος, Δ., *ΠΑΕ* 1884 σ. 76.

³⁴² Φίλιος, Δ., *ΠΑΕ* 1884, σ. 76, Κουρουνιώτης, Κ., *ΑΔ* 13, 1930–31 (Παρ/μα), σ. 26.

εξωτερική πλευρά του πολυγωνικού αναλημματικού τοίχου και εκτεινόταν περίπου 2.50 μ. νοτιότερα από αυτόν, ως τον Περίκλειο κίονα III6 (εικ.46 I-II)³⁴³. Εντούτοις, κάποια πρωτοκορινθιακά αγγεία καθώς και άλλα αντικείμενα, που ανήκουν στην εν λόγω πυρά, βρέθηκαν ως και οκτώ μέτρα πιο μακριά από την είσοδο του ΥΓ ανδρήρου³⁴⁴.

Ίχνη της πυράς Α, όπως ονομάστηκαν τα υπολείμματα των θυσιών που τελούνταν στο μέρος, διατηρήθηκαν πάνω σε λίθους του πολυγωνικού αναλημματικού τοίχου. Αυτά καθορίζουν το *terminus post quem* των τελετουργικών στα μέσα περίπου του 8^{ου} π.Χ. αιώνα³⁴⁵. Τη χρονολόγηση αυτή ενισχύουν λίγα πρώιμα ευρήματα από την πυρά Α, που μπόρεσε πρόσφατα να ταυτίσει η Κόκκου-Βυρίδη³⁴⁶ (εικ.47 I-III). Ωστόσο, τα περισσότερα αντικείμενα που περιέχονταν στα κατάλοιπα της φωτιάς ανήκουν στον 7^ο π.Χ. αιώνα³⁴⁷ (εικ.48 I-IV). Συνεπώς, οι ιεροτελεστίες που ξεκίνησαν εδώ κατά την ΥΓ εποχή, πρέπει να συνεχίστηκαν και μέσα στους αρχαϊκούς χρόνους, πιθανώς από τις αρχές του 7^{ου} π.Χ. αιώνα και ως την περίοδο που οικοδομείται το Σολώνειο Τελεστήριο (590-580 π.Χ.)³⁴⁸.

Αρχικά, η μελέτη των καταλοίπων της πυράς Α οδήγησε τον Φίλιο στο συμπέρασμα ότι “η ύπαρξις βωμου τινός ενταυθα δεν είναι απίθανος”³⁴⁹. Κάτι ανάλογο πρότεινε λίγο αργότερα ο Noack, όταν μίλησε για έναν υπαίθριο βωμό. Ωστόσο, διαφώνησε με τον Φίλιο ως προς τη θέση του βωμού, ισχυριζόμενος ότι ο τελευταίος έστεκε πάνω στο γεωμετρικό άνδρηρο, που σχημάτιζε ο πολυγωνικός αναλημματικός τοίχος, και όχι στη θέση που αποκαλύφθηκε η πυρά Α. Ο Noack θεώρησε ότι ύστερα από κάθε τελετουργικό ο βωμός καθαριζόταν και τα υπολείμματα των θυσιών πετιόνταν στο σημείο που αποκαλύφθηκαν κατά τις ανασκαφές. Σύμφωνα με τον μελετητή, το άνδρηρο πάνω στο οποίο έστεκε ο βωμός, ήταν το μόνο κέντρο λατρείας στην Ελευσίνα, από τα τέλη περίπου του 8^{ου} ως τις αρχές του 7^{ου} π.Χ. αιώνα³⁵⁰. Ο Κουρουνιώτης και ο Μυλωνάς, αργότερα απέρριψαν την ερμηνεία της

³⁴³ Τραυλός, Ι., *ASAtene* 61, 1983, σ. 337.

³⁴⁴ Κόκκου-Βυρίδη, Κ., 1999, σ. 40.

³⁴⁵ Είναι η περίοδος κατασκευής του πολυγωνικού αναλημματικού τοίχου. Οι θυσιές εδώ πρέπει να ξεκίνησαν αμέσως μετά την κατασκευή του (βλ. Κόκκου-Βυρίδη, Κ., 1999, σ. 142).

³⁴⁶ Ανάγονται όλα στην εποχή λίγο πριν το τελευταίο τέταρτο του 8^{ου} π.Χ. αιώνα (βλ. Κόκκου-Βυρίδη, Κ., 1999, σ. 197-198, 204, 215-216). Πρόκειται για έναν πρωτοκορινθιακό αρύβαλλο (720-690 π.Χ.), ολιγάριθμες μονόχρωμες οινοχόες (τέλος 8^{ου} /α΄ μισό 7^{ου} π.Χ. αιώνα) και ειδώλια (τέλος 8^{ου} π.Χ. αιώνα), καθώς και χρυσά ελάσματα και κοσμήματα (γ΄ τέταρτο 8^{ου} π.Χ. αιώνα).

³⁴⁷ Βρέθηκαν ύστερα πρωτοκορινθιακά και πρώιμα κορινθιακά αγγεία, μέσα και ύστερα πρωτοαττικά αγγεία, πολυάριθμα πτηνόσημα ειδώλια και πινακίδια (βλ. Κόκκου-Βυρίδη, Κ., 1999, σ. 198-200). Τα ειδώλια είναι από τερακκότα και παρουσιάζουν πολλές ομοιότητες με τα ΥΕ III ειδώλια, που ήρθαν στο φως από την κορυφή του λόφου και από τάφους του δυτικού νεκροταφείου. Μοιάζουν επίσης με γνωστά ειδώλια από τη Βοιωτία. Έχουν τα χέρια τους υψωμένα στο πλάι ή ελαφρώς ανασηκωμένα. Ορισμένα μοιάζουν να φορούν στέμμα. Σχετικά με τη διακόσμηση τους, γραμμικά σχέδια ζωγραφίζονται με σκούρο ερυθρό χρώμα πάνω σε λευκό επίχρισμα (βλ. Κόκκου-Βυρίδη, Κ., 1999, σ. 39, Κουρουνιώτης, Κ.- Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 37, 1933, σ. 279-280).

³⁴⁸ Το *terminus ante quem* καθορίζει η ανέγερση του νότιου κλιμακωτού αναλημματικού τοίχου της αρχαϊκής αυλής του τελεστηρίου, που προϋποθέτει την επίχωση του νότιου τμήματος του πολυγωνικού αναλημματικού τοίχου των γεωμετρικών χρόνων (βλ. Κόκκου-Βυρίδη, Κ., 1999, σ. 142-143).

³⁴⁹ Φίλιος, Δ., *ΠΑΕ* 1884, σ. 76.

³⁵⁰ Noack, F., 1927, σ. 11 και 13.

ύπαρξης βωμού στο χώρο που εντοπίστηκε η πυρά Α είτε πάνω στο γεωμετρικό άνδηρο. Εντούτοις, δέχτηκαν ότι η πυρά Α ταυτίζεται με κατάλοιπα θυσιών που διεξάγονταν *in situ* προς τιμήν της θεάς Δήμητρας³⁵¹.

Οχυρωματικό τείχος γεωμετρικού ιερού

Κατάλοιπα που ταυτίστηκαν με μέρη από ένα οχυρωματικό τείχος, το οποίο φαίνεται ότι περιέβαλε την περιοχή του ιερού από τους ΥΓ χρόνους, αποκαλύφθηκαν στα ανατολικά της Φιλωνείου στοάς και στη νότια πλευρά του Πεισιστράτειου Τελεστηρίου (εικ.40). Αρχικά, ο Κουρουνιώτης το 1928 αποκάλυψε έναν τοίχο μήκους τριάντα περίπου μέτρων, σε μεγάλο βάθος κοντά στη ΒΑ γωνία της Φιλωνείου Στοάς. Το πάχος του υπολογίστηκε στα 0.90 μ., ενώ το σωζόμενο ύψος αγγίζει το 1.50 μ. Δομείται από μικρούς λίθους που συνδέονται με πηλό, ενώ η ανωδομή του φαίνεται ότι ήταν πλίνθινη. Επίσης, η εξωτερική του πλευρά εδράζεται σε μια σειρά από πέτρες, που συνδέονται μεταξύ τους με άργιλο³⁵². Ακόμα έναν τοίχο που πιθανώς ανήκε στην ίδια κατασκευή εντόπισαν αργότερα οι Μυλωνάς και Τραυλός, κατά τη διάρκεια καθαρισμού των μνημείων του ελευσινιακού ιερού. Βρέθηκε κοντά στη νότια πλευρά του Πεισιστράτειου Τελεστηρίου και δε ξεπερνούσε σε μήκος τα οκτώ μέτρα³⁵³.

Ο Τραυλός και ο Μυλωνάς δέχτηκαν ότι τα εν λόγω κατάλοιπα ανήκουν σε μια οχυρωματική κατασκευή που περιέβαλε το ιερό στους γεωμετρικούς χρόνους, κυρίως μετά τα μέσα του 8^{ου} π.Χ. αιώνα³⁵⁴. Ο Τραυλός συμπλήρωσε την πορεία του γεωμετρικού τείχους με βάση αυτήν που ακολουθούσε το πρώιμο αρχαϊκό, που σώζεται πληρέστερα³⁵⁵. Η Κόκκου-Βυρίδη πρόσφατα συμφώνησε με τον Τραυλό στην ταύτιση των παραπάνω καταλοίπων με μέρη από ένα ΥΓ τείχος³⁵⁶. Το τείχος πιθανώς διέθετε δύο πύλες που αντιστοιχούσαν στη βόρεια και στη νότια οδό του ανδρήρου. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Τραυλό μια τρίτη πύλη είχε δημιουργηθεί την ίδια περίοδο στη ΒΑ γωνία του τείχους, στο μέρος όπου βρισκόταν το Καλλίχορο φρέαρ και η μυκηναϊκή ιερά οικία³⁵⁷.

³⁵¹ Κουρουνιώτης, Κ.- Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 37, 1933, σ. 284, Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 57.

³⁵² Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 63, Μυλωνάς, Γ. Ε.-Τραυλός, Ι., *ΠΑΕ* 1981, σ. 156.

³⁵³ Το τμήμα αυτό περνούσε κάτω και πέρα από την Πεισιστράτεια εσωτερική (νότια) πύλη. Ωστόσο, οι δύο μελετητές δεν είναι σίγουροι ότι το τμήμα αυτό ανήκε πράγματι στο μεγάλο ΥΓ τείχος του ιερού (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε.-Τραυλός, Ι., *ΠΑΕ* 1981, σ. 156).

³⁵⁴ Τραυλός, Ι., *ASAtene* 61, 1983, σ. 330. Ο Μυλωνάς παλαιότερα δέχτηκε ότι ο μακρύς τοίχος, που αποκάλυψε ο Κουρουνιώτης, ήταν τμήμα ενός ευρύτερου οχυρωματικού τείχους. Ωστόσο, δε χρονολογεί με ακρίβεια την κατασκευή, αλλά τη χαρακτηρίζει απλά ως Γεωμετρική (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 63).

³⁵⁵ Ο μελετητής θεώρησε πως το νεότερο αρχαϊκό τείχος ακολουθούσε την γραμμή της παλαιότερης γεωμετρικής οχύρωσης και έτσι μπόρεσε να δώσει μια ολοκληρωμένη εικόνα της πορείας του τελευταίου (βλ. Κόκκου-Βυρίδη, Κ., 1999, σ. 26).

³⁵⁶ Κόκκου-Βυρίδη, Κ., 1999, σ. 26.

³⁵⁷ Η αποκατάσταση της βασίζεται στην ύπαρξη εδώ πύλης, η οποία επιβεβαιώθηκε ανασκαφικά, στην επόμενη φάση του τείχους, την αρχαϊκή. Το πρώιμο αρχαϊκό τείχος σύμφωνα με τον Τραυλό ακολουθούσε πιστά τη γραμμή του παλαιότερου γεωμετρικού (βλ. Κόκκου-Βυρίδη, Κ., 1999, σ. 26).

Παρά το γεγονός ότι ένα μεγάλο τμήμα του λεγόμενου γεωμετρικού τείχους σώζεται, ωστόσο, η πορεία του σε πολλά σημεία είναι άγνωστη. Εξάλλου, δεν έχουν διατηρηθεί καθόλου κατάλοιπα του από τη βόρεια πλευρά και η ταύτιση του μικρού τοίχου, στα νότια του Πεισιστράτειου ιερού, με τμήμα από αυτό το τείχος θεωρείται αμφίβολη από τους ίδιους τους ανασκαφείς (βλ. υποσ. 353).

Ο Τραυλός αποτύπωσε στα σχέδια του ένα γεωμετρικό τείχος στην ουσία βασιζόμενος στην πορεία ενός μεταγενέστερου τείχους που σώζεται πληρέστερα από το λεγόμενο γεωμετρικό. Συνεπώς, η σχεδίασή ενός τείχους στις κατόψεις του γεωμετρικού ιερού είναι τελείως αβάσιμη. Την άποψη αυτή διατύπωσε πρόσφατα η Binder, που αμφισβήτησε την ύπαρξη του υστερογεωμετρικού τείχους στην Ελευσίνα και θεώρησε αβάσιμη τη χρονολόγηση του Τραυλού για την εν λόγω κατασκευή³⁵⁸. Για να ενισχύσει την άποψή της, μάλιστα, αναφέρει ότι οι ειδικοί στη μελέτη των Γεωμετρικών οχυρώσεων στην Ελλάδα συμφωνούν ότι η Ελευσίνα δε διέθετε καμία οχύρωση στη διάρκεια των γεωμετρικών χρόνων³⁵⁹.

Ωστόσο, τμήμα από έναν εγκάρσιο τοίχο, που ερμηνεύτηκε ως διατείχισμα, ήρθε στο φως σε σημείο κοντά στη νότια είσοδο του γεωμετρικού ανδρήρου και σε επαφή με τον πολυγωνικό αναλημματικό τοίχο³⁶⁰. Ξεκινούσε από εδώ και με κατεύθυνση προς νότια, κατέληγε σε κάποια άλλη κατασκευή που έστεκε λίγα μέτρα νοτιότερα. Πιθανότατα το διατείχισμα κατασκευάστηκε εδώ στην ύστερη γεωμετρική εποχή με σκοπό να χωρίσει την μεγάλη αυλή, η οποία σχηματίστηκε μεταξύ του πολυγωνικού ανδρήρου και ενός τείχους που περιέβαλε τότε το ιερό.

Στα δυτικά του σωζόμενου διατειχίσματος (νότιο τμήμα της αυλής) βρέθηκε η πυρά Α, όπου τελούνταν θυσίες στα πλαίσια μιας λατρείας, πιθανώς προς την θεά της γεωργίας. Η μυστικότητα που επέβαλε η ίδια η Δήμητρα, κατά τη διάρκεια της διεξαγωγής των μυστηρίων της (Ομηρικός Ύμνος, στ. 476-479), απαιτούσε την προστασία και την απομόνωση του μέρους όπου τελούνταν οι ιεροπραξίες. Συνεπώς, επιβαλλόταν η οικοδόμηση μιας κατασκευής, που θα περιέκλειε το χώρο του ιερού και θα έδινε το δικαίωμα μόνο στους μνημένους να παρακολουθήσουν τα τελετουργικά και να συμμετάσχουν σε αυτά. Ο τοίχος που αποκάλυψε ο Κουρουνιώτης στα ανατολικά της Φιλωνείου στοάς, πρέπει να αποτελούσε τμήμα μιας οχύρωσης, που προστάτευε το ιερό τουλάχιστον από τα τέλη της γεωμετρικής περιόδου. Με την οικοδόμηση του τείχους διαχωρίστηκε η περιοχή του ιερού από την κατοικήσιμη περιοχή του ανατολικού λόφου.

³⁵⁸ Δε βρέθηκαν όστρακα στην υποθεμελίωση του τοίχου, που εντοπίστηκε στα ΒΑ της Φιλωνείου στοάς. Άρα οποιαδήποτε χρονολόγηση της κατασκευής είναι αμφισβητήσιμη (βλ. Binder, J., 1998, σ. 135-136).

³⁵⁹ Snodgrass, E. G. A. M., 1986, σ. 126, 130.

³⁶⁰ Κόκκου-Βυρίδη, Κ., 1999, σ. 26.

Η μεγάλη αυλή που σχηματίστηκε τότε ανάμεσα στο τείχος και στο άνδρηο, χωρίστηκε σε μικρότερα τμήματα, με την οικοδόμηση ενδιάμεσα τριών διατειχισμάτων (στη Βόρεια, Νότια και Δυτική πλευρά), που ξεκινούσαν από τον πολυγωνικό αναλημματικό τοίχο του ανδρήου και κατέληγαν στο τείχος. Επιβεβαιωμένη, ωστόσο, είναι η ύπαρξη ενός μόνο από τους τρεις εγκάρσιους τοίχους, που τμήμα του βρέθηκε κοντά στη νότια είσοδο του ανδρήου³⁶¹. Στο μέσο των διατειχισμάτων υπήρχε πύλη, από όπου περνούσε μια εσωτερική οδός. Ο δρόμος αυτός, που οδηγούσε από το βόρειο τμήμα της αυλής στο νότιο, περνούσε μπροστά από την μυκηναϊκή ιερά οικία και το πρώτο Καλλίχορον³⁶². Οι δύο μυκηναϊκές κατασκευές, μαζί με το σπήλαιο του Πλούτωνα (εικ.49), πιθανώς συμπεριλήφθηκαν στο τειχισμένο μέρος του λόφου και διατηρούνταν στη βόρεια αυλή του ιερού ως τα τέλη σχεδόν της ΥΓ εποχής³⁶³.

Στις αρχές του 7^{ου} αιώνα επεκτείνεται το γεωμετρικό άνδρηο με συνέπεια να εγκαταλειφθεί η μυκηναϊκή ιερά οικία και να σταματήσουν οι τελετουργικοί χοροί γύρω από το “ιερό” πηγάδι που βρισκόταν κοντά της. Ο Μυλωνάς πιστεύει ότι τότε οι χοροί, που τελούνταν εδώ προς τιμήν της θεάς Δήμητρας, μεταφέρθηκαν σε μια αυλή έξω από την ανατολική πύλη του τείχους³⁶⁴, ενώ ένα νέο πηγάδι χτίζεται στην περιοχή των μεγάλων προπυλαίων για την ύδρευση των πολιτών. Το καινούργιο πηγάδι θα ονομαστεί επίσης Καλλίχορον (εικ.50).

Συμπερασματικά, τα ανασκαφικά δεδομένα που αντιστοιχούν στη γεωμετρική περίοδο, πιστοποιούν τη διατήρηση του μυκηναϊκού κτιρίου Β και των δωματίων του, ως τα τέλη της ΥΓ περιόδου. Ωστόσο, το κτίριο θα συνεχίσει να στέκεται εδώ κατά τη διάρκεια του 7^{ου} π.Χ. αιώνα, όπως θα δούμε. Η υπόθεση για μια αντικατάσταση, στο α΄ μισό του 8^{ου} π.Χ. αιώνα, του μυκηναϊκού συγκροτήματος από έναν στρογγυλό ή κυκλικό ναό, όπως είχαν προτείνει παλαιότερα οι Κουρουνιώτης και Μυλωνάς, δεν ευσταθεί. Το τμήμα του καμπύλου τοίχου, που βρέθηκε στα νότια της μυκηναϊκής προσθήκης, ταυτίζεται περισσότερο με ανάλημμα του κτιρίου Β και των παρακείμενων δωματίων του.

Την ανάγκη κατασκευής ισχυρών αναλημμάτων στο χώρο μαρτυρεί η οικοδομική δραστηριότητα στη ανατολική κλιτύ του λόφου, που εντείνεται μετά τα μέσα του ίδιου αιώνα. Η οικοδόμηση του καμπύλου αναλήμματος, που οδήγησε στη δημιουργία ενός πρώτου ημικυκλικού ανδρήου στο χώρο του κτιρίου Β, αποτελεί ένδειξη της μεγάλης σημασίας που

³⁶¹ Κόκκου-Βυρίδη, Κ., 1999, σ. 27.

³⁶² Τμήμα από αυτήν την εσωτερική οδό ήρθε στο φως μπροστά από τη μυκηναϊκή ιερά οικία (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε.-Τραυλός, Ι., ΠΑΕ 1952, σ. 56).

³⁶³ Κόκκου-Βυρίδη, Κ., 1999, σ. 27. Το σπήλαιο του Πλούτωνα που βρίσκεται κοντά στα μικρά ή εσωτερικά προπύλαια θεωρούνταν μια από τις εισόδους στον κάτω κόσμο.

³⁶⁴ Ίχνη αυτής της αυλής σώζονται κάτω από μια κλιμακωτή εξέδρα του 7^{ου} π.Χ. αιώνα (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 73).

είχε για τους Ελευσίνιους αυτό το κτίσμα, το οποίο προσπάθησαν με κάθε τρόπο να διαφυλάξουν από τη φθορά του χρόνου. Μάλιστα, σύμφωνα με τις νεότερες απόψεις των μελετητών, τα παραπάνω μυκηναϊκά κτίσματα διατηρήθηκαν εδώ ως τις αρχές του 6^{ου} π.Χ. αιώνα, συνιστώντας επίσης τον πυρήνα του πρώιμου αρχαϊκού ιερού ως την οικοδόμηση του Τελεστηρίου του Σόλωνα (590-580 π.Χ.)³⁶⁵.

Είναι, λοιπόν, λογικό να σκεφτούμε πως στον 8^ο π.Χ. αιώνα, ξεκινά μια ανακαίνιση των μυκηναϊκών κτισμάτων της ανατολικής κλιτύς, μέσα στα πλαίσια της αναζωπύρωσης μιας παλιότερης ίσως λατρείας που υπήρχε εδώ. Τότε το κτίριο Β, για να μπορέσει να δεχτεί στο χώρο του τους ολοένα και περισσότερους πιστούς, αποκτά ένα μεγάλο άνδηρο που υποστηρίζεται από ισχυρό αναλημματικό τοίχο. Προς τα τέλη του αιώνα το άνδηρο περικλείεται από ένα τείχος, που πιθανώς εξασφάλιζε την απαιτούμενη μυστικότητα για τη διεξαγωγή των ιερουργιών. Οι ιεροτελεστίες τελούνταν στη μεγάλη αυλή, που σχηματίστηκε μεταξύ του ανδήρου και του τείχους, μετά την οικοδόμηση του τελευταίου. Η πυρά Α αποτελεί τεκμήριο αυτών των ιεροτελεστιών, που διεξάγονταν στη νότια εξωτερική αυλή του ιερού από τους ύστερους γεωμετρικούς χρόνους και ως τις αρχές του 6^{ου} π.Χ. αιώνα. Η επίσημη καθιέρωση της λατρείας της Δήμητρας ίσως πρέπει να τοποθετηθεί την ίδια περίοδο ή λίγο νωρίτερα από την οικοδόμηση του υστερογεωμετρικού τείχους.

Έξω από τα τείχη του γεωμετρικού ιερού είχαν κτίσει τα σπίτια τους οι απλοί πολίτες της Ελευσίνας. Οικοδομικά λείψανα οίκων της γεωμετρικής εποχής αποκαλύφθηκαν στη νότια, ανατολική και βόρεια πλαγιά του ανατολικού λόφου της Ελευσίνας.

Η νότια κλιτύς του λόφου, που μετατράπηκε σε νεκροταφείο ήδη από τις αρχές των γεωμετρικών χρόνων, ήταν οικοδομημένη ως ένα σημείο. Φαίνεται πως το νεκροταφείο καταλάμβανε μόνο το χαμηλότερο τμήμα της νότιας πλαγιάς, καθώς πρώτα ο Φίλιος και έπειτα ο Μυλωνάς όταν έσκαψαν εδώ, αποκάλυψαν θεμέλια γεωμετρικών οίκων. Οι οίκοι πρέπει να καταλάμβαναν κυρίως το βόρειο τμήμα της πλαγιάς (το νότιο και χαμηλότερο καταλάμβαναν, όπως είδαμε, οι τάφοι), ενώ σε ψηλότερο επίπεδο έφθαναν ως το σημείο που αργότερα οικοδομήθηκε το τείχος της κλασικής πόλεως³⁶⁶.

Ο Μυλωνάς αποκάλυψε, στο βόρειο τμήμα του προϊστορικού οικισμού, αποσπασματικά θεμέλια γεωμετρικών οικιών. Μεταξύ τους εντόπισε ΥΓ όστρακα, μερικά από τα οποία

³⁶⁵ Τραυλός, Ι., *ASAtene* 61, 1983, σ. 45, Μαζαράκης – Αινιαν, Αλ., 1997, σ. 148, Κόκκου – Βυρίδη, Κ., 1999, σ. 25-26, 28.

³⁶⁶ Ο Μυλωνάς αναφέρει ότι οι γεωμετρικοί οίκοι που βρέθηκαν στο νοτιοδυτικό οικισμό, εκτείνονταν προς το βόρειο τμήμα της πλαγιάς (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά Ι*, 1932, σ. 164). Η Παπαγγελή πιστεύει ότι οι κατοικίες έφθαναν ως την κλασική οχύρωση της ακροπόλεως.

φέρουν μόνο επίχρισμα, ενώ άλλα είναι διακοσμημένα με γεωμετρικά μοτίβα³⁶⁷. Μολονότι οι οίκοι σώζονται πολύ αποσπασματικά³⁶⁸, ο ανασκαφέας ταύτισε αυτά τα κατάλοιπα με ορθογώνια παρακείμενα κτίσματα. Το πάχος των θεμελίων τους φτάνει τα 0.75 μ. και το σωζόμενο ύψος περίπου τα 5 μέτρα³⁶⁹. Οι τοίχοι τους είναι κτισμένοι από μεγάλους λιθόπλινθους, οι δόμοι των οποίων πατάνε πάνω σε στρώση πηλού. Ωστόσο, οι λιθόπλινθοι δε συνδέονταν μεταξύ τους με πηλό ή κάποιο άλλο υλικό. Συνεπώς, η τοιχοδομία των γεωμετρικών οίκων, τουλάχιστον της νότιας κλιτύς αν όχι όλης της Ελευσίνας, δεν είναι τόσο επιμελημένη σε σχέση με αυτή που βλέπουμε στους μυκηναϊκούς χρόνους³⁷⁰.

Οικιστικά κατάλοιπα της γεωμετρικής περιόδου εντοπίστηκαν επίσης στην ανατολική κλιτύ του ελευσινιακού λόφου, στην περιοχή που ο Τραυλός ονομάζει “Πύλες του Άστεως”. Στο σημείο αυτό αποκαλύφθηκαν, κατά τη διάρκεια καθαρισμού της περιοχής, αποσπασματικά θεμέλια τοίχων που ανήκουν στη γεωμετρική εποχή³⁷¹.

ΙΕΡΑ ΟΙΚΙΑ

Σημαντικά αρχιτεκτονικά λείψανα εντοπίστηκαν στην ανατολική κλιτύ, σε χώρο που βρίσκεται λίγο πιο έξω από το Λυκούργειο τείχος και δίπλα στο δρόμο που οδηγούσε στη νότια πύλη του γεωμετρικού ιερού³⁷². Στο σημείο αυτό αποκαλύφθηκαν το 1920 τα κατάλοιπα μιας ελλειψοειδούς σχήματος κατασκευής, που ο Κουρουνιώτης αποκάλεσε “ιερά οικία”³⁷³ (εικ.51 I-IV).

Το έδαφος σε αυτό το σημείο της πλαγιάς έχει μεγάλη κλίση και έτσι απαραίτητη ήταν η δημιουργία ενός επιπέδου, πάνω στο οποίο θα στηριζόταν η κατασκευή. Έτσι δημιουργήθηκε ένα άνδηρο και πάνω σε αυτό χτίστηκε η ιερά οικία με προσανατολισμό από βόρεια προς νότια. Η μορφή ολόκληρου του οικοδομήματος, αλλά κυρίως της νότιας του πλευράς, επιβλήθηκε από την κύρια προς το ιερό οδό που περνούσε στα δυτικά του.

³⁶⁷ Ο Μυλωνάς αναφέρει ότι εντοπίστηκαν θραύσματα από μονόχρωμα και γραπτά αγγεία. Εξηγεί, μάλιστα, ότι τα μονόχρωμα είναι κύαθοι, σκύφοι και τρυβλία, που φέρουν είτε μελανό είτε σκούρο ερυθρό επίχρισμα, ενώ τα γραπτά είναι αγγεία που φέρουν, πάνω σε επίχρισμα, γεωμετρικά σχέδια. Η διακόσμηση των γραπτών καλύπτει ολόκληρη την επιφάνεια των οστράκων. Η διακόσμηση είναι οριζόντιες και κάθετες παράλληλες γραμμές που τέμνονται σε κάποια σημεία, μαιάνδροι, τρίγωνα που φέρουν δικτυωτά σχέδια στο εσωτερικό, στίγματα και σπειροειδή σχέδια. Σε ένα από τα όστρακα, μάλιστα, διακρίνεται ένα ελάφι (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά I*, 1932, σ. 165).

³⁶⁸ Βρέθηκε μονάχα το νότιο τμήμα τους και ένα μικρό μέρος από τους πλάγιους τοίχους (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά I*, 1932, σ. 164-165).

³⁶⁹ Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά I*, 1932, σ. 165.

³⁷⁰ Στη μυκηναϊκή τοιχοδομία ο πηλός χρησιμοποιείται όχι μόνο ως βάση για τη τοποθέτηση μιας στρώσης λίθων, αλλά τοποθετείται και μεταξύ των παρακείμενων λίθων κάθε δόμου.

³⁷¹ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 60.

³⁷² Οι ανασκαφικές έρευνες που έγιναν εδώ από τον Κουρουνιώτη και τον Τραυλό, απέδειξαν ότι ο χώρος αυτός ήταν οικοδομημένος ήδη από τους ΜΕ χρόνους, καθώς και κατά τη διάρκεια της ΥΕ περιόδου (βλ. Κουρουνιώτης, Κ.-Τραυλός, Ι., *ΠΑΕ* 1937, σ. 42).

³⁷³ Η ονομασία του οφείλεται σε κατάλοιπα τέφρας που βρέθηκαν εντός του κτιρίου. Ο ανασκαφέας συμπέρανε από αυτά τα ευρήματα ότι εδώ τελούνταν θυσίες προς τιμή ενός προγόνου (βλ. Κουρουνιώτης, Κ.-Τραυλός, Ι., *ΠΑΕ* 1937, σ. 42-51).

Το στεγασμένο τμήμα της ιεράς οικίας έχει διαστάσεις 14 X 10 μ. περίπου. Το κτίριο αποτελείται από τέσσερα επάλληλα δωμάτια³⁷⁴, που δεν επικοινωνούν μεταξύ τους με εσωτερικές πόρτες. Η πρόσβαση σε αυτά είναι εφικτή μόνο από τα ανατολικά, όπου κάθε δωμάτιο διέθετε τη δική του χωριστή είσοδο και κατώφλι. Τα θεμέλια του κτιρίου δεν είναι επιμελημένης κατασκευής. Κατασκευάστηκαν από μικρούς λίθους, που δε συνδέονται με κάποιο υλικό³⁷⁵. Την ανωδομή του κτιρίου συνιστούσαν ωμόπλινθοι. Τμήματα τους βρέθηκαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφών, εφόσον χρησιμοποιήθηκαν ως γέμισμα (λατύπη) για τη δημιουργία της υποθεμελίωσης ενός οικοδομήματος που κατέλαβε αργότερα τον ίδιο χώρο³⁷⁶.

Μπροστά από τα δωμάτια υπήρχε ένας επίπεδος επιμήκης χώρος, πλάτους 3 μ. και με πλακόστρωτο ένα τμήμα της βόρειας πλευράς του, που ακολουθούσε το σχήμα του κτίσματος. Ξεκινούσε από τα ανατολικά του βόρειου δωματίου και κατέληγε στο τριγωνικό τμήμα, που βρίσκεται στο νότιο πέρας της κατασκευής. Ορισμένοι μελετητές ταύτισαν το χώρο αυτό με αυλή, ενώ άλλοι με στοά κατασκευασμένη από φθαρτά υλικά (ξύλινοι κίονες και στέγη από κλαδιά και πηλό)³⁷⁷ (εικ.52 I-II). Στο βορειότερο τμήμα της αυλής ή στοάς βρέθηκαν υπολείμματα πυρών και τέφρας που εντοπίστηκαν, όπως θα δούμε, και μέσα σε δωμάτια της οικίας³⁷⁸.

Στα ανατολικά της αυλής αποκαλύφθηκε ένας λιθόστρωτος διάδρομος, με πλάτος 1.80 μ. στο κέντρο και 2.50 μ. στα νότια. Η κατασκευή αυτή ερμηνεύτηκε από κάποιους ως παράδρομος της κεντρικής προς το ιερό οδού³⁷⁹. Έτσι, ο τοίχος που όριζε από τα ανατολικά τον δρόμο, αποτελούσε πιθανώς αναλημματική κατασκευή του ανδρήρου της ιεράς οικίας.

Το μεγαλύτερο δωμάτιο είναι και το βορειότερο (4.80 X 4 μ.). Σε σχέση με τα ευρήματα που βρέθηκαν στα υπόλοιπα δωμάτια, εδώ δεν εντοπίστηκε κάτι το αξιόλογο. Στο κέντρο του βρέθηκε *in situ* μια λίθινη πλάκα, η οποία πιθανότατα λειτουργούσε ως βάση ξύλινου κίονα που στήριζε τη στέγη. Στη βορειοδυτική γωνία, επίσης, έστεκε ένα μικρό θρανίο από αργόλιθους, με πλάτος 0.40 μ. και ύψος 0.70 μ., που χρησίμευε για την τοποθέτηση σκευών.

³⁷⁴ Αντίθετα, ο Μυλωνάς κάνει λόγο για τρία δωμάτια με μια επιμήκη αυλή μπροστά τους, η οποία καταλήγει σε έναν τριγωνικό χώρο (βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 59). Αρχικά την άποψη αυτή είχαν διατυπώσει και ο Κουρουνιώτης με τον Τραυλό (βλ. Κουρουνιώτης Κ.- Τραυλός Ι., ΠΑΕ 1937, σ. 46). Αργότερα, όμως, οι ανασκαφείς αναθεώρησαν την άποψη τους και δέχτηκαν ότι τα δωμάτια ήταν τέσσερα. Ο μικρός τριγωνικός χώρος στη νότια πλευρά του κτιρίου αποτελούσε κι αυτός ένα ξεχωριστό δωμάτιο (βλ. Κουρουνιώτης, Κ., *RA* XI, 1938, σ. 96, Τραυλός Ι., *ASAtene* 61, 1983, σ. 334).

³⁷⁵ Κουρουνιώτης, Κ., *RA* XI, 1938, σ. 96.

³⁷⁶ Μαζαράκης Αιλιαν, Αλ., 1997, σ. 153.

³⁷⁷ Για ταύτιση με αυλή βλ. Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 59, Κουρουνιώτης Κ.- Τραυλός Ι., ΠΑΕ 1937, σ. 46. Για ταύτιση με στοά βλ. Lauter, H., *AM-BH* 12, 1985, σ. 163-169, Μαζαράκης Αιλιαν, Αλ., 1997, σ. 151. Ωστόσο, ο Κουρουνιώτης, ο ανασκαφέας της ιεράς οικίας, θεωρεί ότι το βόρειο τμήμα της "αυλής" ήταν στεγασμένο, ενώ το νότιο ήταν ανοικτό (βλ. Κουρουνιώτης, Κ., *RA* XI, 1938, σ. 96).

³⁷⁸ Κουρουνιώτης Κ.- Τραυλός Ι., ΠΑΕ 1937, σ. 48).

³⁷⁹ Lauter, H., *AM-BH* 12, 1985, 163-169.

Τη βορειοανατολική γωνία περιέκλειε μια σειρά από λίθους που σχημάτιζαν αψίδα³⁸⁰. Το πλακόστρωτο τμήμα της αυλής βρισκόταν έξω ακριβώς από αυτό το δωμάτιο.

Το αμέσως επόμενο δωμάτιο (4.80 X 2 μ.), έφθανε περίπου τα 2 μ. πλάτος στα ανατολικά. Σπουδαία ευρήματα ήρθαν στο φως από αυτό το τμήμα της οικίας που χωριζόταν σε δύο επίπεδα. Στο κατώτερο είχαν τοποθετηθεί αγγεία που περιείχαν στάχτες, ενώ στο ανώτερο βρέθηκε μια άδεια κατασκευή όμοια με βόθρο, που υψωνόταν περίπου ένα μέτρο από το δάπεδο του δωματίου³⁸¹. Ήταν κτισμένη στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου. Από τη βάση της ξεκινούσε ένας κλειστός αποχετευτικός οχετός, ο οποίος περνώντας κάτω από το κατώφλι της εισόδου, διένυε υπογείως την αυλή και κατέληγε ανατολικότερα, στον αναλημματικό τοίχο του ανδρήρου της οικίας. Το τμήμα του αγωγού που διένυε το λιθόστρωτο δρόμο, δεν έφερε πλάκες ως κάλυψη.

Τα σημαντικότερα και περισσότερα ευρήματα προέρχονται από το τρίτο κατά σειρά προς τα νότια δωμάτιο της ιεράς οικίας (εικ.53 I-II). Το πλάτος του φτάνει τα 2.75 μ., στην ανατολική πλευρά του. Ο χώρος αυτός, μολονότι δεν είναι μεγάλος σε έκταση, πιθανότατα στα μέσα του 7^{ου} π.Χ. αιώνα χωρίστηκε σε δύο ημιδιαμερίσματα, με την οικοδόμηση ενδιάμεσα ενός εγκάρσιου τοίχου³⁸². Από το δάπεδο των δύο μικρότερων δωματίων, ήρθαν στο φως συσσωρευμένα αγγεία που περιείχαν στάχτη³⁸³ (εικ.53 III). Επιπλέον, τέφρες βρέθηκαν σκόρπιες παντού κάτω στο δάπεδο. Τα ευρήματα αυτά, που χρονολογούνται στα τέλη του 8^{ου} ή στις αρχές του 7^{ου} π.Χ. αιώνα, αποδεικνύουν ότι από την περίοδο αυτή και έπειτα, στην ιερά οικία τελούνταν αναμφίβολα κάποιου είδους λατρεία³⁸⁴.

Το κτίριο, σύμφωνα με τον Κουρουνιώτη και τον Τραυλό, κατασκευάστηκε γύρω στα μέσα του 8^{ου} π.Χ. αιώνα³⁸⁵. Ο Μυλωνάς αναφέρει απλά ότι πρέπει να χτίστηκε στα τέλη

³⁸⁰ Κουρουνιώτης Κ.-Τραυλός Ι., *ΠΑΕ* 1937, σ. 47.

³⁸¹ Heffner E.H., *AJA* 29, 1925, σ. 111.

³⁸² Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 59.

³⁸³ Τα αγγεία που ξεχωρίζουν είναι δύο μεγάλοι αμφορείς γεμάτοι τέφρα, που βρέθηκαν στο ανατολικό τμήμα του δωματίου, τοποθετημένοι πάνω στο δάπεδο ο ένας δίπλα στον άλλο. Μεταξύ τους υπήρχαν μικρότερα αγγεία. Η κεραμική αυτή διακρίνεται σε δύο κατηγορίες, σύμφωνα με την ποιότητα κατασκευής και τη διακόσμηση τους. Τα μεγαλύτερου μεγέθους αγγεία, όπως αμφορείς, λεκανίδες, χύτρες, πρόχοι, ανήκουν στην κατηγορία των αδιακόσμητων οικιακών σκευών. Τα μικρότερα αγγεία είναι καλύτερης ποιότητας, εφόσον ανήκουν στην κατηγορία των μελαμβαφών. Παρόλα αυτά η διακόσμηση που έφεραν ήταν φτωχή. Ο Κουρουνιώτης θεώρησε ότι τα μεγάλα χρηστικά αγγεία, που περιείχαν τις τέφρες, χρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια λατρευτικών πράξεων, ενώ τα μικρά μελαμβαφή αγγεία πρέπει ερμηνευτούν ως αναθήματα (βλ. Κουρουνιώτης, Κ.-Τραυλός, Ι., *ΠΑΕ* 1937, σ. 48).

³⁸⁴ Ο ανασκαφέας αναφέρει ότι τα πρωιμότερα αγγεία που εντοπίστηκαν εδώ είναι πρωτοκορινθιακά και υστερογεωμετρικά (βλ. Heffner E.H., *AJA* 29, 1925, σ. 111, Κουρουνιώτης, Κ., *RA* XI, 1938, σ. 96). Ωστόσο, ο Τραυλός μολονότι συμφώνησε αρχικά με τον Κουρουνιώτη στη χρονολόγηση των αγγείων στα τέλη του 8^{ου} π.Χ. αιώνα (βλ. Κουρουνιώτης, Κ.-Τραυλός, Ι., *ΠΑΕ* 1937, σ. 48), αργότερα θεώρησε πως η κατασκευή τους ανάγεται μετά τα μέσα του 7^{ου} π.Χ. αιώνα, εποχή κατά την οποία ανακαινίστηκε η ιερά οικία (βλ. Μαζαράκης Αιλιαν, Αλ., 1997, σ. 150).

³⁸⁵ Κουρουνιώτης, Κ., *RA* XI, 1938, σ. 95, Κουρουνιώτης, Κ.-Τραυλός, Ι., *ΠΑΕ* 1937, σ. 46, Τραυλός Ι., *ASAtene* 61, 1983, σ. 333.

περίπου της γεωμετρικής περιόδου³⁸⁶. Το κτίριο πρέπει να διατηρήθηκε σε ολόκληρη τη διάρκεια του 7^{ου} π.Χ. αιώνα και ως τα τέλη του. Φαίνεται όμως ότι δεν έστεκε την περίοδο που οικοδομήθηκε στα νότια του ο μικρός Σολώνειος ναΐσκος.

Στον ίδιο χώρο με την ιερά οικία εντοπίστηκαν κατάλοιπα από τα θεμέλια ενός πόρινου τετράπλευρου οικοδομήματος, που χρονολογείται πιθανότατα στην εποχή που κυβερνούσε την Αθήνα ο Πεισίστρατος³⁸⁷. Σώζονται τμήματα από δύο μόνο πλευρές του (ανατολική και δυτική). Όπως αποδείχθηκε από τις ανασκαφές του 1920, το ορθογώνιο αυτό κτίσμα θεμελιώθηκε πάνω στα χαλάσματα της ιεράς οικίας. Η τελευταία πρέπει να είχε καταρρεύσει πολύ καιρό πριν από την κατασκευή του νέου κτιρίου. Από τη στέγη του προέρχονται ορισμένα μαρμάρινα κεραμίδια από νησιωτικό μάρμαρο, σχεδόν όμοια με αυτά που χρησιμοποιήθηκαν για τη στέγαση του Πεισιστράτειου Τελεστήριου. Παράλληλα, σε αυτή την κατασκευή αποδίδουν οι αρχαιολόγοι την ωραία αρχαϊκή μαρμάρινη κόρη, που ταυτίζεται πιθανώς με Ωκεανίδα (εικ.54)³⁸⁸. Στην ίδια εποχή με τον πόρινο ναό πιθανώς χρονολογείται ένας πολυγωνικός περίβολος, που συμπεριέλαβε όλα τα παλαιότερα οικοδομήματα. Η οικοδόμηση του Πεισιστράτειου περιβόλου αποδεικνύει ότι το τμήμα αυτό της ανατολικής κλιτύς θεωρήθηκε επισήμως τόπος λατρείας.

Ωστόσο, πολύ σημαντικά θεωρούνται τα ευρήματα που ήρθαν στο φως από τα νοτιοανατολικά της ιεράς οικίας. Το 1938 ο Τραυλός εντόπισε εδώ τα θεμέλια ενός μεγαροειδούς οικοδομήματος με κατεύθυνση από ανατολικά προς δυτικά (εικ.55). Σύμφωνα με τον μελετητή, το κτίριο αυτό χρονολογείται στη γεωμετρική περίοδο και πιθανώς χτίστηκε νωρίτερα από την ιερά οικία³⁸⁹.

Αν και σώζεται πολύ αποσπασματικά, φαίνεται ότι το κτίσμα διέθετε ένα προστώο και ένα κυρίως δωμάτιο (αίθουσα και δόμο). Από το προστώο διατηρείται σχεδόν ολόκληρος ο βόρειος τοίχος, καθώς και η παραστάδα από το βόρειο άκρο του, που φτάνουν συνολικά σε μήκος τα 2.10 μ. Από το δόμο σώζεται μονάχα ένα μικρό τμήμα του θεμελίου στα νοτιοανατολικά, που δεν αρκεί για να υπολογίσουμε με ακρίβεια το μήκος του, καθώς και ίχνη από το πηλώδες δάπεδο του. Το πλάτος του κτιρίου υπολογίστηκε στα 4.20 μ. Ένας εγκάρσιος τοίχος χώριζε το προστώο από το κυρίως δωμάτιο. Διέθετε άνοιγμα 1.20 μ. στο μέσο, που συνιστούσε την κύρια είσοδο του κτιρίου. Τα θεμέλια διατηρούνται σε ένα ύψος 0.40 μ. Έχουν κτιστεί από μεγάλους λίθους που έκαστος φτάνει τα 0.50-0.60 μ. σε πλάτος. Η

³⁸⁶ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 59.

³⁸⁷ Heffner E.H., *AJA* 29, 1925, σ. 111, Κουρουγιώτης, Κ.-Τραυλός, Ι., *ΠΑΕ* 1937, σ. 50-51.

³⁸⁸ βρέθηκε κοντά στον πολυγωνικό περίβολο που όριζε την περιοχή της ιεράς οικίας.

³⁸⁹ Μαζαράκης Αιλιαν, Αλ., 1997, σ. 151.

ανωδομή των τοίχων πιθανώς ήταν κτισμένη από ωμοπλίνθους, που δε συνδέονταν με κάποιο υλικό³⁹⁰.

Ένας ορθογώνιος βωμός, που έστεκε έξω από το κτίριο, ξεκινούσε από το άκρο του βόρειου τοίχου του προστώου και κατέληγε σε μια ξύλινη παραστάδα λίγα μέτρα πιο δυτικά. Η κατασκευή αυτή φαίνεται ότι είναι σύγχρονη με το μεγαροειδές κτίσμα, εφόσον για τη στερέωση της ξύλινης παραστάδας της, δημιουργήθηκε μια οπή στο επίπεδο του δαπέδου του μεγάρου³⁹¹.

Στα δυτικά του μεγάρου βρέθηκαν τα οστά ενός ανθρώπου, που πιθανώς είχε ενταφιαστεί μπροστά από το μέγαρο (εικ.56 I, II). Η μελέτη των οστών του απέδειξε ότι πρόκειται για ένα ρωμαλέο άντρα μετρίου αναστήματος που απεβίωσε σε ηλικία περίπου τριάντα ετών³⁹². Πάνω από τον τάφο του είχε σχηματιστεί χωμάτινος τύμβος διαμέτρου περίπου 3 μέτρων. Επίσης, σε επαφή με τον τύμβο βρέθηκαν τα κατάλοιπα επάλληλων πυρών, καθώς και πολλές προσφορές που χρονολογούνται από τα τέλη του 8^{ου} ως τα τέλη του 7^{ου} π.Χ. αιώνα³⁹³ (εικ.57 I, II).

Ο άνθρωπος αυτός θάφτηκε εδώ πιθανότατα όταν το μέγαρο δεν είχε ακόμα καταστραφεί, εφόσον ένα πρώτο στρώμα θυσιών (πυρά Α) βρέθηκε έξω από το μέγαρο και ακριβώς πάνω στο επίπεδο του δαπέδου του (στρώμα 314)³⁹⁴. Οι υπόλοιπες πυρές θυσιών σχετίζονται με την ταφή και τον τύμβο της, ενώ εκτείνονται πάνω από τους τοίχους του μεγάρου³⁹⁵. Το γεγονός αυτό αποδεικνύει ότι όλες οι θυσίες, με εξαίρεση αυτήν που αντιστοιχεί στην πυρά Α, συντελέστηκαν με βεβαιότητα μετά το θάνατο του άνδρα και αφού είχε ήδη καταρρεύσει το μέγαρο στα ανατολικά της ταφής. Ωστόσο, ωμοπλίνθοι που ταυτίστηκαν με τμήματα από την ανωδομή του μεγάρου ήρθαν στο φως από την πυρά Α. Έτσι ορισμένοι μελετητές θεώρησαν ότι η πρώτη πυρά συντελέστηκε την ίδια χρονική στιγμή που θάφτηκε στο σημείο ο άνδρας. Την ίδια περίοδο ή λίγο αργότερα πρέπει να καταστράφηκε και το μέγαρο³⁹⁶.

³⁹⁰ Βρέθηκαν μόνο ορισμένα κομμάτια ωμοπλίνθων στο σημείο όπου τοποθετείται η πυρά Α. Ο Τραυλός υπέθεσε ότι αυτά τα θραύσματα ανήκαν στην ανωδομή των τοίχων του μεγάρου, που κατέρρευσε αμέσως ή λίγο μετά την ταφή του άνδρα (βλ. Μαζαράκης Αιλιαν, Αλ., 1997, σ. 152). Ωστόσο, η άποψη του παραμένει μια απλή υπόθεση.

³⁹¹ Πρόκειται για ένα μικρό επίπεδο πάχους 0.14 μ. (το λεγόμενο στρώμα 314), το οποίο πιθανώς τοποθετήθηκε εδώ αμέσως μετά από την κατασκευή του μεγάρου, με σκοπό την εξομάλυνση του εξωτερικού επιπέδου του (βλ. Μαζαράκης Αιλιαν, Αλ., 1997, σ. 152).

³⁹² Τα οστά του ανθρώπου αποκάλυψε ο Τραυλός το 1938, κατά τη διάρκεια των ανασκαφικών ερευνών του για τη συμπλήρωση του σχεδίου της ιεράς οικίας (βλ. Τραυλός Ι., *ASAtene* 61, 1983, σ. 334).

³⁹³ Κόκκου –Βυρίδη, Κ., 1999, σ. 27. Ο Κουρουνιώτης και ο Τραυλός μιλούν για έναν βωμό που σχηματίστηκε εδώ από τις επάλληλες πυρές των θυσιών (βλ. Κουρουνιώτης, Κ.-Τραυλός, Ι., *ΠΑΕ* 1937, σ. 49). Τα στρώματα των θυσιαστήριων πυρών αποτελούνταν από τέφρες, κάρβουνα, σπασμένα αγγεία, απανθρακωμένα οστά ζώων και θαλάσσια όστρεα (βλ. Μαζαράκης Αιλιαν, Αλ., 1997, σ. 153).

³⁹⁴ Η πυρά Α (0.40 μ. ύψος στο κέντρο και 1.10 μ. στην άκρη) έφτανε κοντά στους τοίχους του μεγαροειδούς κτίσματος, αλλά δε προχωρούσε πέρα από αυτό (βλ. Μαζαράκης Αιλιαν, Αλ., 1997, σ. 152).

³⁹⁵ Μαζαράκης Αιλιαν, Αλ., 1997, σ. 152.

³⁹⁶ Μαζαράκης Αιλιαν, Αλ., 1997, σ. 152.

Επίσης, πάνω από τη σωρό του νεκρού οικοδομήθηκε, όπως φαίνεται, ένα μικρό διμερές κτίσμα, η είσοδος του οποίου έβλεπε προς το ιερό. Σώζονται τμήματα από τα θεμέλια της δυτικής και της βόρειας πλευράς του (εικ.51). Η ταφή εντοπίζεται στα νοτιοδυτικά του. Οι ερευνητές συμφωνούν ότι πρόκειται για ένα ναΐσκο, που κατασκευάστηκε με σκοπό να συμπεριλάβει τη σωρό του νεκρού. Μπροστά από τον ναΐσκο, στη βορειοδυτική γωνία του, είχε σχηματιστεί ένας βωμός που ανήκε στο μικρό ιερό. Εδώ βρέθηκαν μελανόμορφα αγγεία και αρχαϊκά πήλινα ειδώλια αναμεμειγμένα με τέφρες. Τα ειδώλια αναπαριστούν γυναικείες θεότητες³⁹⁷ (εικ.58).

Στα τέλη του 6^{ου} π.Χ. αιώνα ένας πολυγωνικός περίβολος οικοδομήθηκε με σκοπό να περικλείσει όλα τα παραπάνω οικοδομήματα. Ο περίβολος είναι φαινομενικά σύγχρονος με το πρώινο τετράπλευρο κτίσμα, που κατασκευάστηκε στους Πεισιστράτειους χρόνους πάνω από την ιερά οικία.

Σχετικά με τη λειτουργία και τη χρονολόγηση όλων των παραπάνω κτιρίων, έχουν ειπωθεί πολλά κατά καιρούς. Όλα τους, όπως φαίνεται, συνδέονται κατά κάποιο τρόπο με τον άνδρα που ενταφιάστηκε εδώ περί τα τέλη του 8^{ου} π. Χ. αιώνα. Τα κατάλοιπα από τις θυσίες έρχονταν σε επαφή με τις κατασκευές και αποδεικνύουν τη λατρευτική χρήση όλων των κτισμάτων που έστεκαν στο χώρο. Ωστόσο, δε γνωρίζουμε αν όλα τα κτίρια χρησιμοποιήθηκαν από την αρχή της δημιουργίας τους για λατρευτικούς σκοπούς. Οι ερευνητές έχουν διαφορετικές απόψεις σχετικά με αυτό το θέμα. Φαίνεται ότι τα ύστερα κτίρια δεν προκαλούν ιδιαίτερη σύγχυση. Οι δύο ναΐσκοι του 6^{ου} π.Χ. αιώνα κτίστηκαν από την αρχή για να στεγάσουν τη λατρεία του προσώπου που θάφτηκε εδώ.

Ξεκάθαρη είναι η λειτουργία του μικρού ναΐσκου που στέγασε τη σωρό του άντρα. Οι μελετητές συμφωνούν πως η κατασκευή του ανάγεται στις αρχές του 6^{ου} π.Χ. αιώνα και ότι δημιουργήθηκε από την αρχή για λατρευτικούς σκοπούς. Τα υπολείμματα των θυσιών (τέφρες, αρχαϊκά ειδώλια και κεραμική), που βρέθηκαν έξω ακριβώς από τον ναΐσκο, αποδεικνύουν την ιερότητα του κτιρίου. Ως τα τέλη του 6^{ου} π. Χ. αιώνα το κτίριο καταρρέει και η ίδια λατρεία συνεχίζεται στον μικρό πρώιμο ναό του Πεισιστράτου, που καταλαμβάνει το χώρο πάνω από την ιερά οικία.

Προβληματισμό δημιουργεί η χρονολογία κατασκευής και η χρήση των δύο πρωιμότερων κτιρίων, της ιεράς οικίας και του Μεγάρου. Επίσης, η ταυτότητα του ανδρός, που θάφτηκε εδώ στα τέλη του 8^{ου} π.Χ. αιώνα, είναι ακόμα ένα ζήτημα που απασχολεί τους ερευνητές.

Οι Κουρουνιώτης και Τραυλός υπέθεσαν ότι η ιερά οικία κατασκευάστηκε περίπου στα μέσα του 8ου π.Χ. αιώνα και χρησιμοποιήθηκε αρχικά ως κατοικία. Συμπεραίνουν ότι ήταν

³⁹⁷ Κουρουνιώτης, Κ.-Τραυλός, Ι., ΠΑΕ 1937, σ. 50-52.

οίκος από το γεγονός ότι κάτω από τα θεμέλια της βρέθηκαν τα κατάλοιπα κι άλλων οικιών της ΜΕ και ΥΕ περιόδου. Επίσης, πιστεύουν ότι το σχήμα του κτιρίου μοιάζει πολύ με τους αφιδωτούς οίκους της Γεωμετρικής εποχής³⁹⁸. Συνεπώς, η τελευταία κατοικία, που έστεκε εδώ στους γεωμετρικούς χρόνους, μετατράπηκε σε λατρευτικό κτίσμα. Σύμφωνα με τους ανασκαφείς του κτιρίου, η μεταβολή αυτή συνέβη πιθανότατα κατά τη διάρκεια του 8^{ου} π.Χ. αιώνα³⁹⁹.

Απόδειξη της τέλεσης ιεροπραξιών στην ιερά οικία αποτελούν τα γεμάτα τέφρες αγγεία καθώς και τα ίχνη πυράς, που βρέθηκαν εντός και εκτός του οικοδομήματος. Ο Κουρουνιώτης και ο Τραυλός θεωρούν ότι τα πρωιμότερα αγγεία χρονολογούνται στα τέλη της γεωμετρικής εποχής. Επίσης, η κυκλική κατασκευή που βρέθηκε στο δεύτερο από τα βόρεια δωμάτιο της οικίας, ταυτίστηκε με λατρευτικό βόθρο από τον Κουρουνιώτη⁴⁰⁰. Ύστερα από κάθε θυσία, οι τέφρες συλλέγονταν και τοποθετούνταν μέσα στην ιερά οικία εφόσον θεωρούνταν ιερές⁴⁰¹. Το κτίριο καταστρέφεται στα τέλη του 7^{ου} π.Χ. αιώνα και τα τελετουργικά συνεχίζονται λίγο ανατολικότερα, στο ναΐσκο που χτίζεται την εποχή του Σόλωνα (αρχές 6^{ου} π.Χ. αιώνα). Ωστόσο, οι παραπάνω υποθέσεις διατυπώθηκαν από τους Κουρουνιώτη και Τραυλό κατά τη διάρκεια των ετών 1937-1938, πριν ακόμα αποκαλυφθεί στα ανατολικά του κτιρίου η ανδρική ταφή. Μέχρι τότε οι δυο ανασκαφείς γνώριζαν ότι στο οικοδόμημα τελούνταν κάποιου είδους λατρεία, όμως, δεν ήξεραν σε ποιόν απευθυνόταν η λατρεία.

Όταν το 1938 ο Τραυλός αποκάλυψε τυχαία τον τάφο ενός άντρα τριάντα περίπου ετών στα ανατολικά της ιεράς οικίας, κατάλαβε ότι η λατρεία ήταν αφιερωμένη σε αυτό το πρόσωπο. Κατά τη διάρκεια των ίδιων εργασιών αποκαλύφθηκε το μεγαροειδές κτίσμα, λίγα μέτρα ανατολικότερα από την ταφή. Ο ανασκαφέας ανέφερε την εύρεση και την περιγραφή της μεγαροειδούς κατασκευής, όμως για άγνωστους λόγους την αγνοεί στις ύστερες μελέτες του. Πιθανώς θεώρησε ότι το κτίριο αυτό δεν παρουσίαζε ιδιαίτερο ενδιαφέρον ούτε είχε σχέση με το πρόσωπο που βρέθηκε θαμμένο λίγα μέτρα πέρα από αυτό. Το ενδιαφέρον του Τραυλού επικεντρώθηκε στην εξακρίβωση της σχέσεως, που συνέδεε την ιερά οικία με την ταφή και το μυκηναϊκό συγκρότημα, το οποίο ακόμα έστεκε στην ανατολική κλιτύ.

Φαίνεται πως ο Τραυλός συσχέτισε την οικοδόμηση της ιεράς οικίας με την καθιέρωση της πανελλήνιας λατρείας της Δήμητρας, στα μέσα περίπου του 8^{ου} π.Χ. αιώνα. Η διάδοση της λατρείας της θεάς οφείλεται πιθανότατα σε έναν Δελφικό χρησμό, που δόθηκε το 760

³⁹⁸ Κουρουνιώτης, Κ.-Τραυλός, Ι., ΠΑΕ 1937, σ. 42, 47.

³⁹⁹ Κουρουνιώτης, Κ.-Τραυλός, Ι., ΠΑΕ 1937, σ. 48.

⁴⁰⁰ Εντός του βόθρου μαζεύονταν το αίμα των ζώων που επρόκειτο να θυσιάσουν (βλ. Κουρουνιώτης, Κ., RA XI, 1938, σ. 96).

⁴⁰¹ Κουρουνιώτης, Κ., RA XI, 1938, σ. 96.

π.Χ. ως λύση για το πρόβλημα του λιμού που μάστιζε τότε τη χώρα⁴⁰². Η θεωρία του Τραυλού διατυπώνεται περίπου ως εξής:

Η κατασκευή της ιεράς οικίας πιθανώς συμπίπτει χρονολογικά με την ανακαίνιση που γίνεται στο ιερό μετά το 760 π.Χ. Αρχικά το κτίριο εξυπηρετούσε ως κατοικία ενός σημαντικού προσώπου που, πριν από τα μέσα του 8^{ου} π.Χ. αιώνα, διέμενε μαζί με την οικογένεια του στα τρία δωμάτια, που βρίσκονται στα βόρεια του Μεγάρου Β. Ο άνθρωπος αυτός πιθανώς ανήκε στην οικογένεια των Ευμολπιδών, που ήταν ένα από τα δύο ιερά γένη της Ελευσίνας, ενώ παράλληλα ήταν ιεροφάντης της θεάς⁴⁰³. Στα μέσα του 8^{ου} π.Χ. αιώνα, και αφού είχε ήδη δοθεί στους Έλληνες ο Δελφικός χρησμός, το Μέγαρο Β και το παράρτημα του αφιερώνονται αποκλειστικά στη λατρεία της Δήμητρας. Την ίδια περίοδο η λατρεία της ελευσίνας θεάς ξεπερνά τα όρια της πόλεως και γίνεται πανελλήνια. Ο απόγονος των Ευμολπιδών τότε εγκαταλείπει το παράρτημα του Μεγάρου Β και κατοικεί στην οικία, που χτίζεται για αυτό το σκοπό έξω από τα τείχη του ιερού⁴⁰⁴.

Στα τέλη περίπου του 8^{ου} π.Χ. αιώνα το σεβάσμιο αυτό πρόσωπο πεθαίνει και ενταφιάζεται δίπλα στον οίκο όπου διέμενε ως τότε. Ουσιαστικά, η λατρεία ιδρύεται εδώ στα τέλη της γεωμετρικής περιόδου και από εδώ και στο εξής είναι σωστό να γίνεται λόγος για μια “ιερά οικία”. Πάνω από τον τάφο δημιουργείται ο χωμάτινος τύμβος και ξεκινά η τέλεση σπονδών και οι θυσίες των ζώων προς τιμήν του νεκρού. Θυσίες διεξάγονταν και εντός της ιεράς οικίας, όπως αποδεικνύουν τα κατάλοιπα της πυράς που βρέθηκαν σε διάφορα μέρη του κτιρίου. Μετά από κάθε θυσία, τα γεμάτα τέφρες αγγεία που χρησιμοποιούνταν κατά τη διάρκεια των τελετουργικών, τοποθετούνταν με ευσέβεια μέσα στην ιερά οικία.

Το κτίριο θα συνεχίσει να χρησιμοποιείται σε όλη τη διάρκεια του 7^{ου} π.Χ. αιώνα. Μονάχα στα μέσα του 7^{ου} π.Χ. αιώνα γίνεται μια μικρή επισκευή στην οικία και τότε χτίζεται ο διαχωριστικός τοίχος, στο τρίτο κατά σειρά από τα βόρεια δωμάτιο. Στα τέλη της ίδιας εκατονταετηρίδας ή στις αρχές του 6^{ου} π.Χ. αιώνα, η ιερά οικία καταστρέφεται οικοδομείται στα ανατολικά της ο μικρός ναΐσκος με το βωμό του μπροστά. Ο ναΐσκος χτίζεται ακριβώς πάνω από τον τάφο του μέλους της οικογένειας των Ευμολπιδών. Την περίοδο διακυβέρνησης του Πεισιστράτου καταστρέφεται ο ναός των αρχών του 6^{ου} π.Χ. αιώνα και

---

⁴⁰² Οι Έλληνες για να λύσουν το πρόβλημα του λιμού, που ενέκυψε τότε σε ολόκληρη τη χώρα πήραν χρησμό από το μαντείο των Δελφών που τους πρόσταζε να αποδώσουν τιμές, με θυσίες, στη Δήμητρα. Τότε μονάχα θα σταματούσαν οι θάνατοι και η ξηρασία που μάστιζαν την Ελλάδα (βλ. Τραυλός, Ι., *ASAtene* 61, 1983, σ. 337).

⁴⁰³ Τραυλός Ι., *ASAtene* 61, 1983, σ. 328-329. Οι Ευμολπίδες ήταν απόγονοι του Ευμόλπου, του μυθικού ηγεμόνα της Ελευσίνας. Ο ιεροφάντης, που ήταν κληρονομικό αξίωμα, καταγόταν αποκλειστικά από το γένος των Ευμολπιδών. Εξάλλου, ο Ομηρικός ύμνος στη Δήμητρα συνδέει απευθείας το όνομα του Εύμολπου με την καθιέρωση της λατρείας της θεότητας και την οικοδόμηση του ναού της (στ. 475). Το άλλο ιερό γένος, από τους οποίους προερχόταν ο δαδούχος, ήταν οι Κήρυκες.

⁴⁰⁴ Τραυλός Ι., *ASAtene* 61, 1983, σ. 334-335.

οικοδομείται πάνω στα ερείπια της ιεράς οικίας ο νέος πώρινος ναΐσκος και ο πολυγωνικός περίβολος που θα περικλείσει όλα τα προηγούμενα λατρευτικά οικοδομήματα⁴⁰⁵.

Αυτή σε γενικές γραμμές είναι η άποψη του Τραυλού σχετικά με τη χρονολόγηση και τη λειτουργία της ιεράς οικίας και των υπολοίπων κτιρίων που οικοδομήθηκαν στο χώρο της. Ωστόσο, αργότερα διατυπώθηκαν και άλλες, διαφορετικές απόψεις για τη χρήση του κτιρίου. Ο Hans Lauter ήταν αυτός που πρότεινε ότι η αυλή της ιεράς οικίας ήταν στην πραγματικότητα μια ανοικτή στοά, που δεν καταλάμβανε ολόκληρο το μήκος της οικίας, αλλά το τμήμα της αυλής μπροστά από το νοτιότερο δωμάτιο έμενε ακάλυπτο (εικ.52 II). Η στοά ήταν κατασκευασμένη από φθαρτά υλικά, όπως ξύλινους κίονες και στέγη από κλαδιά και πηλό. Ο μελετητής θεωρεί πως ο διάδρομος, στα ανατολικά της ανοικτής στοάς, είναι δρόμος που περνούσε μπροστά από την οικία. Στα ανατολικά του οριζόταν από έναν αναλημματικό τοίχο που στήριζε το άνδρηρο πάνω στο οποίο οικοδομήθηκε η ιερά οικία. Σχετικά με τη χρονολόγηση και χρήση του κτιρίου ο Lauter διατύπωσε τα εξής:

Συμφωνεί με τους Κουρουνιώτη και Τραυλό πως η αρχή της κατασκευής του ανάγεται στους γεωμετρικούς χρόνους. Ωστόσο, διαφωνεί με αυτούς ως προς τη λειτουργία του κτιρίου που πρέπει, βάσει της θεωρίας του, να εξυπηρετούσε ταυτόχρονα ως κατοικία και βιομηχανική εγκατάσταση. Εδώ πιθανότατα γινόταν η κατεργασία δέρματος ή ο χρωματισμός τους. Η βιομηχανική χρήση της οικίας αποδεικνύεται από τον βόθρο που βρέθηκε σε ένα από τα δωμάτια της. Από τις αρχές του 7^{ου} π.Χ. αιώνα η οικία εξυπηρετεί ως λατρευτικό οικοδόμημα, όπως αποδεικνύεται από τα αγγεία που βρέθηκαν μέσα της (τεφροδόχα και αναθηματικά). Η λατρεία τελούνταν από μια ομάδα πιστών, που σχετίζονταν με την Δήμητρα, προς τον άνδρα που είχε ενταφιαστεί στα ανατολικά του κτιρίου. Ο Lauter πιστεύει πως οι πιστοί αυτοί ανήκαν στο γένος των Κυρήκων⁴⁰⁶.

Ωστόσο, ο μελετητής αγνοεί, όπως ο Τραυλός, το μεγαροειδές κτίριο μπροστά από το οποίο ενταφιάστηκε ο άνδρας. Πιθανότατα οι δύο μελετητές να μην ασχολήθηκαν με αυτό το κτίσμα, γιατί δεν συμπεριλήφθηκε μεταξύ των κτιρίων που αργότερα, στους Πεισιστράτειους χρόνους, περικλείστηκαν από τον πολυγωνικό περίβολο. Ο τελευταίος όριζε την “ιερή περιοχή”, εντός της οποίας τελούνταν η λατρεία ενός σεβαστού προσώπου.

Από την άλλη, ο Μαζαράκης Α. τονίζει τη σπουδαιότητα της παραπάνω κατασκευής, που φαίνεται ότι σχετίζεται άμεσα με την ταφή. Σύμφωνα με τον μελετητή το μεγαροειδές κτίριο είναι τυπικό οικοδόμημα των γεωμετρικών χρόνων, ενώ η ιερά οικία πιθανότατα

⁴⁰⁵ Τραυλός Ι., *ASAtene* 61, 1983, σ. 335.

⁴⁰⁶ Lauter, H., *AM-BH* 12, 1985, σ. 163-169.

κατασκευάστηκε στις αρχές της αρχαϊκής περιόδου⁴⁰⁷. Πρώτα, λοιπόν, χτίζεται το Μέγαρο κατά τη διάρκεια των γεωμετρικών χρόνων και την ίδια στιγμή τοποθετείται χώμα περιμετρικά του κτιρίου, με σκοπό τη δημιουργία ενός ισόπεδου χώρου, που αναφέρεται ως στρώμα 314.

Στα τέλη του 8^{ου} π.Χ. αιώνα ο κάτοικος του Μεγάρου πεθαίνει και θάβεται μπροστά από την κατοικία του, ενώ την ίδια στιγμή δημιουργείται ένας χωμάτινος τύμβος πάνω από τον τάφο. Εν συνεχεία, ακριβώς πάνω από το εξωτερικό δάπεδο του Μεγάρου (στρώμα 314), τελείται η πρώτη πυρά θυσίας (πυρά Α) που σημαίνει την έναρξη της λατρείας στο χώρο. Αμέσως ή λίγο μετά από τον ενταφιασμό του νεκρού και την τέλεση των πρώτων σπονδών, καταστρέφεται το μέγαρο και χτίζεται η ιερά οικία στα δυτικά της ταφής. Το κτίριο αυτό δε λειτούργησε ποτέ ως κατοικία, αλλά οικοδομήθηκε από την αρχή για να εξυπηρετήσει τις ανάγκες των πιστών⁴⁰⁸. Οι τελευταίοι προσέρχονταν εδώ για να αποδώσουν τιμές στον προγονό τους. Ωστόσο, δεν αποκλείεται η λατρεία που τελούνταν εδώ να απευθυνόταν σε κάποιον ήρωα⁴⁰⁹.

Επίσης, το γεγονός ότι το Μέγαρο είχε ήδη καταρρεύσει στις αρχές του 7^{ου} π.Χ. αιώνα, αποδεικνύεται από τα στρώματα των επάλληλων πυρών, που εκτείνονται πέρα από τα θεμέλια του Μεγάρου. Οι σπονδές πάνω στον τύμβο του νεκρού και μέσα στην ιερά οικία, θα συνεχιστούν σε ολόκληρη τη διάρκεια του 7^{ου} π.Χ. αιώνα και ως τα τέλη του⁴¹⁰. Τότε καταστρέφεται η ιερά οικία και χτίζονται οι δύο ναΐσκοι, ο ένας στις αρχές και ο άλλος στα τέλη του 6^{ου} π.Χ. αιώνα. Οι δύο ναοί είναι αφιερωμένοι στη λατρεία του ίδιου προσώπου, προς τιμήν του οποίου τελούνταν θυσίες εδώ σε ολόκληρη τη διάρκεια του 7^{ου} π.Χ. αιώνα.

Παράλληλα, ο ερευνητής δέχεται τη θεωρία του Τραυλού σχετικά με την πανελλήνια καθιέρωση της λατρείας της Δήμητρας μετά μέσα του 8^{ου} π.Χ. αιώνα περίπου. Δεν αποκλείει την πιθανότητα ότι στο μυκηναϊκό Μέγαρο Β και στο παράρτημα του κατοικούσε ο άνδρας που βρέθηκε θαμμένος στα ανατολικά της ιεράς οικίας. Όταν καθιερώθηκε επίσημα η πανελλήνια λατρεία της θεάς, ολόκληρο το μυκηναϊκό συγκρότημα παύει να χρησιμοποιείται ως κατοικία και αφιερώνεται αποκλειστικά στη λατρεία της Δήμητρας.

Η υπόθεση του Μαζαράκη Α., ωστόσο, διαφέρει από εκείνη του Ι. Τραυλού στο σημείο ότι το Μέγαρο και όχι η ιερά οικία αποτέλεσε τη δεύτερη κατοικία του άνδρα που

⁴⁰⁷ Εξάλλου δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να αποδεικνύει ότι η ιερά οικία υπήρχε εδώ κατά τη διάρκεια των γεωμετρικών χρόνων. Τα πρωιμότερα δείγματα κεραμικής από το εσωτερικό της χρονολογούνται στα τέλη των γεωμετρικών και στις αρχές των αρχαϊκών χρόνων (βλ. Μαζαράκης Αινιαν, Αλ., 1997, σ. 150).

⁴⁰⁸ Μαζαράκης Αινιαν, Αλ., 1997, σ. 153.

⁴⁰⁹ Η λατρεία των ηρώων συνηθίζεται στα τέλη των γεωμετρικών χρόνων. Την ίδια περίοδο περικλείεται μια συστάδα τάφων από το δυτικό νεκροταφείο (τομέας Λ), που ταυτίστηκαν με τους τάφους των "επτά επί Θήβας" (βλ. Μαζαράκης Αινιαν, Αλ., 1997, σ. 152 και παραπάνω, σ. 41).

⁴¹⁰ Στρώματα τέφρας, που ανήκουν σε επάλληλες πυρές θυσιών, αποκαλύφθηκαν πάνω από τον τύμβο. Περιείχαν αγγεία και ειδώλια που χρονολογούνται σε ολόκληρο τον 7^ο π.Χ. αιώνα (βλ. παραπάνω, σ. 69).

αναγκαστικά “μετακόμισε”, όταν καθιερώθηκε επίσημα η λατρεία της Δήμητρας στην Ελευσίνα. Ο ερευνητής συμφωνεί με τον Τραυλό ότι η επίσημη καθιέρωση της λατρείας πρέπει να τοποθετηθεί μετά τα μέσα του 8^{ου} π.Χ. αιώνα. Την ίδια περίοδο χτίστηκε πιθανώς το Μέγαρο στα ανατολικά της ιεράς οικίας, όπου εγκαταστάθηκε το πρόσωπο που ζούσε πριν στο κτίριο Β. Όταν συνέβησαν αυτές οι αλλαγές, η ιερά οικία δεν υπήρχε ακόμα στο χώρο, αλλά οικοδομήθηκε, όπως αποδείχθηκε από τον ερευνητή, μετά το θάνατο του άνδρα, δηλαδή στις αρχές περίπου του 7^{ου} π.Χ. αιώνα.

Επίσης, σύμφωνα με τον Α. Μαζαράκη τρία είναι τα στοιχεία που συνδέουν το Μέγαρο και τον κάτοικό του, με το μυκηναϊκό κτίριο Β και το παράρτημά του. Το πρώτο στοιχείο είναι ότι η περίοδος της χρήσης του Μεγάρου συμπίπτει με την επίσημη καθιέρωση της λατρείας της Δήμητρας. Ένα δεύτερο στοιχείο, που πιθανώς μαρτυρεί κάποια σχέση του νεκρού με το Μέγαρο Β, αποτελεί το γεγονός ότι η σορός του μοιάζει να στρέφεται προς το μυκηναϊκό συγκρότημα. Επιπλέον, δεν πρέπει να αγνοήσουμε τις ομοιότητες που παρουσιάζουν οι κατόψεις των δυο κτισμάτων (κτίριο Β και Μέγαρο)⁴¹¹.

Ιερό Αρτέμιδος-Ποσειδώνος

Αρχιτεκτονικά λείψανα, που ανάγονται στους γεωμετρικούς ή πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους, αποκαλύφθηκαν στα βόρεια του ιερού, σε χώρο που αργότερα κατέλαβε η αυλή μπροστά από τα Μεγάλα Προπύλαια. Εδώ, σε μικρή απόσταση από τον ναό της Αρτέμιδος Προπυλαίας και του Ποσειδώνα Πατρώου, βρέθηκε το 1937 από τον Κουρουνιώτη, τμήμα από το θεμέλιο μιας μεγάλης αφιδωτής κατασκευής⁴¹² (εικ.59 I-II). Στον ίδιο χώρο που εντοπίστηκε η αψίδα και πάνω από αυτήν, αργότερα χτίστηκε τμήμα του περιβόλου της ρωμαϊκής εσχάρας.

Η αψίδα του κτιρίου σχηματίζει ένα άνοιγμα εκτάσεως περίπου 13 μ., ενώ το σωζόμενο θεμέλιο διατηρείται σε ύψος 1.40 μ. Ένα ακόμα τμήμα πολυγωνικού τοίχου, που ερχόταν σε επαφή με τον καμπυλωτό τοίχο, ταυτίστηκε με περίβολο του αφιδωτού κτιρίου⁴¹³. Σχετικά με τη λειτουργία της κατασκευής, οι μελετητές συγκλίνουν περισσότερο στην ταύτιση του με ιερό τέμενος⁴¹⁴. Διαφορετικές, ωστόσο, απόψεις έχουν διατυπωθεί σχετικά με την χρονολόγηση του κτιρίου και την ταύτιση της θεότητας ή των θεοτήτων που λατρεύονταν σε αυτό.

⁴¹¹ Ωστόσο αναφέρει πως τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν μονάχα ενδείξεις, που δεν επιβεβαιώνουν την ύπαρξη όποιας σχέσεως ανάμεσα στον άνδρα που ενταφιάστηκε εδώ, και στο Μέγαρο Β (βλ. Μαζαράκης Αινιαν, Αλ., 1997, σ. 153).

⁴¹² Την κατασκευή επικάλυπταν στρώματα αμμώδη, τα οποία προήλθαν από τον ελευσινιακό Κηφισό (κατά την αρχαιότητα περνούσε σε μικρή απόσταση από το λόφο) καθώς και τμήματα από χαλικιωτούς δρόμους (βλ. Picard, C., *RA* 19, 1943, σ. 42).

⁴¹³ Picard, C., *RA* 19, 1943, σ. 42.

⁴¹⁴ Κουρουνιώτης, Κ., *ΠΑΑ* 15, 1940, σ. 276-278, Picard, C., *RA* 19, 1943, σ. 42.

Ο Κουρουνιώτης θεωρεί ότι το αψιδωτό οικοδόμημα ήταν σε χρήση στη γεωμετρική εποχή και στον 7^ο π.Χ. αιώνα, εφόσον κοντά του βρέθηκαν πρωτοκορινθιακά όστρακα⁴¹⁵. Μάλιστα, πίστεψε ότι από τη στιγμή που κατασκευάστηκε, λατρεύονταν εδώ η Άρτεμις και ο Ποσειδών ως χθόνιες αρχικά θεότητες⁴¹⁶. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι στον ίδιο χώρο θα κτιστεί αργότερα ο μεγάλος ναός της Αρτέμιδος Προπυλαίας, όπου συστεγάζεται η λατρεία του Ποσειδώνα Πατρώου. Συνεπώς, η λατρεία των δύο θεοτήτων διατηρήθηκε στον ίδιο χώρο για πολλούς αιώνες μετά.

Ο Μυλωνάς ανάγει την κατασκευή του αψιδωτού κτιρίου στα τέλη της γεωμετρικής περιόδου, ενώ ο Τραυλός στα μέσα του 8^{ου} π.Χ. αιώνα⁴¹⁷. Ο Τραυλός, μάλιστα, θεωρεί ότι το κτίσμα κατασκευάστηκε μέσα στα πλαίσια του οικοδομικού προγράμματος, που ξεκίνησε από τα μέσα του 8^{ου} π.Χ. αιώνα και συνδέεται με τον Δελφικό χρησμό του 760 π.Χ. Η Binder διαφωνεί με την παραπάνω άποψη του Τραυλού. Οποιαδήποτε προσπάθεια χρονολόγησης του κτίσματος μέσα στην γεωμετρική περίοδο θα ήταν αβάσιμη, γιατί δε βρέθηκε κεραμική στα κατάλοιπα των τοίχων του κτιρίου. Παράλληλα, η τοιχοδομία του δε βοηθά στη χρονολόγηση της κατασκευής, εφόσον ως σήμερα δεν υπάρχουν σαφή κριτήρια για τον διαχωρισμό των ύστερων γεωμετρικών από τα πρώιμα αρχαϊκά οικοδομήματα⁴¹⁸. Εντούτοις ο Κουρουνιώτης εντόπισε, όπως είδαμε, πολλά πρωτοκορινθιακά όστρακα γύρω από το κτίριο, που δεν αποκλείουν την κατασκευή του στα τέλη της ΥΓ εποχής.

Κατάλοιπα κτιρίων και κεραμική γεωμετρικών χρόνων ήρθαν στο φως σε πρόσφατες έρευνες, από διάφορα σημεία στα βόρεια του λόφου του ιερού.

Τα πλησιέστερα αρχιτεκτονικά λείψανα εντοπίστηκαν περίπου 150 μ. βορειότερα από τον σημερινό αρχαιολογικό χώρο⁴¹⁹. Πρόκειται για αποσπασματικά θεμέλια τοίχων και δάπεδα που ανήκουν, όπως φαίνεται, σε παρακείμενες γεωμετρικές οικίες, εφόσον αποκαλύφθηκε στο εσωτερικό τους γεωμετρική κεραμική⁴²⁰. Τα σωζόμενα θεμέλια αποτελούνται από δυο

⁴¹⁵ Picard, C., *RA* 19, 1943, σ. 42.

⁴¹⁶ Οι θεότητες αυτές φαίνεται ότι είναι πολύ παλαιότερες και έφτασαν στην Ελευσίνα είτε από την Κρήτη είτε από κάποιο άλλο μέρος. Ο Κουρουνιώτης αναφέρει τη Μεγάλη Μητέρα, κρητική θεότητα που λατρεύτηκε στην Ελευσίνα με το όνομα Ελευθία. Από αυτήν πήρε το όνομά της η Ελευσίνα. Ο Ποσειδώνας λατρεύτηκε επίσης εδώ ως τοπική θεότητα, με χθόνια υπόσταση (ήταν θεός που έσειε τη γη). Ο Κουρουνιώτης θεωρεί ότι οι Ευμολπίδες πίστευαν πως ήταν απόγονοι του Ποσειδώνα (βλ. Κουρουνιώτης, Κ., *ΠΑΑ* 15, 1940, σ. 272, 276-278, Picard, C., *RA* 19, 1943, σ. 43).

⁴¹⁷ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 60, Τραυλός, Ι., 1988, σ. 92.

⁴¹⁸ Binder, J., 1998, σ. 135.

⁴¹⁹ Ήρθαν στο φως από σωστικές ανασκαφές που διενεργήθηκαν, υπό τη διεύθυνση της Θ. Κυριακού, σε οικοπέδο που βρίσκεται στη συμβολή των οδών Ηρώων Πολυτεχνείου και Νικολαΐδου. Τα γεωμετρικά λείψανα αποκαλύφθηκαν στο νότιο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου και σε βάθη κυμαινόμενα από 1.80-2.15 μ. από την επιφάνεια του οδοστρώματος της οδού Ηρώων Πολυτεχνείου (βλ. Κυριακού Θ., *ΑΔ* 49, 1994, σ. 48).

⁴²⁰ Βρέθηκαν δύο ορύγματα, που περιείχαν γραπτή και χειροποίητη γεωμετρική κεραμική. Επίσης, γεωμετρική κεραμική ήρθε στο φως από το εσωτερικό κυκλικής εστίας που αποκαλύφθηκε σε έναν από τους οίκους (Κυριακού Θ., *ΑΔ* 49, 1994, σ. 48).

σειρές αργόλιθων, που φθάνουν συνολικά σε πλάτος τα 0.70 μ. Μια από αυτές τις οικίες διατηρεί μεγάλα τμήματα από το πηλώδες δάπεδο της. Στην ίδια οικία βρέθηκαν τρεις πλακοειδείς λίθινες βάσεις ορθοστατών και μια κυκλική εστία, που η διάμετρος της έφθανε τα 0.40 μ. Από το εσωτερικό της εστίας ήρθε στο φως πρωτογεωμετρική και γεωμετρική κεραμική, που ανάγει την κατασκευή του κτιρίου πιθανώς στα τέλη της πρωτογεωμετρικής περιόδου ή στο α΄ μισό του 9^{ου} π.Χ. αιώνα.

Σημαντικό εύρημα αποτελεί η αποκάλυψη, στο βόρειο τμήμα του ίδιου οικοπέδου, μιας διαταραγμένης παιδικής ταφής, που αποδεικνύει ότι το έθιμο της ταφής μικρών παιδιών κάτω από τα δάπεδα οίκων ή μεταξύ παρακείμενων οικιών, συνεχίζεται στην Ελευσίνα κατά τη διάρκεια της γεωμετρικής περιόδου⁴²¹.

Κατάλοιπα γεωμετρικών οίκων αποκαλύφθηκαν σε απόσταση 200 μ. προς τα βόρεια του αρχαιολογικού χώρου⁴²². Ήρθε στο φως ένα μικρό τμήμα από το θεμέλιο ενός μόνο οίκου, κατασκευασμένο από αργόλιθους, ενώ βρέθηκαν επίσης, τμήματα από τα πηλώδη δάπεδα και ίχνη από τις εστίες και άλλων οίκων. Παράλληλα, αποκαλύφθηκε ένας εγχυτρισμός νηπίου, που είχε θαφτεί πιθανώς κάτω από το δάπεδο με σωζόμενου οίκου. Το αγγείο που χρησιμοποιήθηκε για την ταφή του βρέφους, ήταν άβαφο και χειροποίητο. Η Κ. Παπαγγελή, η διευθύντρια των σωστικών ανασκαφών, χρονολόγησε τα παραπάνω ευρήματα στους υστερογεωμετρικούς χρόνους⁴²³.

Ωστόσο, οι σωστικές ανασκαφές που έγιναν σε οικόπεδο, το οποίο απέχει 300 μ. από τους βόρειους πρόποδες του λόφου του ιερού, έφεραν στο φως πολλά και σημαντικά γεωμετρικά ευρήματα⁴²⁴. Εδώ αποκαλύφθηκε τμήμα του οδικού δικτύου που, ήδη από τους γεωμετρικούς χρόνους, ένωνε την πόλη της Ελευσίνας με τη Θήβα και την υπόλοιπη Βοιωτία. Το τμήμα της κύριας οδικής αρτηρίας φτάνει σε μήκος τα 36 μ. και σε πλάτος τα 5.15 μ.⁴²⁵. Συνολικά στο σημείο εντοπίστηκαν εννέα οδοστρώματα, εκ των οποίων τα δύο κατώτερα που αποτελούνται από συμπιεσμένο αμμοχάλικο, πέτρες και κροκάλες, ανάγονται στους γεωμετρικούς χρόνους. Ωστόσο, κάτω από το κατώτερο γεωμετρικό οδόστρωμα, βρέθηκε στρώμα από ερυθρωπά πηλοχώματα, λίγα ίχνη καύσεως και γεωμετρικά όστρακα, που αποδεικνύουν την ύπαρξη οίκων στο σημείο αυτό⁴²⁶.

⁴²¹ Κυριακού Θ., *ΑΔ* 49, 1994, σ. 48.

⁴²² Αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών, σε οικόπεδο που βρίσκεται στη συμβολή των οδών Μακρυγιάννη και Χατζηδάκη (βλ. Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 50, 1995, σ. 42).

⁴²³ Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 50, 1995, σ. 42.

⁴²⁴ Το οικόπεδο, όπου έγιναν οι σωστικές ανασκαφές, βρίσκεται στην οδό Εθνικής αντιστάσεως (βλ. Κυριακού-Ζαφειροπούλου Θ., *ΑΔ* 48, 1993, σ. 42).

⁴²⁵ Το κατώτερο οδόστρωμα έφθανε σε βάθος τα 1.44 μ. και χρονολογείται στους γεωμετρικούς χρόνους, ενώ το ανώτερο ανάγεται στη Ρωμαϊκή περίοδο (βλ. Κυριακού-Ζαφειροπούλου Θ., *ΑΔ* 48, 1993, σ. 43).

⁴²⁶ Τα ευρήματα αυτά αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1.61 μ. (βλ. Κυριακού-Ζαφειροπούλου Θ., *ΑΔ* 48, 1993, σ. 43).

Μολονότι δε γίνεται ακριβής χρονολόγηση των παραπάνω ευρημάτων, ίσως πρέπει τα κατάλοιπα των οδών να χρονολογηθούν στους υστερογεωμετρικούς χρόνους, όταν πιθανολογείται η πανελλήνια καθιέρωση της λατρείας της Δήμητρας. Συνεπώς, πρέπει να κατασκευάστηκαν μετά τα μέσα του 8^{ου} π.Χ. αιώνα, εφόσον τότε προέκυψε η ανάγκη να δημιουργηθεί ένα εκτενές οδικό δίκτυο, που θα συνέδεε την Ελευσίνα με την υπόλοιπη Αττική και τη Βοιωτία, και θα διευκόλυνε τη διέλευση των ολοένα και περισσότερων πιστών της θεάς στο ιερό.

Επίσης, στα νοτιοδυτικά του ίδιου οικοπέδου, σε βάθος 2-2.20 μ., εντοπίστηκαν κατάλοιπα οίκων, ίχνη καύσης και κεραμική, που χρονολογούνται στον 8^ο και 7^ο π.Χ. αιώνα⁴²⁷. Σύμφωνα με την ανασκαφέα του οικοπέδου, τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και η χρηστική κεραμική που εντοπίστηκε εδώ, μαρτυρούν περιορισμένη χρήση του χώρου και για μικρό χρονικό διάστημα⁴²⁸.

Σε απόσταση 300 μ. από τους βόρειους πρόποδες της ελευσινιακής ακροπόλεως βρέθηκαν επίσης αρχιτεκτονικά κατάλοιπα και κεραμική της γεωμετρικής εποχής⁴²⁹. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα ανήκουν σε οίκους της πρώιμης εποχής του Σιδήρου (βλ. σ. 55). Από τις επιχώσεις τους ήρθαν στο φως τμήματα πήλινων ειδωλίων καθώς και μια χάλκινη πόρπη γεωμετρικών χρόνων⁴³⁰. Επίσης, δύο ΥΓ τάφοι, ο ένας ανήκε σε ενήλικο και ο άλλος σε βρέφος, αποκαλύφθηκαν στο νοτιοδυτικό τμήμα του ίδιου οικοπέδου, σε άμεση γειτνίαση με δύο ακτέριστες προϊστορικές παιδικές ταφές. Ο πρώτος τάφος, όπου ο ενήλικος είχε ενταφιαστεί σε ύπτια στάση, ήταν ένα απλό ορθογώνιο όρυγμα με προσανατολισμό από βόρεια προς νότια. Λίγα είναι τα κτερίσματα που είχαν τοποθετηθεί εδώ⁴³¹. Ο παιδικός, ωστόσο, τάφος βρέθηκε πλούσια κτερισμένος. Στο εσωτερικό του είχαν τοποθετηθεί 22 αγγεία και ένα πήλινο ρόδι⁴³².

Το σημείο όπου βρέθηκαν οι παραπάνω ταφές απέκτησε ιδιαίτερη σημασία όταν, σε ανώτερο επίπεδο από αυτό των τάφων, αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια από μια κατασκευή που διαθέτει τριγωνική κάτοψη περιορισμένων διαστάσεων (εικ.39). Τα θεμέλια των τοίχων της φθάνουν σε πλάτος τα 0.60 μ. Η τοιχοδομία είναι αρκετά επιμελημένη, όπως αποδεικνύουν

⁴²⁷ Πρόκειται για τμήμα από το θεμέλιο ενός κτιρίου, το οποίο αποτελείται από κροκάλες διευθετημένες σε μια σειρά. Το σωζόμενο μήκος φθάνει τα 1.70 μ. και το πλάτος του τα 0.20 μ. Χρονολογείται από μια ποσότητα οστράκων καθημερινής χρήσεως που εντοπίστηκαν σε μικρή απόσταση από αυτόν και ανάγονται στον 8^ο και 7^ο π.Χ. αιώνα (βλ. Κυριακού-Ζαφειροπούλου Θ., *ΑΔ* 48, 1993, σ. 42).

⁴²⁸ Το τμήμα αυτό πρέπει να εγκαταλείφθηκε γρήγορα, λόγω πλημμύρων και χειμάρρων (βλ. Κυριακού-Ζαφειροπούλου Θ., *ΑΔ* 48, 1993, σ. 42).

⁴²⁹ Εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών σε οικόπεδο της οδού Χατζηδάκη. Η χρήση του χώρου είναι συνεχής, από τους ύστερους μυκηναϊκούς χρόνους ως τους κλασικούς (βλ. Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 47, 1992, σ. 36-38).

⁴³⁰ Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 47, 1992, σ. 36.

⁴³¹ Πέντε σκύφοι και μια πρόχους με τριφυλλόσχημο στόμιο συνόδευαν τον νεκρό (βλ. Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 47, 1992, σ. 38).

⁴³² Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 47, 1992, σ. 38.

τα θεμέλια της, τα οποία αποτελούνται από προσεκτικά αρμοσμένους λίθους. Η Παπαγγελή, που διηύθυνε την ανασκαφή του εν λόγω οικοπέδου, χρονολόγησε την τριγωνική κατασκευή στα τέλη του 8^{ου} ή στο α΄ μισό του 7^{ου} π.Χ. αιώνα⁴³³. Σχετικά με τη λειτουργία της, η ανασκαφέας θεωρεί ότι χρησίμευε είτε ως όριο ταφικής περιοχής είτε ως χώρος όπου διεξάγονταν τελετουργικά⁴³⁴.

Σε μεγαλύτερη απόσταση, περίπου 400 μ., από τους βόρειους πρόποδες του Ελευσινιακού λόφου, αποκαλύφθηκαν και άλλα γεωμετρικά ευρήματα, κινητά και ακίνητα, που αποδεικνύουν ότι ο οικισμός είχε επεκταθεί αισθητά κατά τους ΥΓ χρόνους⁴³⁵ (εικ.60). Εδώ αποκαλύφθηκε τμήμα της οδού, που οδηγούσε από την Ελευσίνα προς τη Βοιωτία. Στα νότια της αρχαίας οδού και σε βάθος 1.20 μ. περίπου ήρθαν στο φως οικιστικά λείψανα υστερογεωμετρικών και πρώιμων αρχαϊκών χρόνων. Πρόκειται για τμήματα από τα πηλώδη δάπεδα τους, πέντε ακανόνιστες κυκλικές εστίες με πυρακτωμένα τοιχώματα και τέσσερις οριζόντιοι πλακοειδείς λίθοι, που ερμηνεύτηκαν από την Παπαγγελή ως βάσεις ξύλινων ορθοστατών⁴³⁶.

Γεωμετρικά λείψανα, εν κατακλείδι, αποκαλύφθηκαν σε απόσταση περίπου 500 μ. από τους βόρειους πρόποδες του λόφου του ιερού⁴³⁷. Εδώ βρέθηκαν έξι δευτερογενείς πυρές γεωμετρικών χρόνων, που ορίζονταν από έναν τοίχο⁴³⁸. Οι τεφροδόχοι αμφορείς, δύο εκ των οποίων περιείχαν τη σποδό των νεκρών, είχαν τοποθετηθεί σε ορύγματα σχετικά μικρών διαστάσεων. Οι καύσεις των νεκρών φαίνεται ότι είχαν συντελεστεί σε κάποιο άλλο μέρος και απλά είχαν θαφτεί εδώ τα υπολείμματα τους⁴³⁹. Παράλληλα, γεωμετρικά όστρακα αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια σωστικών ανασκαφών στα βόρεια του αρχαιολογικού χώρου και σε ίδια περίπου απόσταση με τις παραπάνω ταφές⁴⁴⁰.

⁴³³ Η χρονολόγηση της βασίζεται στο γεγονός ότι το νότιο σκέλος της κατασκευής εδραζόταν ακριβώς πάνω στον πλούσια κτερισμένο παιδικό ΥΓ τάφο, που αποτελεί σύμφωνα με την ερευνήτρια το *terminus post quem* για την οικοδόμησή της. Λιγότερο ασφαλής είναι η χρονολόγηση της κατασκευής από την κεραμική που αποκαλύφθηκε στο εσωτερικό της, καθώς και από τον τρόπο δόμησης των θεμελίων της (βλ. Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 47, 1992, σ. 38).

⁴³⁴ Η ερευνήτρια αποκλείει την εκδοχή να λειτουργούσε ως απλή κατοικία, εφόσον η κατασκευή θεωρείται σύγχρονη ή λίγο μεταγενέστερη από τους τάφους που εντοπίστηκαν στο ίδιο σημείο. Επίσης η τοιχοδομία είναι αρκετά προσεγμένη, ενώ οι κατοικίες των γεωμετρικών χρόνων δεν διαθέτουν τόσο φροντισμένη τοιχοδομία. Εν κατακλείδι, οι διαστάσεις της είναι πολύ μικρές και δεν ταιριάζουν σε διαστάσεις οίκου (βλ. Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 47, 1992, σ. 38).

⁴³⁵ Η ανασκαφή διενεργήθηκε σε οικόπεδο που βρίσκεται στην οδό Ηρώων Πολυτεχνείου (βλ. Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 52, 1997, σ. 60-61).

⁴³⁶ Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 52, 1997, σ. 60.

⁴³⁷ Σε οικόπεδο που βρίσκεται στη συμβολή των οδών Εθνικής αντιστάσεως και Περσεφόνης (βλ. Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 52, 1997, σ. 61).

⁴³⁸ Κατάλοιπα από το θεμέλιο του τοίχου βρέθηκαν σε βάθος 1.15 μ. Είναι κατασκευασμένος από αργόλιθους, κροκάλες και συνδετικό πηλόχωμα. Το σωζόμενο μήκος του φθάνει τα 12.50 μ., ενώ το πλάτος τα 0.40μ. Σύμφωνα με την ανασκαφέα λειτουργούσε ως όριο ταφικού πεδίου (βλ. Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 52, 1997, σ. 61).

⁴³⁹ Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 52, 1997, σ. 61.

⁴⁴⁰ Το οικόπεδο, από το οποίο προέρχονται τα γεωμετρικά όστρακα, βρίσκεται 500 μ. βορειότερα του αρχαιολογικού χώρου, στη συμβολή των οδών Δήμητρος και Εθνικής αντιστάσεως (βλ. Κυριακού Θ., *ΑΔ* 49, 1994, σ. 46).

Γεωμετρική Κεραμική

Πληροφορίες για την κεραμική της γεωμετρικής περιόδου στην Ελευσίνα αντλούμε κυρίως από τα αγγεία που βρέθηκαν τόσο στο μεγάλο νεκροταφείο, της νότιας κλιτύος (εικ.61), όσο και στο δυτικό νεκροταφείο. Φαίνεται πως τα αγγεία της Ελευσίνας στη διάρκεια της γεωμετρικής περιόδου ακολουθούν, με κάποια όμως καθυστέρηση, την αθηναϊκή αγγειοπλαστική και αγγειογραφία.

Τα διασημότερα σχήματα που ήρθαν στο φως από τις δύο γεωμετρικές νεκροπόλεις είναι πυξίδες και οι οινοχόες. Ο Μυλωνάς αναφέρει ότι πυξίδες, από διάφορες φάσεις της γεωμετρικής εποχής, βρέθηκαν κυρίως σε γυναικείους και παιδικούς τάφους (εικ.62). Ως προς το σχήμα τους παρουσιάζουν εξέλιξη από τις αρχές ως τα τέλη της συγκεκριμένης περιόδου. Στην αρχή των γεωμετρικών χρόνων παρουσιάζουν ημισφαιρικό σχήμα, ενώ προς τα τέλη της εποχής έχουν μια πιο πεπλατυσμένη μορφή⁴⁴¹.

Οι οινοχόες, από την άλλη, βρέθηκαν στους περισσότερους γεωμετρικούς τάφους του δυτικού νεκροταφείου, ενώ χρονολογούνται από τα τέλη του 9^{ου} ως και το α΄ μισό του 7^{ου} π.Χ. αιώνα (εικ.63). Ο Μυλωνάς θεωρεί ότι αυτά τα αγγεία μαζί με τις λαγυνόσχημες πρόχους (ή αγάνωτοι λαγύνοι, όπως τα ονομάζει χαρακτηριστικά ο Σκιάς), χρησιμοποιούνταν για την τέλεση χωνών⁴⁴². Ίδια χρήση πρέπει να είχαν και οι διακοσμημένοι και ακόσμητοι πρόχοι (εικ.64).

Αμφορείς και αμφορίσκοι με πλούσια διακόσμηση ήρθαν στο φως από τα νεκροταφεία της Ελευσίνας των γεωμετρικών χρόνων. Χρησιμοποιούνταν είτε ως τεφροδόχοι αμφορείς, όπως θα δούμε, είτε τοποθετούνταν ως κτερίσματα μέσα στους τάφους. Οι μεγάλοι υψίλαιμοι αμφορείς που βρέθηκαν στο δυτικό νεκροταφείο έφεραν πλούσια διακοσμημένες μετόπες στο λαιμό (εικ.65). Επίσης, κάποιες διακοσμητικές ζώνες στόλιζαν την κοιλιά των αγγείων. Σε αυτές εναλλάσσονται τρίγλυφα και μετόπες με διπλούς πελέκεις. Πέρα, όμως, από τα σημεία αυτά όλο το υπόλοιπο τμήμα των αγγείων είναι αδιακόσμητο και φέρει απλά μελανή βαφή⁴⁴³. Διαφορές στο σχήμα παρουσιάζουν οι αμφορείς αυτοί, από τον 9^ο στον 8^ο π.Χ. αιώνα. Αρχικά, στο τελευταίο τέταρτο του 9^{ου} π.Χ. αιώνα, το σχήμα τους είναι ωοειδές, ενώ στο γ΄ τέταρτο του 8^{ου} π.Χ. αιώνα γίνεται πιο σφαιρικό. Στα μέσα του 8^{ου} π.Χ. αιώνα παρουσιάζεται επίσης και ο υψίλαιμος αμφορέας με ραδινό κορμό, στον τύπο του Αναλάτου (εικ.66).

Οι αμφορίσκοι που είχαν τοποθετηθεί ως κτερίσματα, διαθέτουν ποικιλία στο σχήμα και στη διακόσμηση (εικ.67). Οι συγκεκριμένοι, που προέρχονται από το δυτικό νεκροταφείο,

⁴⁴¹ Μυλωνάς Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 264.

⁴⁴² Μυλωνάς Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 265.

⁴⁴³ Μυλωνάς Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 266.

χρονολογούνται στα μέσα του 8^{ου} π.Χ. αιώνα. Αυτά τα μικρογραφικά αγγεία της Ελευσίνας θυμίζουν πολύ, στο σχήμα και στη διακόσμηση, τους μνημειώδεις αμφορείς του Διτύλου⁴⁴⁴.

Πολλά ακόμα αγγεία που, όπως και τα παραπάνω, αντιγράφουν την καθημερινής χρήσεως κεραμική, εντοπίστηκαν στα δύο νεκροταφεία των γεωμετρικών χρόνων. Παρατηρούνται σχήματα όπως κύαθοι, δίσκα κύπελλα, κανθαρόσχημα αγγεία, θήλαστρα κ.α. (εικ.68 I-II).

Μεγαλύτερη ποικιλία στη διακόσμηση παρουσιάζουν τα αγγεία από το μεγάλο γεωμετρικό νεκροταφείο της νότιας κλιτύς, που έσκαψε ο Σκιάς. Πολλά από αυτά παρουσιάζουν παραστάσεις με ζώα και ανθρώπους. Ξεχωρίζει ένας σκύφος της μέσης γεωμετρικής περιόδου, που είναι διακοσμημένος με αφηγηματική σκηνή (εικ.69 I-II). Χρονολογείται στο α΄ μισό του 8^{ου} π.Χ. αιώνα. Αποτελεί μια από τις πρωιμότερες εμφανίσεις ανθρώπινων μορφών στην αγγειογραφία της περιόδου⁴⁴⁵. Στη μια του πλευρά εικονίζεται ένα πολεμικό πλοίο πάνω στο οποίο ξεχωρίζει ο πηδαλιούχος. Στο κατάστρωμα του πλοίου βρίσκεται ένας τοξότης που στοχεύει προς τα αριστερά. Στις άκρες της παράστασης στέκονται δύο οπλίτες, που κρατούν οκτώσχημες ασπίδες. Στην άλλη πλευρά του αγγείου παριστάνεται μάχη μεταξύ οπλιτών. Ο καλλιτέχνης αποδίδει τις μορφές έντονα κινούμενες και για να τις ζωγραφίσει χρησιμοποιεί την τεχνική της σκιαγραφίας⁴⁴⁶.

Γεωμετρικά Νεκροταφεία -Ταφικά Έθιμα.

Από το α΄ τέταρτο του 9^{ου} π.Χ. αιώνα ξεκινά, παράλληλα με το νεκροταφείο της νότιας κλιτύς, να χρησιμοποιείται πάλι το προϊστορικό νεκροταφείο που βρίσκεται στα δυτικά της ελευσινιακής ακροπόλεως. Η χρήση του δυτικού νεκροταφείου, μολονότι περιορισμένη σε σχέση με την ‘παναρχαία ελευσινιακή νεκρόπολη’, θα είναι συνεχόμενη ως τα μέσα του 7^{ου} π.Χ. αιώνα⁴⁴⁷. Ωστόσο, το κύριο νεκροταφείο της περιόδου, είναι αυτό της νότιας κλιτύς του ανατολικού λόφου, το οποίο εντόπισε αρχικά ο Φίλιος και έσκαψε συστηματικά ο Σκιάς στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα⁴⁴⁸.

⁴⁴⁴ Μυλωνάς Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 267.

⁴⁴⁵ Παπαγγελή, Κ., 2002, σ. 306.

⁴⁴⁶ Οι μορφές ζωγραφίζονται πάνω στο ανοιχτό χρώμα του πηλού με στιλπνή σκούρα βαφή (βλ. Παπαγγελή, Κ., 2002, σ. 306).

⁴⁴⁷ Οι γεωμετρικές ταφές από το δυτικό νεκροταφείο δεν ξεπερνούν τις 25 στον αριθμό (συμπεριλαμβανομένων των προϊστορικών τάφων, που επαναχρησιμοποιήθηκαν κατά τη διάρκεια των γεωμετρικών χρόνων). Η πρωιμότερη ταφή χρονολογείται στο α΄ τέταρτο του 9^{ου} π.Χ. αιώνα και αποτελεί το *terminus post quem* για την επαναλειτουργία του νεκροταφείου. Οι περισσότεροι τάφοι κατασκευάστηκαν στους υστερογεωμετρικούς χρόνους, ενώ συνεχίζουν να χρησιμοποιούνται ως τα μέσα του 7^{ου} π.Χ. αιώνα (βλ. Μυλωνάς Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 257, 264). Αντίθετα, στη νότια κλιτύ αποκαλύφθηκαν 115 τάφοι μόνο από τις ανασκαφές των ετών 1895-1898. Ο Σκιάς το 1912, αναφέρει την εύρεση κι άλλων. Συνολικά οι γεωμετρικές ταφές του εν λόγω νεκροταφείου πρέπει να ξεπερνούν τις 150 (Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 77, Σκιάς Α., *AE* 1912, σ. 1-39).

⁴⁴⁸ Φίλιος Δ., *ΠΑΕ* 1884, σ. 83-87 και *AE*, 1889, σ. 171-187. Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 29-122 και *AE* 1912, σ. 1-39.

Εντούτοις, τα ταφικά έθιμα στη γεωμετρική Ελευσίνα, που συνεχίζουν την παράδοση της πρωτογεωμετρικής περιόδου, είναι κοινά και στα δύο νεκροταφεία. Οι Ελευσίνιοι εφαρμόζουν τρεις σύγχρονους τρόπους ταφής στους νεκρούς τους.

Το έθιμο της καύσεως της σορού (περιγραφή του εθίμου της καύσεως παραδίδει ο Γ. Μυλωνάς, βλ. σ. 53), που παρατηρείται ήδη από τους πρωτογεωμετρικούς χρόνους, θα διατηρηθεί σε ολόκληρη τη διάρκεια της γεωμετρικής εποχής⁴⁴⁹. Είναι το κυρίαρχο ταφικό έθιμο στα τέλη της πρωτογεωμετρικής και στις αρχές της γεωμετρικής περιόδου. Ωστόσο, φαίνεται πως προς τα τέλη της γεωμετρικής εποχής οι Ελευσίνιοι προτιμούν, ακολουθώντας τα αθηναϊκά πρότυπα, να ενταφιάζουν τους νεκρούς τους⁴⁵⁰. Συνήθως η πυρά της σορού τελούνταν κοντά στο σημείο της ταφής⁴⁵¹ και τα υπολείμματα της (καμένα οστά και στάχτες) τοποθετούνταν σε τεφροδόχο αγγείο. Ο Σκιάς, όμως, αναφέρει ότι στη νότια κλιτύ βρέθηκαν κατάλοιπα από καύσεις ενηλίκων στον τόπο όπου είχε συντελεστεί η πυρά, τα οποία είχαν απλά εγκαταλειφθεί εδώ χωρίς να τοποθετηθούν σε τεφροδόχο κάλπη⁴⁵².

Ως τεφροδόχος κάλπη, όπως αλλιώς συνηθίζεται να αποκαλείται το αγγείο όπου φυλάσσονταν τα υπολείμματα της καύσης, χρησιμοποιούνταν κυρίως αμφορείς με πλούσια διακόσμηση⁴⁵³. Ωστόσο, και στα δύο νεκροταφεία βρέθηκαν ποικίλα σχήματα αγγείων που χρησιμοποιήθηκαν για τον ίδιο σκοπό. Ο Σκιάς αναφέρει ότι από τη νότια νεκρόπολη προέρχεται μια οινοχόη με ζωγραφισμένη επάνω παράσταση ζώων, που χρησιμοποιήθηκε ως τεφροδόχο αγγείο⁴⁵⁴. Επίσης, ο Μυλωνάς αναφέρει ότι τον ίδιο σκοπό εξυπηρετούσε μια ευρύστομη πρόχου από το δυτικό νεκροταφείο⁴⁵⁵. Πολλές φορές κατά τη διάρκεια της καύσεως της σορού, ρίχνονταν στην πυρά μικρά αγγεία που έπειτα θάβονταν μαζί με τις τέφρες του νεκρού. Ο Μυλωνάς θεωρεί πως τα αγγεία αυτά χρησιμοποιούνταν, κατά τη διάρκεια της καύσης, για την τέλεση σπονδών⁴⁵⁶. Έπειτα, κατά τη διάρκεια της ταφής,

⁴⁴⁹ Στο νεκροταφείο της νότιας κλιτύς ήρθαν στο φως, από τις ανασκαφές των ετών 1895-8, τουλάχιστον 29 καύσεις ενηλίκων και ανηλίκων. Στο δυτικό νεκροταφείο αποκαλύφθηκαν μονάχα έξι καύσεις νεκρών (βλ. Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 77, Μυλωνάς Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 257).

⁴⁵⁰ Ο Σκιάς αναφέρει ότι οι περισσότερες καύσεις από το νεκροταφείο της νότιας κλιτύς, εντοπίστηκαν στα κατώτερα στρώματα (βλ. Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 78). Όσο προχωράμε προς την ΥΓ εποχή ο αριθμός των καύσεων μειώνεται. Λιγότερες καύσεις βλέπουμε και στο νεκροταφείο της νότιας κλιτύς, που ως επί το πλείστον χρησιμοποιείται στο β' μισό του 8^{ου} π.Χ. αιώνα (βλ. Μυλωνάς Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 257, 264).

⁴⁵¹ Στο δυτικό νεκροταφείο ο Μυλωνάς αναφέρει ότι βρέθηκε μια έκταση 2.20 X 1.80 μ. που καλυπτόταν από πλάκες. Κάτω από αυτήν την έκταση η επίχωση, αποτελούμενη από καμένα χώματα, περιείχε όστρακα καμένων αγγείων, τέφρα και απανθρακωμένα κλαδιά, ενώ αμέσως πιο κάτω εντοπίστηκε τάφος που περιείχε καύση (βλ. Μυλωνάς Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 260). Τα ανωτέρω στοιχεία αποδεικνύουν ότι η καύση του νεκρού είχε συντελεστεί πάνω ακριβώς από τον τόπο της ταφής του.

⁴⁵² Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 77.

⁴⁵³ Μυλωνάς Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 266. Τα τεφροδόχα αγγεία που αναφέρονται από τους ανασκαφείς των δύο νεκροταφείων είναι όλα πήλινα. Εξαιρείται ένα χάλκινο οστεοδόχο αγγείο, ημισφαιρικού σχήματος, που εντόπισε ο Σκιάς στο δυτικό τμήμα του νεκροταφείου της νότιας κλιτύς, πάνω ακριβώς από τον λεγόμενο "τάφο της Ίσιδος" (βλ. Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 113).

⁴⁵⁴ Εικονίζει δυο πουλιά αντιμέτωπα που τρώνε ένα ψάρι (βλ. Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 113).

⁴⁵⁵ Μυλωνάς Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 260.

⁴⁵⁶ Μυλωνάς Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 261.

έφραζαν το στόμιο της τεφροδόχου κάλπης με ένα μικρότερο αγγείο (π.χ. κύλικα) και την τοποθετούσαν, όρθια, μέσα στον ειδικά διαμορφωμένο λάκκο⁴⁵⁷. Ωστόσο, δε δημιουργούσαν πάντοτε νέα ορύγματα για την ταφή του τεφροδόχου αγγείου. Στο δυτικό νεκροταφείο μια γεωμετρική καύση, που χρονολογείται στα τέλη του 9^{ου} π.Χ. αιώνα, είχε τοποθετηθεί μέσα σε προϊστορικό τάφο⁴⁵⁸. Ύστερα από την ταφή του νεκρού και την τοποθέτηση των κτερισμάτων, ο τάφος καλυπτόταν είτε με θαλάσσια άμμο στο νεκροταφείο της νότιας κλιτύς, είτε με καμένα χώματα⁴⁵⁹ στο δυτικό νεκροταφείο. Εν κατακλείδι, πάνω από τον τάφο τοποθετούνταν λίθοι.

Η πρακτική της καύσης εφαρμοζόταν σε ενήλικες και παιδιά. Ωστόσο, ο Μυλωνάς αναφέρει ότι από τα μέσα του 8^{ου} π.Χ. και ως τα τέλη της γεωμετρικής περιόδου δεν παρατηρείται καμία παιδική καύση, ενώ αντίθετα βρέθηκαν πολλοί ενταφιασμοί και εγχυτρισμοί παιδιών που ανάγονται στους χρόνους αυτούς⁴⁶⁰.

Το έθιμο του ενταφιασμού, που αποτελεί το μοναδικό ταφικό έθιμο στην Ελευσίνα των προϊστορικών χρόνων, θα συνεχιστεί εδώ σε ολόκληρη τη διάρκεια των γεωμετρικών χρόνων. Μάλιστα, τώρα θεωρείται ο δημοφιλέστερος τρόπος ταφής. Η μελέτη των τάφων και από τα δύο γεωμετρικά νεκροταφεία, αποδεικνύει ότι οι ενταφιασμοί υπερέχουν σε αριθμό έναντι των καύσεων⁴⁶¹. Οι Ελευσίνιοι των γεωμετρικών χρόνων φαίνεται ότι προτιμούν τον παραδοσιακό τρόπο ταφής για τους συγγενείς τους.

Τα άκαυστα σώματα των νεκρών τοποθετούνται σε τρία είδη τάφων, δείγματα των οποίων ήρθαν στο φως και από τα δύο νεκροταφεία. Πρόκειται για τετράπλευρους ή κυκλικούς λάκκους σκαμμένους στο έδαφος είτε για κτιστούς τετράπλευρους τάφους. Ωστόσο, σε νήπια και εφήβους εφαρμόζεται αποκλειστικά το έθιμο του εγχυτρισμού. Συνεπώς, το τρίτο είδος τάφου αποτελούν αγγεία διαφόρων μεγεθών, που περιείχαν την άκαυστη σορό παιδιών⁴⁶².

Από την ανασκαφή του νεκροταφείου της νότιας κλιτύς, που διενεργήθηκε μεταξύ των ετών 1895-1898, ο Σκιάς ξεχωρίζει από τους 115 συνολικά γεωμετρικούς τάφους, που βρέθηκαν εδώ, 59 ορύγματα⁴⁶³. Από αυτά, τα 31 είναι κτιστοί τάφοι και τα υπόλοιπα 28 ήταν

⁴⁵⁷ Όπως είδαμε, ο λάκκος σκαβόταν κατά τέτοιο τρόπο ώστε να σχηματίζονται δύο επίπεδα. Στο κατώτατο τοποθετούνταν η τεφροδόχος, ενώ στο ανώτατο όλα τα κτερίσματα, καμένα ή άκαυστα.

⁴⁵⁸ Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961, σ. 61, Μυλωνάς Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 260.

⁴⁵⁹ Ήταν τα υπολείμματα από την πυρά του νεκρού που τελούσαν κοντά στον τόπο της ταφής (βλ. Μυλωνάς Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 260).

⁴⁶⁰ Μυλωνάς Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 261.

⁴⁶¹ Από τις 115 συνολικά ταφές που βρέθηκαν στο νεκροταφείο της νότιας κλιτύς, οι 86 ήταν ενταφιασμοί και (βλ. Σκιάς Α., ΑΕ 1898, σ. 77), καθώς και πάνω από τις μισές γεωμετρικές ταφές, που εντόπισε στο δυτικό νεκροταφείο ο Μυλωνάς (βλ. Μυλωνάς Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 257).

⁴⁶² Μυλωνάς Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 257-259.

⁴⁶³ Σκιάς Α., ΑΕ 1898, σ. 77. Με τη λέξη 'ορύγμα' ο ανασκαφέας χαρακτηρίζει τους απλούς λάκκους και τους κτιστούς τάφους μαζί. Σε αυτούς θάβονταν κυρίως οι ενήλικες. Ωστόσο έχουν βρεθεί επίσης ταφές παιδιών σε λάκκους και κτιστούς τάφους.

απλοί λάκκοι. Οι κτιστοί τάφοι, με διαστάσεις περίπου 1.60 X 0.60 μ., ήταν κατασκευασμένοι από λίθους, πλάκες ή ωμοπλίνθους. Όλων των ειδών τα ορύγματα έφεραν χαλίκι ή θαλάσσια άμμο στο δάπεδο τους και ως κάλυψη πλάκες ή λίθους ή ακόμα και τμήματα πίθων⁴⁶⁴. Οι νεκροί, κυρίως ενήλικες αλλά και παιδιά, τοποθετούνταν μέσα στον τάφο με το κεφάλι στραμμένο προς την ανατολή, σε ύπτια ή συνεσταλμένη στάση ή ακόμα και με σταυρωμένους τους μηρούς και τις κνήμες⁴⁶⁵.

Οι σπουδαιότεροι τάφοι αυτού του είδους ήρθαν στο φως από το νεκροταφείο της νότιας κλιτύς. Στο δυτικό τμήμα του βρέθηκε ο λεγόμενος 'τάφος της Ίσιδος', που ονομάστηκε έτσι από ένα πορσελάνινο αγαλματίδιο, το οποίο εικονίζει την Αιγύπτια θεά. Σπάνια αντικείμενα βρέθηκαν επίσης στο λεγόμενο 'τάφο α' καθώς και στον 'τάφο 11'. Στον τελευταίο μάλιστα, μολονότι ανήκε σε ενήλικο, είχαν αποθεθεί και πολλά παιχνίδια (εικ.70).

Τα πολύτιμα αντικείμενα που ήρθαν στο φως από τον τάφο της Ίσιδος, τον χρονολογούν στο β' μισό του 8^{ου} π.Χ. αιώνα⁴⁶⁶. Τα κτερίσματα του αποδεικνύουν ότι η γυναίκα που είχε θαφτεί εδώ, είχε κάποια σχέση με την Αίγυπτο⁴⁶⁷. Επίσης, ορισμένα από αυτά ήταν αντικείμενα λατρευτικού χαρακτήρα, όπως πήλινα ομοιώματα τριπόδων⁴⁶⁸ (εικ.71). Ο Σκιάς συσχέτισε τα παραπάνω αντικείμενα με τη λατρεία της Ίσιδος, που μαζί με τα Ελευσίνια μυστήρια, έφθασε από την Αίγυπτο στην Ελευσίνα κατά τη διάρκεια των γεωμετρικών χρόνων. Σύμφωνα με τον μελετητή η αιγύπτια θεά λατρεύτηκε εδώ με την επωνυμία της Δήμητρα⁴⁶⁹.

Εν κατακλείδι, ο εγχυτρισμός νηπίων και εφήβων αποτελεί μια πρακτική που εφαρμόστηκε στην Ελευσίνα στη μέση και κυρίως στην ύστερη γεωμετρική περίοδο⁴⁷⁰. Στο κυρίως γεωμετρικό νεκροταφείο ο Σκιάς, το 1898, αναφέρει ότι βρήκε 27 συνολικά εγχυτρισμούς, ενώ ο Μυλωνάς αναφέρει μονάχα 5 από το δυτικό νεκροταφείο (εικ.72). Ποικίλα είναι τα αγγεία που χρησιμοποιούνταν στην πρακτική του εγχυτρισμού των παιδιών. Ωστόσο, το συνηθέστερο σε χρήση αγγείο ήταν αμφορείς, σε διάφορα μεγέθη. Ο Σκιάς, πέρα από αμφορείς, αναφέρει επίσης πίθους (χειροποίητους και αγάνωτους), λαγύνους, στάμνους και υδρίες⁴⁷¹. Όλα τα παραπάνω αγγεία, όπως και τα τεφροδόχα, έφεραν πλούσια γεωμετρική διακόσμηση. Συνήθως στους εγχυτρισμούς ενταφιαζόταν ένα μόνο παιδί σε κάθε αγγείο,

⁴⁶⁴ Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 95, Μυλωνάς Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 257-258.

⁴⁶⁵ Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 83, 96.

⁴⁶⁶ Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 120.

⁴⁶⁷ Ανάμεσα στα πολύτιμα αντικείμενα από χρυσό, χαλκό, ήλεκτρο κ.α., βρέθηκαν όρμοι από ψηφίδες αιγυπτιακής πορσελάνης, μεγάλος αριθμός αιγυπτιακών σκαραβαίων και φυσικά το πορσελάνινο ειδώλιο της Ίσιδος (βλ. Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 105-107).

⁴⁶⁸ Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 101.

⁴⁶⁹ Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 108.

⁴⁷⁰ Ο ανασκαφέας του γεωμετρικού νεκροταφείου αναφέρει ότι το έθιμο του εγχυτρισμού παιδιών είναι σπάνιο στις αρχές της γεωμετρικής περιόδου (βλ. Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 89).

⁴⁷¹ Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 92-93.

αλλά ο Σκιάς αναφέρει ότι στο γεωμετρικό νεκροταφείο της νότιας κλιτύος εντόπισε έναν διπλό ενταφιασμό παιδιών σε αμφορέα⁴⁷².

Σε αντίθεση με τα τεφροδόχα αγγεία, οι εγχυτρισμοί τοποθετούνται κατακεκλιμένοι. Μάλιστα, σε πολλές περιπτώσεις λίθοι, πλάκες ή ωμόπλινθοι περιέβαλαν τα αγγεία, που περιείχαν την άκαυστη σορό των παιδιών⁴⁷³. Τα κτερίσματα τοποθετούνταν κατά τη διάρκεια της ταφής κυρίως εντός του αγγείου, μαζί με τον νεκρό, αλλά και έξω από αυτό. Έπειτα, το στόμιο του αγγείου καλυπτόταν από μια πλάκα ή ένα λίθο. Σε κάποιες περιπτώσεις το στόμιο έφραζε ένα όστρακο από κάποιο μεγάλο αγγείο (π.χ. από πίθο)⁴⁷⁴.

Πολλές φορές οι Ελευσίνιοι, κατά τη διάρκεια της ταφής, τοποθετούσαν μέσα στους τάφους διάφορα αντικείμενα που συνόδευαν τους νεκρούς στο μεγάλο προς τον Άδη ταξίδι. Συνήθως τα αντικείμενα αυτά ήταν πήλινα αγγεία. Ωστόσο, ο Σκιάς αναφέρει ότι σε λακκοειδείς τάφους της νότιας κλιτύος, είχαν τοποθετηθεί ως κτερίσματα οστά ζώων (βοδιού, προβάτου και λαγού)⁴⁷⁵. Στις καύσεις, όπως είδαμε, τα κτερίσματα τοποθετούνταν στο ανώτερο επίπεδο του ορύγματος που δημιουργούνταν ειδικά για αυτό το είδος ταφής. Στους κτιστούς ή άκτιστους τάφους τα αντικείμενα που συνόδευαν τον νεκρό τοποθετούνταν ορισμένα κοντά στο κεφάλι και άλλα στα πόδια του νεκρού. Εν κατακλείδι, στους εγχυτρισμούς, μέσα στο ταφικό αγγείο μαζί με τη σορό των παιδιών, τοποθετούνταν πολλά μικρογραφικά αγγεία⁴⁷⁶.

Ο Σκιάς είναι βέβαιος ότι πολλά από τα αγγεία, που βρέθηκαν στους τάφους της νότιας κλιτύος, περιείχαν προσφορές προς τους νεκρούς. Δύο μικροί κύαθοι που προέρχονται από εγχυτρισμό, βρέθηκαν 'πλήρεις μελαίνης τινός γλοιώδους ουσίας', ενώ μια πυξίδα που εντοπίστηκε σε πλινθόκτιστο τάφο, έφερε στα εσωτερικά της τοιχώματα, υπολείμματα από μια λευκή ουσία. Οι χημικές αναλύσεις που έγιναν τότε από ειδικούς, αν και πολύ πρώιμες για να θεωρείται αξιόπιστο το αποτέλεσμα τους, έδειξαν ότι πρόκειται για υπολείμματα υγρών και τροφίμων⁴⁷⁷. Επίσης, σε πολλούς τάφους του ίδιου νεκροταφείου βρέθηκαν 'αγάνωτοι λαγύνοι'. Επειδή αυτά τα αγγεία βρίσκονταν πάντα σε μονό αριθμό, ο ανασκαφέας θεώρησε ότι χρησίμευαν για την τέλεση χοών κατά τη διάρκεια της ταφής. Την ίδια λειτουργία πρέπει να είχαν και οι σφαιρικοί 'αγάνωτοι αρύβαλλοι'⁴⁷⁸ (εικ. 73).

⁴⁷² Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 91.

⁴⁷³ Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 91.

⁴⁷⁴ Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 93.

⁴⁷⁵ Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 98.

⁴⁷⁶ Στις παιδικές ταφές τοποθετούνται μικρογραφικά αγγεία, που μιμούνται στο σχήμα μεγαλύτερα αγγεία. Σε παιδικό πίθο, που αποκαλύφθηκε στο νεκροταφείο της νότιας κλιτύος, βρέθηκαν 16 τέτοια αγγεία που είχαν τοποθετηθεί ως κτερίσματα (βλ. Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 91, 93).

⁴⁷⁷ Ο Σκιάς δεν είναι απολύτως βέβαιος για το είδος της τροφής που περιέχονταν σε αυτά τα αγγεία. Αναφέρει απλά ότι ίσως να πρόκειται για μέλι, λάδι, γάλα, λίπος ή κάποια άλλη ουσία (βλ. Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 98-99).

⁴⁷⁸ Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 101-102.

Ο Σκιάς αναφέρει ότι εντυπωσιάστηκε από τον μεγάλο αριθμό των επάλληλων τάφων που αποκάλυψε στο νεκροταφείο της νότιας κλιτύος. Μάλιστα, ο μελετητής θεωρεί ότι οι παραπάνω τάφοι κατασκευάστηκαν σε μικρό χρονικό διάστημα ο ένας από τον άλλο, και ότι ανήκαν σε δυο ή το πολύ τρεις γενεές Ελευσινίων⁴⁷⁹. Ενδιάμεσα στις παρακείμενες ταφές βρέθηκαν τεχνητές επιχώσεις, που ερμηνεύτηκαν από τον ανασκαφέα του νεκροταφείου ως κατάλοιπα τύμβων. Οι χωμάτινοι ή αμμώδεις τύμβοι, που σήμαιναν τους τάφους στην Ελευσίνα πιθανότατα σε ολόκληρη τη διάρκεια της γεωμετρικής εποχής, διατηρούνταν για μικρό χρονικό διάστημα εξαιτίας των βροχοπτώσεων⁴⁸⁰. Αυτός πρέπει να ήταν ο κυρίαρχος τρόπος σήμανσης στην Ελευσίνα τουλάχιστον ως τα μέσα του 8^{ου} π.Χ. αιώνα. Ο Μυλωνάς δεν αναφέρει την δημιουργία τύμβων πάνω στους τάφους του δυτικού νεκροταφείου.

Φαίνεται ότι ο τρόπος σήμανσης των γεωμετρικών τάφων από το δυτικό και το νότιο νεκροταφείο της Ελευσίνας, είναι όμοιος με αυτόν που βλέπουμε, την ίδια περίοδο, στους τάφους του Κεραμεικού. Ωστόσο, σε σχέση με την Αθήνα, η Ελευσίνα παρουσιάζει μια καθυστέρηση όσον αφορά τον τρόπο σήμανσης. Στον Κεραμεικό η δημιουργία τύμβων αποτελεί το κυρίαρχο έθιμο κατά τη διάρκεια των πρωτογεωμετρικών χρόνων και ως το β' μισό του 10^{ου} π.Χ. αιώνα. Στην Ελευσίνα ο χωμάτινος ή αμμώδης τύμβος θα είναι το κυρίαρχο ταφικό σήμα τουλάχιστον ως τα μέσα του 8^{ου} π.Χ. αιώνα, αν όχι σε ολόκληρη τη διάρκεια της γεωμετρικής περιόδου.

Κατά τη διάρκεια της γεωμετρικής εποχής παρατηρούνται και άλλοι τρόποι σήμανσης των τάφων στην Ελευσίνα. Έτσι βρέθηκαν και εδώ, όπως και στον Κεραμεικό της Αθήνας⁴⁸¹, λίθινες ακατέργαστες πλάκες, που τοποθετούνται κάθετα πάνω στον τάφο και αποτελούν ανθεκτικότερα σήματα από τους χωμάτινους τύμβους. Έχουμε μονάχα ένα παράδειγμα τάφου από το νεκροταφείο της νότιας κλιτύος, που έφερε επάνω του τέτοιου είδους σήμανση. Πρόκειται για μια λίθινη ακατέργαστη πλάκα, ύψους 0.75 μ., που είχε τοποθετηθεί όρθια μπροστά από έναν τεφοδόχο αμφορέα⁴⁸².

⁴⁷⁹ Σκιάς Α., *ΑΕ* 1898, σ. 77.

⁴⁸⁰ Σκιάς Α., *ΑΕ* 1898, σ. 78.

⁴⁸¹ Από το β' μισό του 10^{ου} π.Χ. αιώνα, ο τύμβος στον Κεραμεικό της Αθήνας, αντικαθίσταται από μια λίθινη στήλη και ένα μνημειώδες επιβλητικό αγγείο ως κύριο σήμα. Αυτές οι πρώιμες αττικές στήλες που κατασκευάζονται από τον 10^ο ως τον 8^ο π.Χ. αιώνα, ήταν συνήθως κομμένοι ογκόλιθοι ή πλάκες που βρίσκονταν περιστασιακά δίπλα στα μεγάλα και επιβλητικά αγγεία του Διπύλου (βλ. Knigge, U., 1990, σ. 18).

⁴⁸² Σκιάς Α., *ΑΕ* 1898, σ. 86-87. Τέτοιου είδους στήλες είναι συνήθεις στις Ομηρικής εποχής ταφές 'τυμβω τε στηλη τε' και θεωρούνταν, σύμφωνα με αναφορές που συναντάμε στην *Ιλιάδα* (Ραψ. 16, στ. 457, 675) και στην *Οδύσσεια* (Ραψ. 12, στ. 14), 'γέρας θανόντων' δηλ. η τελευταία τιμή προς τους νεκρούς. Είναι κυβόσχημες, πρόχειρα λαξευμένες και αδιακόσμητες, ενώ βρέθηκαν *in situ* πάνω σε τάφους με καύσεις και ενταφιασμούς στην Αθήνα και σε άλλα μέρη της Αττικής. Οι περισσότερες είναι αρκετά μικρές σε μέγεθος, ενώ η μεγαλύτερη είναι λίγο ψηλότερη από ένα μέτρο. Διαφορετικός είναι ο τρόπος τοποθέτησής τους στους τάφους που περιείχαν καύσεις και διαφορετικός στους τάφους με ενταφιασμούς. Στη πρώτη περίπτωση οι στήλες τοποθετούνταν ακριβώς πάνω από τη τεφοδόχο, ενώ στη δεύτερη στο άνω άκρο των τάφων. Σε μια περίπτωση στον Κεραμεικό βρέθηκε καύση που έχει σημανθεί με δυο στήλες, μια σε κάθε άκρο του σκάμματος (βλ. Richter, G.M.A., 1961, σ. 9).

Τις πρώιμες στήλες, στον Κεραμεικό της Αθήνας, συνόδευαν ευμεγέθη αγγεία, μέσω των οποίων διοχετεύονταν οι σπονδές προς τιμήν του νεκρού. Πρόκειται για μεγάλους αμφορείς και κρατήρες που έφεραν πλούσια διακόσμηση. Στην Ελευσίνα, ωστόσο, δε βρέθηκαν πολλά τέτοια αγγεία, ενώ όσα εντοπίστηκαν δεν ήταν τόσο πλούσια διακοσμημένα όσο τα αγγεία του Δίπλου⁴⁸³. Στον τάφο της Ίσιδος μάλιστα είχε τοποθετηθεί ως σήμα μια μικρή υδρία ύψους μόλις 0.35 μ. με λιτή γεωμετρική διακόσμηση⁴⁸⁴. Επίσης, οι Φίλιος, Σκιάς και Μυλωνάς, που έσκαψαν συστηματικά τα δύο γεωμετρικά νεκροταφεία, αναφέρουν ότι πάνω στους τάφους βρήκαν μόνο θραύσματα από μετρίου μεγέθους αγγεία. Ο Μυλωνάς αναφέρει ότι ανάλογη σήμανση, με μέρη μόνο από αγγεία, εντοπίστηκε στις γεωμετρικές ταφές του δυτικού νεκροταφείου⁴⁸⁵. Συνήθως τοποθετούνταν τα πόδια από τους κρατήρες και οι λαιμοί από τους αμφορείς. Τα τμήματα αυτά χρησίμευαν κυρίως για την τέλεση σπονδών κατά τη διάρκεια της ταφής ή και μετά από αυτήν⁴⁸⁶.

3. Συμπεράσματα Πρωτογεωμετρικής και Γεωμετρικής εποχής

Από τα τέλη της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να αποδεικνύει ότι η Ελευσίνα συνεχίζει να κατοικείται. Τα αμέσως επόμενα δείγματα κατοίκησης της πόλεως παρατηρούνται δύο αιώνες περίπου αργότερα (950 π.Χ.). Δε γνωρίζουμε ποιά είναι η τύχη του οικισμού στη διάρκεια των σκοτεινών χρόνων. Πολλές υποθέσεις μπορούν να γίνουν για το τι συμβαίνει την εποχή αυτή στην Ελευσίνα. Ίσως ο οικισμός για κάποιο λόγο να εγκαταλείπεται. Την υπόθεση αυτή στηρίζει το γεγονός ότι παρόμοια ερήμωση παρατηρείται την ίδια περίοδο και σε άλλους μυκηναϊκούς οικισμούς στην ηπειρωτική Ελλάδα.

Ωστόσο, κάποιοι μελετητές θεωρούν πως η κατοίκηση συνεχίζεται σε κάποια γειτονική περιοχή της Ελευσίνας⁴⁸⁷. Η μείωση του πληθυσμού ίσως μάλιστα να συνδέεται με την αύξηση των κατοίκων στις ανατολικές ακτές της Αττικής. Είναι άξιο παρατήρησης το γεγονός ότι η Περαιτή ακμάζει κατά τη διάρκεια των σκοτεινών χρόνων.

Ωστόσο, οι παραπάνω υποθέσεις είναι αμφισβητούμενες εφόσον, τα μέχρι σήμερα ανασκαφικά δεδομένα δεν έχουν φέρει στο φως, τουλάχιστον μέσα στα όρια της πόλεως, οποιοδήποτε στοιχείο που να μαρτυρεί ότι η κατοίκηση στην Ελευσίνα συνεχίζεται από τα τέλη της ΥΕ ΙΙΒ εποχής ως τα μέσα του 10^{ου} π.Χ. αιώνα. Ίσως οι μελλοντικές ανασκαφές να

⁴⁸³ Ο Σκιάς, μάλιστα, αναφέρει ότι εντόπισε μονάχα τρία ή τέσσερα γεωμετρικά όστρακα στο νεκροταφείο της νότιας κλιτύς, που φέρουν ανάλογη διακόσμηση με τα αγγεία από τον Κεραμεικό της Αθήνας (βλ. Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 87).

⁴⁸⁴ Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 88.

⁴⁸⁵ Μυλωνάς Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 257.

⁴⁸⁶ Μυλωνάς Γ. Ε., 1975, τ. Β, σ. 258, Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 88.

⁴⁸⁷ Hope Simpson, R. – Dickinson, O. T. P. K., *SIMA* LII, 1979, σ. 203-204.

φέρουν στο φως στοιχεία που να αποδεικνύουν ότι η κατοίκηση συνεχίστηκε μέσα στην υπομυκηναϊκή και στην πρωτογεωμετρική περίοδο.

Εύλογο είναι να αναρωτηθούμε ποιός ήταν ο λόγος που οδήγησε στην ερήμωση του τόπου από τα τέλη των μυκηναϊκών χρόνων. Πολλά έχουν ειπωθεί για το τι μπορεί να συνέβη τότε στην ηπειρωτική Ελλάδα. Ίσως η μείωση των κατοίκων να οφείλεται στην έλευση βαρβαρικών φυλών από τα βόρεια. Σε αυτές αποδίδεται, επίσης, η καταστροφή των μεγάλων μυκηναϊκών πόλεων της Πελοποννήσου μέσα στον 12^ο π.Χ. αιώνα. Η υπόθεση αυτή, όμως, είναι πλέον ξεπερασμένη. Ακόμα μια πιθανότητα είναι ότι από τον 12^ο π.Χ. αιώνα ξεκινά μια περίοδος παρατεταμένης ανομβρίας στην κυρίως χώρα, που οδήγησε σε λιμό και ανάγκασε τους Ελευσίσιους να μετακινηθούν σε άλλες πιο εύφορες εκτάσεις γης. Ίσως, όμως, η ερήμωση της Ελλάδας να οφείλεται σε εμφύλιες διαμάχες, που ξεσπούν από τον 12^ο π.Χ. αιώνα σε ολόκληρη την ηπειρωτική χώρα.

Η τελευταία υπόθεση φαίνεται πως είναι πιο κοντά στην αλήθεια, τουλάχιστον όσον αφορά την ιστορία της Ελευσίνας. Γνωρίζουμε ότι γύρω στον 11^ο π.Χ. αιώνα ή ακόμα νωρίτερα εγκαθίστανται στην Αττική οι Ίωνες⁴⁸⁸, μια φυλή που προσπαθεί σταδιακά να καταστήσει την Αθήνα κυρίαρχη δύναμη. Τότε, στα τέλη της μυκηναϊκής εποχής (11^ο π.Χ. αιώνα), ξεκινούν οι μακροχρόνιοι ιμπεριαλιστικοί πόλεμοι των Ιώνων, που καταλήγουν στη συνένωση των οικισμών της Αττικής. Οι περισσότεροι μελετητές τοποθετούν το πέρας των συγκρούσεων στα τέλη των γεωμετρικών ή στους πρώιμους αρχαϊκούς χρόνους⁴⁸⁹. Το γεγονός αναφέρεται από τους αρχαίους συγγραφείς ως “ο συνοικισμός του Θησέα”. Φυσικά η Ελευσίνα, που κατέχει στρατηγική θέση, αποτέλεσε έναν από τους κύριους στόχους των Ιώνων. Πιθανότατα, έτσι εξηγείται η δραματική μείωση του πληθυσμού εδώ από τα τέλη της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου.

Απόηχος των παραπάνω πολεμικών συρράξεων και των προσπαθειών των Αθηναίων να καταστήσουν την πόλη-φρούριο, που δέσποζε στο Θριάσιο πεδίο, τμήμα της επικράτειάς τους είναι ορισμένοι μύθοι που παραδίδονται από τους αρχαίους συγγραφείς. Οι μύθοι αναφέρουν δύο πολέμους μεταξύ της Αθήνας και της Ελευσίνας, που ανάγονται στους μυκηναϊκούς χρόνους. Ο πρωιμότερος πόλεμος έγινε την εποχή που στην Αθήνα βασίλευε ο Ερεχθέας⁴⁹⁰.

⁴⁸⁸ Οι αρχαίοι συγγραφείς (Ηρόδοτος I, 146-148 & 7, 94, Στράβωνας 8.7.1, Πausanias 7.1.3 -7.1.4 & 7.24.5 – 7.24.6) αναφέρουν ότι οι Ίωνες ήταν μια φυλή που κατοικούσε στην Αχαΐα. Στους μυκηναϊκούς ίσως χρόνους, η φυλή αυτή μετανάστευσε προς τα ανατολικά κατοικώντας την περιοχή των Αθηνών αλλά και τη Βοιωτία (Ηρόδοτος 5. 58-59, Ευριπίδης ΙΩΝ, Πausanias 7.2). Έφτασαν, μάλιστα, ως τα παράλια της Μικράς Ασίας όπου εγκαταστάθηκαν στην περιοχή της Ιωνίας, που πήρε το όνομα της από τη φυλή.

⁴⁸⁹ Moggi M., *I Sincesimi interstatati Greci*, Pisa 1976, σ. 197, Jeffery L. H., *Archaic Greece: The city states*, London 1976, Coldstream J. N., *Geometric Greece*, London 1977, Manville P. B., *The origins of citizenships in Ancient Athens*, New Jersey 1990, Snodgrass A. M., *The rise of the polis, The archaeological evidence*, στο *The Ancient Greek city-state*, Hansen M. H. (επιμ.), Copenhagen, σ. 30-40.

⁴⁹⁰ Θουκυδίδης (2. 15.1-2), Ευριπίδης (Ιων 277-82, Ερεχθέως), Δημάρατος (*FGrHist* 42), Ισοκράτης (4. 68 & 12. 193), Αριστέιδης (I 191), Απολλόδωρος (Βιβλιοθήκη 3. 15. 4-5), Πausanias (1. 27. 4 & 1. 38. 2-3).

Ο Εύμολπος, που σε κάποιες εκδοχές αναφέρεται ως ντόπιος Ελευσίνιος άρχοντας και σε άλλες ως Θρακιώτης που εγκαταστάθηκε στην Ελευσίνα, ήταν ο στρατηγός των Ελευσινίων κατά των Αθηναίων. Οι υστερότερες πολεμικές συγκρούσεις ανάγονται στα τέλη της μυκηναϊκής εποχής, όταν άρχοντας της Αθήνας ήταν ο Θησεάς. Ο μύθος αναφέρει ότι ο Θησεάς προσπάθησε να καταλάβει την Ελευσίνα από τους Μεγαρείς, που την κατείχαν ως τότε (Πλούταρχος, Θησεύς 10). Και οι δύο πόλεμοι μιλούν για νίκη των Αθηναίων, με εξαίρεση κάποιες εκδοχές του πρωιμότερου, κατά του Ερεχθέα, που καταλήγουν στην υποδούλωση της Αθήνας από τους Ελευσίνιους⁴⁹¹.

Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός ότι στον Ομηρικό ύμνο στη Δήμητρα δε γίνεται κάποια αναφορά σε πολέμους μεταξύ των δύο πόλεων. Το ποίημα αυτό, που γράφτηκε γύρω στο 700 π.Χ.⁴⁹² ή κατά τη διάρκεια του 7^{ου} π.Χ. αιώνα⁴⁹³, αποτελεί την πρωτότυπη εκδοχή του ελευσινιακού μύθου σχετικά με τη γένεση της λατρείας της Δήμητρας. Πολλοί μελετητές θεωρούν ότι επειδή στο ποίημα δε γίνονται αναφορές στους πολέμους μεταξύ Αθηναίων και Ελευσινίων, πρέπει να γράφτηκε σε μια εποχή που η Ελευσίνα διατηρούσε την ανεξαρτησία της. Άλλοι θεωρούν πως η απουσία στον Ομηρικό ύμνο αναφορών στους πολέμους, είναι σκόπιμη και ότι, όταν συντέθηκε ο Ομηρικός ύμνος, η Ελευσίνα ήταν ήδη ενταγμένη στην αθηναϊκή επικράτεια⁴⁹⁴. Οι παραπάνω εκδοχές που χρονολογούν την υποδούλωση της Ελευσίνας από την Αθήνα στα τέλη των μυκηναϊκών χρόνων μπορεί απλά να αποτελούν αθηναϊκή προπαγάνδα. Φαίνεται πως η Ελευσίνα διατηρούσε την ανεξαρτησία της ως τα τέλη της γεωμετρικής περιόδου.

Μετά από μια μακρά περίοδο εγκατάλειψης, η περιοχή κατοικείται ξανά στα τέλη της πρωτογεωμετρικής περιόδου. Τότε χρονολογούνται οι πρωιμότεροι τάφοι από το καινούργιο νεκροταφείο της νότιας κλιτύος. Το τελευταίο αναπτύχθηκε στα ριζά του ελευσινιακού λόφου, μέσα στα όρια που εκτεινόταν προηγουμένως ο μυκηναϊκός οικισμός⁴⁹⁵.

⁴⁹¹ Simms R. M., *GrRomByzSt* 24, 1983, σ. 197.

⁴⁹² Βλ. Cary M., *CAH* III, σ. 592-3, G. de Sanctis, *Atthis*², Turin 1912, σ. 35, Ehrenberg V., *From Solon to Socrates*, London 1968, σ. 48-49, Hignett C., *History of the Athenian constitution*, Oxford 1952, σ. 35-37,

⁴⁹³ Βλ. Simms R. M., *GrRomByzSt* 24, 1983, σ. 198, Alföldy G., *Der attische Synoikismos und die Entstehung des athenischen Adels*, *RBPhil* 44, 1969, σ. 16-19, Μυλωνάς, Γ., 1961, σ. 23, Walton F., *Athens, Eleusis and the Homeric Hymn to Demeter*, *HThR* 45, 1952, σ. 105-114, Nilsson M. P., *Cults, Myths, Oracles and politics*, Lund 1951, σ. 37-39.

⁴⁹⁴ Ο F. Walton (βλ. *HThR* 45, 1952, σ. 114) θεωρεί ότι στον Ομηρικό ύμνο δε γίνονται αναφορές στους μακροχρόνιους πολέμους για λόγους προπαγανδιστικούς. Οι αρχαίοι συγγραφείς αναφέρουν ότι η Ελευσίνα έχασε την αυτονομία της, όταν οι Αθηναίοι την κατέλαβαν, όμως διατήρησε το δικαίωμά της αποκλειστικής διεξαγωγής των Ελευσινίων μυστηρίων. Ωστόσο, η Αθήνα από πολύ νωρίς ήθελε να αποκτήσει δικαιώματα στα μυστήρια της Δήμητρας. Απόδειξη αποτελεί η ανάμειξη από τον 6^ο π.Χ. αιώνα και έπειτα όλων των μεγάλων Αθηναίων ηγεμόνων (Σόλωνας, Πεισίστρατος, Κίμωνας, Περικλής, Λυκούργος) στο οικοδομικό πρόγραμμα του Τελεστηρίου. Οι Ελευσίνιοι δεν ήθελαν με κανένα τρόπο να ανακατευτεί η Αθήνα σε μια λατρεία που παραδοσιακά τους ανήκε. Για αυτό τον λόγο ο ομηρικός ύμνος δεν αναφέρεται στον μεγάλο αντίπαλο της Ελευσίνας, της Αθήνας.

⁴⁹⁵ Παπαγγελή, Κ., 2002, σ. 306.

Το γεγονός ότι παύει να κατοικείται η νότια κλιτύς του λόφου και μετατρέπεται σε νεκροταφείο, δηλώνει πως ο πρωτογεωμετρικός οικισμός είναι πολύ μικρότερος από τον μυκηναϊκό. Με το πέρασμα του χρόνου φαίνεται πως ο πληθυσμός της πόλεως ολοένα και αυξάνεται. Αυτό μαρτυρούν οι πολυπληθείς και πλούσια κτερισμένοι τάφοι του τέλους των γεωμετρικών χρόνων.

Τα κτερίσματα από τους τάφους αποδεικνύουν ότι οι κάτοικοι της Ελευσίνας είναι αρκετά ευκατάστατοι πολίτες. Τα ταφικά έθιμα της περιόδου δε διαφέρουν από αυτά που συναντούμε στην Αθήνα και στην υπόλοιπη Αττική. Ήδη από τα τέλη της πρωτογεωμετρικής εποχής, οι Ελευσίνιοι καίνε τους νεκρούς τους. Μεγάλος αριθμός καύσεων βρέθηκαν στα δύο νεκροταφεία. Το έθιμο αυτό φθίνει όσο προχωράμε προς τα τέλη της γεωμετρικής εποχής. Τότε αυξάνεται ο αριθμός των ενταφιασμών και των εγχυτρισμών των παιδιών. Επίσης, η κεραμική από τα δύο νεκροταφεία είναι όμοια με αυτή που βλέπουμε στον Κεραμεικό. Βρέθηκαν ποικίλα σχήματα αγγείων που φέρουν γεωμετρική διακόσμηση. Ωστόσο, δεν βρέθηκαν στην Ελευσίνα οι πλούσια διακοσμημένοι αμφορείς του Διπύλου. Ο Σκιάς αναφέρει μονάχα λίγα θραύσματα από τέτοιου είδους αμφορείς, που αποκαλύφθηκαν στο νεκροταφείο της νότιας κλιτύς.

Τον 8^ο π.Χ. αιώνα η διακόσμηση των αγγείων γίνεται ολοένα και πλουσιότερη. Οι διακοσμητικές ζώνες καταλαμβάνουν ολόκληρη την επιφάνεια των αγγείων, ενώ παράλληλα παρουσιάζονται και οι πρώτες εικονιστικές παραστάσεις σε μετόπες ειδικά διαμορφωμένες στις δύο πλευρές μικρών αγγείων. Παρουσιάζονται πτηνά αλλά και ανθρώπινες μορφές. Μάλιστα, σε ένα αγγείο των μέσων του 8^{ου} π.Χ. αιώνα βλέπουμε μια από τις πρωιμότερες εικονιστικές παραστάσεις, που παρουσιάζει σκηνές μάχης.

Ερωτήματα πολλά δημιουργούνται σχετικά με τη διατήρηση και χρήση του Μεγάρου Β κατά τη διάρκεια των ιστορικών χρόνων. Φαίνεται ότι το κτίριο συνεχίζει να στέκεται στους πρωτογεωμετρικούς χρόνους και ως τα μέσα της αρχαϊκής εποχής. Μάλιστα, ο Τραυλός θεωρεί ότι ολόκληρο το Μέγαρο Β και το παράρτημα του διατηρήθηκε ως τις αρχές του 6^{ου} π.Χ. αιώνα. Η χρήση του στη γεωμετρική εποχή δηλώνεται μόνο από δύο γεωμετρικές λαβές, που σύμφωνα με τελευταίες εκτιμήσεις χρονολογούνται στον 7^ο π.Χ. αιώνα. Μονάχα ο μυκηναϊκός περίβολος φαίνεται πως καταστράφηκε νωρίτερα από αυτήν την περίοδο, πιθανότατα κατά τη διάρκεια του 9^{ου} π.Χ. αιώνα.

Οι πρώτες αλλαγές στη μορφή του μεγάρου Β συντελούνται στο α΄ μισό του 8^{ου} π.Χ. αιώνα. Φαίνεται πως την περίοδο αυτή κατασκευάζεται στη βόρεια θύρα του κεντρικού δωματίου της μυκηναϊκής προσθήκης (B1) ένα πρόπυλο. Την ίδια περίοδο ή στα τέλη του 9^{ου} π.Χ. αιώνα κτίζεται στα νότια της ανατολικής προσθήκης (B3), ο καμπύλος αναλημματικός

τοίχος, που ξεκινούσε από την άκρη του ανατολικού δωματίου της προσθήκης (B3) του κτιρίου Β και είχε έξοδο προς τα νότια. Στήριζε ένα ημικυκλικό άνδηρο.

Έντονη οικοδομική δραστηριότητα στο Μέγαρο Β παρατηρείται από τα μέσα του 8^{ου} π.Χ. αιώνα. Ο Τραυλός συνδέει τις κατασκευές που κτίζονται τότε, με έναν χρησμό που δίδεται στους Έλληνες το 760 π.Χ. και τους υπαγορεύει να λατρέψουν τη θεά Δήμητρα, ώστε να γλιτώσουν από έναν φοβερό λιμό που μάστιζε τη χώρα. Επίσης, θεωρεί πως την ίδια εποχή η λατρεία της Δήμητρας γίνεται πανελλήνια.

Μετά τα μέσα του 8^{ου} π.Χ. αιώνα οικοδομείται, λοιπόν, στα ανατολικά του καμπύλου τοίχου ένας νέος και ισχυρός πολυγωνικός αναλημματικός τοίχος, ο οποίος στέκεται εδώ ως τα τέλη της γεωμετρικής εποχής. Έτσι, δημιουργείται ένα μεγαλύτερο άνδηρο που επάνω του στέκεται το Μέγαρο Β και ο ημικυκλικός τοίχος που το στηρίζει από τα ανατολικά. Το νέο μεγάλο άνδηρο διαθέτει δύο εισόδους, μια στην ανατολική και μια στη δυτική πλευρά. Οι εισοδοί αυτές αντιστοιχούν στους δύο παλαιότερους δρόμους που οδηγούσαν από τη μυκηναϊκή περίοδο στο ιερό. Ο ένας ερχόταν από τη Βοιωτία και την Αττική και ο άλλος από τη θάλασσα.

Την ίδια περίοδο (ΥΓ χρόνους) χτίζεται ένα τείχος που θα περιβάλλει το μεγάλο πολυγωνικό άνδηρο. Μεταξύ τείχους και ανδῆρου σχηματιζόταν μια μεγάλη αυλή, την οποία διέτρεχε ένας δρόμος σε όλο της το μήκος. Ο δρόμος αυτός περνούσε μπροστά από την μυκηναϊκή ιερά οικία, που φαίνεται ότι συμπεριλήφθηκε στο τειχισμένο τμήμα μαζί με το Καλλίχορον του Ομηρικού Ύμνου. Η ιερά οικία των μυκηναϊκών χρόνων και το Καλλίχορον θα διατηρηθούν ως τον 7^ο π.Χ. αιώνα. Κατά τη διάρκεια του 7^{ου} αι. π.Χ. επεκτείνεται το γεωμετρικό άνδηρο και καταστρέφονται οι δύο κατασκευές. Ορισμένοι μελετητές (Binder) αμφισβήτησαν την ύπαρξη ενός γεωμετρικού τείχους. Ωστόσο, τμήματα από διατειχίσματα καθώς και κάποια άλλα στοιχεία που αποδεικνύουν τη τέλεση λατρείας στη μεγάλη αυλή του ιερού και μπροστά από την δυτική είσοδο του πολυγωνικού ανδῆρου, αποδεικνύουν την ύπαρξη του.

Το σημαντικότερο εύρημα, που αποδεικνύει την τέλεση λατρείας στην περιοχή όπου έστεκε το Μέγαρο Β, είναι η λεγόμενη πυρά Α, που αποκαλύφθηκε κοντά στο νότιο τμήμα του μεγάλου πολυγωνικού ανδῆρου του κτιρίου. Πρόκειται για ένα στρώμα από στάχτες και κάρβουνα, που βρέθηκε *in situ* και φθάνει σε πάχος σχεδόν το ένα μέτρο. Ερχόταν σε επαφή με την εξωτερική πλευρά του πολυγωνικού αναλημματικού τοίχου και άρα ήταν σύγχρονο με αυτό (χρονολογείται στην ΥΓ εποχή).

Τα παραπάνω κατάλοιπα ερμηνεύτηκαν από τους ερευνητές ως υπολείμματα θυσιών, εφόσον μέσα στο στρώμα της πυράς εντοπίστηκε ένας μεγάλος αριθμός ειδωλίων που απεικονίζουν γυναικείες θεότητες, καθώς και πλήθος γεωμετρικών οστράκων, πολλά εκ των

οποίων είναι πρωτοκορινθιακά. Συνεπώς, οι ανασκαφείς θεώρησαν ότι στο σημείο πρέπει να έστεκε ένας βωμός, όπου τελούνταν οι θυσίες από τους πιστούς της Δήμητρας πριν αυτοί εισέλθουν στο γεωμετρικό άνδηρο. Επάνω στο τελευταίο στεκόταν ο ναός της Δήμητρας τον οποίο επίσης στήριζε όπως είδαμε ένας μικρός ημικυκλικός αναλημματικός τοίχος. Η άποψη που διατύπωσε ο Noack στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ότι κατά τη διάρκεια του 8^{ου} π.Χ. αιώνα πάνω στο πολυγωνικό άνδηρο έστεκε μονάχα ένας βωμός προς τιμήν της θεάς δε φαίνεται να ευσταθεί, εφόσον ακόμα δεν είχε αποκαλυφθεί το μυκηναϊκό Μέγαρο Β και το παράρτημα του. Το τελευταίο ήρθε στο φως το 1931 και όπως αποδείχθηκε από τον Τραυλό διατηρήθηκε ως τα τέλη του 7^{ου} π.Χ. αιώνα. Τότε φαίνεται ότι καταστρέφεται για να αντικατασταθεί από τον πρώτο μεγάλο ναό, το Σολώνειο Τελεστήριο (αρχές 6^{ου} π.Χ. αιώνα).

Η άποψη του Κουρουνιώτη και του Μυλωνά, που θεώρησαν ότι πάνω στο πολυγωνικό άνδηρο της γεωμετρικής εποχής έστεκε ένας στρογγυλός ή ημικυκλικός ναός επίσης δεν ευσταθεί. Οι δύο μελετητές ταύτισαν τον ημικυκλικό αναλημματικό τοίχο του Μεγάρου Β με ένα ναό που αντικατέστησε το μυκηναϊκό κτίριο στο α΄ μισό του 8^{ου} π.Χ. αιώνα. Ωστόσο, είδαμε πως ο ημικυκλικός τοίχος λειτουργούσε στην ουσία ως ανάλημμα, ενώ παράλληλα το μυκηναϊκό κτίριο στεκόταν ως τα τέλη του 7^{ου} π.Χ. αιώνα. οι Ελευσίνιοι φαίνεται ότι φρόντισαν με κάθε τρόπο να διατηρήσουν το μυκηναϊκό μέγαρο και το παράρτημα του με όλα τα παραπάνω ‘αναστηλωτικά’ έργα, που έγιναν στο α΄ μισό του 8^{ου} π.Χ. αιώνα. Θεωρείται, όμως, σημαντικό το γεγονός ότι δεν έχουμε κανένα στοιχείο για τη χρήση του μεγάρου Β και του παραρτήματος του πριν από τον 8^ο π.Χ. αιώνα και ίσως, πριν από το 700 π.Χ. (τότε χρονολογεί η Binder τις δύο γεωμετρικές λαβές που βρέθηκαν στο παράρτημα του Μεγάρου).

Στα τέλη της ΥΓ εποχής, η πηγή που ταυτίζεται με το Καλλίχορον του Ομηρικού ύμνου καταστρέφεται από την επέκταση του τείχους, και η ονομασία του δίνεται σε ένα άλλο πηγάδι που βρίσκεται στην περιοχή των μεγάλων προπυλαίων. Στο νέο πηγάδι δόθηκε η ονομασία του παλαιού, που αποκαλύφθηκε στη βορειοδυτική γωνία της στοάς του Φίλωνος.

Φαίνεται ότι την περίοδο αυτή (ΥΓ χρόνοι), έχουμε τις πρώτες ενδείξεις για μια λατρεία στην περιοχή όπου στέκεται το μυκηναϊκό Μέγαρο Β. Μέσα στο ίδιο το Μέγαρο ή στο παράρτημα του, δε βρέθηκε κάποιο αντικείμενο ή κατάλοιπα πυράς που χρονολογούνται στους γεωμετρικούς χρόνους. Συνεπώς, πάνω στο γεωμετρικό άνδηρο δε τελούνταν θυσίες προς τιμήν κάποιας θεότητας. Οι θυσίες αυτές, τελούνται στην είσοδο του ανδρήρου από τα τέλη της ΥΓ περιόδου και θα συνεχιστούν εδώ για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα, ως τις αρχές του 6^{ου} π.Χ. αιώνα. Οι θυσίες φαίνεται ότι σταματούν στο σημείο αυτό, όταν οικοδομείται το Σολώνειο Τελεστήριο και δημιουργείται ένα νέο, μεγαλύτερο άνδηρο για την υποστήριξη του. Την ίδια στιγμή καλύπτεται με χώμα το σημείο όπου τελούνταν οι

πρωιμότερες πυρές θυσιών (πυρά Α), και ο βωμός μεταφέρεται λίγο νοτιότερα, στο σημείο που βρέθηκε η πυρά Β. Εδώ θα συνεχιστούν από τον 6^ο π.Χ. αιώνα οι θυσίες προς τιμήν της Δήμητρας⁴⁹⁶.

Παράλληλα, στην ΥΓ περίοδο ξεκινά στην Ελευσίνα η τέλεση λατρείας στους προγόνους και ήρωες. Είδαμε πως αυτήν την περίοδο οι Ελευσίνιοι περικλείουν με περίβολο, μια συστάδα τάφων από το δυτικό νεκροταφείο. Πιθανότατα θεώρησαν ότι αυτοί οι τάφοι ανήκαν στους Επτά στρατηγούς που εκστράτευσαν κατά των Θηβών. Επίσης, σε απόσταση 300 μ. από τους βόρειους πρόποδες του ανατολικού λόφου της Ελευσίνας εντοπίστηκαν τα λείψανα μιας κατασκευής που διαθέτει τριγωνική κάτοψη και που σύμφωνα με την γνώμη της Παπαγγελή, της ανασκαφείας του, δεν αποκλείεται να αποτελεί Ηρώο.

Προγονολατρεία ή ηρωολατρεία εντοπίστηκε επίσης, σε σημείο στα νότια του Μεγάρου Β και έξω από το γεωμετρικό τείχος. Εδώ αποκαλύφθηκε η σορός ενός άνδρα περίπου τριάντα ετών, που όπως φαίνεται πέθανε περίπου στα τέλη της ΥΓ περιόδου. Το πρόσωπο αυτό θεωρήθηκε σημαντικό γιατί πάνω από τον τάφο του αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα θυσιών που χρονολογούνται από τα τέλη του 8^{ου} ως τα τέλη του 7^{ου} π.Χ. αιώνα. Πιθανώς πρόκειται για έναν ήρωα ή πρόγονο που οι Ελευσίνιοι λάτρεψαν μετά το θάνατο του. Το πρόσωπο αυτό είχε θαφτεί μπροστά από ένα μεγαροειδές κτίσμα, το οποίο όπως φαίνεται, μετά το θάνατο του ιδιοκτήτη του, καταστράφηκε. Δε γνωρίζουμε αν οι Ελευσίνιοι κατέστρεψαν επίτηδες αυτό το κτίριο ή αν κατέρρευσε μόνο του μετά από κάποιο χρονικό διάστημα. Δεν υπάρχει κανένα στοιχείο που να επιβεβαιώνει κάποια από τις δύο υποθέσεις.

Ένα ελλειψοειδές κτίριο, που ονομάστηκε από τον Κουρουνιώτη “ιερά οικία”, εξυπηρετούσε τις ανάγκες των πιστών που έρχονταν εδώ για να αποδώσουν τιμές στον νεκρό. Πιθανότατα κατασκευάστηκε στα τέλη της γεωμετρικής ή στις αρχές της αρχαϊκής περιόδου. Η ιερά οικία πρέπει να διατηρήθηκε σε ολόκληρη τη διάρκεια του 7^{ου} π.Χ. αιώνα και ως τα τέλη του. Φαίνεται όμως ότι δεν έστεκε την περίοδο που οικοδομήθηκε στα νότια του ο μικρός Σολώνειος ναΐσκος.

Σχετικά με αυτό το κτίριο έχουν προκύψει πολλά ερωτήματα. Το κυριότερο αφορά τη χρονολογία της κατασκευής του, που παραμένει αμφίβολη, καθώς και ποια ήταν η λειτουργία του, αν δεχτούμε ότι αυτό το οικοδόμημα κατασκευάστηκε στην ΥΓ εποχή.

Αναμφίβολα στην ιερά οικία τελείται λατρεία από τα τέλη του 8^{ου} π.Χ. αιώνα ή τις αρχές του 7^{ου} αιώνα. Η λατρεία αυτή σχετίζεται με το πρόσωπο που είναι θαμμένο στα ανατολικά του κτιρίου και την οποία κατά τη διάρκεια του 6^{ου} π.Χ. αιώνα θα στεγάσουν δύο μικροί ναΐσκοι, που οικοδομούνται ο ένας στις αρχές και ο άλλος στα τέλη της εκατονταετηρίδας.

---

⁴⁹⁶ Η πυρά Β ξεκινά σύμφωνα με την Κόκκου-Βυρίδη γύρω στα 590-580 π.Χ. Η πυρά Γ ξεκινά από το α' τέταρτο του 5^{ου} π.Χ. αιώνα (βλ. Κόκκου-Βυρίδη Κ., 1999, σ. 143-144).

Το γεγονός ότι η λατρεία αφορούσε τον νεκρό άνδρα αποδεικνύεται επίσης από τα κατάλοιπα της τέφρας και τα αγγεία που βρέθηκαν τόσο πάνω στον τύμβο του όσο και εντός της ιεράς οικίας. Τα μεγάλα αγγεία, που βρέθηκαν στα νοτιότερα δωμάτια, περιείχαν στο εσωτερικό τους τέφρες, που αποτελούσαν τα κατάλοιπα των θυσιών. Ορισμένοι μελετητές (όπως ο Τραυλός) χρονολογούν την κεραμική αυτή στα μέσα του 7^{ου} π.Χ. αιώνα και θεωρούν ότι η ιερά οικία ανακατασκευάζεται τότε. Την ίδια περίοδο προστίθεται και ένας τοίχος στο τρίτο από τα βόρεια δωμάτιο του οικοδομήματος.

Ως προς την ταυτότητα του άνδρα που ενταφιάστηκε εδώ, ο Τραυλός υποστήριξε ότι πρόκειται για έναν απόγονο του γένους των Ευμολπιδών, ο οποίος κατοικούσε στο Μέγαρο Β. Στην ΥΓ εποχή, όταν επισημοποιείται πια η λατρεία της Δήμητρας ο κάτοικος του Μεγάρου Β “μετακόμισε” στην ιερά οικία. Είναι πιθανότερο, όμως, πως το κτίριο αυτό κατασκευάστηκε από την αρχή για λατρευτικούς σκοπούς. Η κάτοψη του είναι τυπική της αρχαϊκής περιόδου (πιθανότατα διέθετε στοά μπροστά του), ενώ και η κεραμική που ήρθε στο φως από το εσωτερικό του αποδεικνύει, σύμφωνα με τις πιο πρόσφατες απόψεις, πως η κατασκευή του ανάγεται στις αρχές της αρχαϊκής εποχής. Σύμφωνα κάποιους μελετητές η παραπάνω θεωρία είναι δυνατό να ισχύει, με τη διαφορά ότι ο κάτοικος του Μεγάρου Β κατοίκησε έπειτα στο Μέγαρο που βρέθηκε στα ανατολικά της ιεράς οικίας.

Σε γενικές γραμμές οι μελετητές μιλούν για μια πανελλήνια καθιέρωση της λατρείας της Δήμητρας στα τέλη του 8^{ου} π.Χ. αιώνα. Το μόνο βέβαιο είναι πως κατά τη διάρκεια της ΥΓ εποχής στην Ελευσίνα τελούνται με βεβαιότητα τελετουργικά προς τιμήν κάποιας θεότητας και την ίδια πιθανώς χρονική περίοδο αρχίζουν οι Ελευσίνιοι να λατρεύουν τους πρόγονους ή ήρωες.

4. ΤΕΛΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Ελευσίνα κατοικείται για πρώτη φορά στους ΠΕ ΙΙ χρόνους. Σε αυτή την εποχή χρονολογούνται οικιστικά, κεραμικά και ταφικά κατάλοιπα που δημιουργούν μια εικόνα μόνιμης αγροτικής εγκατάστασης, η οποία καταλάμβανε τμήματα και των δύο λόφων που βρίσκονται στην περιοχή. Οι κάτοικοι του πρώτου οικισμού ζούσαν από τα αγαθά που τους παρείχε η καλλιέργεια της εύφορης πεδιάδας των Ρειτών, ενώ παράλληλα διατηρούσαν εμπορικές επαφές με τους Κυκλαδίτες.

Οι ίδιοι άνθρωποι κατοικούν την Ελευσίνα στη διάρκεια της ΜΕ περιόδου και ως τα τέλη της ΥΕ εποχής. Στους ΜΕ χρόνους συνεχίζονται οι σχέσεις με τις Κυκλάδες, ενώ παράλληλα δημιουργούνται νέες επαφές με τους θαλασσοκράτες Μινωίτες. Ο ΜΕ οικισμός καταλαμβάνει μεγαλύτερη έκταση από εκείνον της προηγούμενης περιόδου. Τα σπίτια εκτείνονται σε ολόκληρη τη νότια, ανατολική και βόρεια κλιτύ του ανατολικού λόφου. Είναι αψιδωτές κατασκευές τριών δωματίων είτε τετράπλευρα διμερή κτίρια, που διαθέτουν εστία στο εσωτερικό και οικοδομούνται σε κοντινές μεταξύ τους αποστάσεις. Η τοιχοδομία τους είναι επιμελημένη και δε διαφέρει από εκείνη των οίκων της μυκηναϊκής εποχής (λίθινο θεμέλιο και πλίνθινη ανωδομή). Μικρές καταστροφές από πυρκαγιές ίσως συνέβησαν κατά τη διάρκεια της ΜΕ περιόδου, εφόσον στρώματα από τέφρες εντοπίστηκαν σε ΜΕ επιχώσεις στο νοτιοδυτικό οικισμό.

Στα τέλη της ΜΕ εποχής μια μεγάλη πυρκαγιά καταστρέφει ολόκληρο τον οικισμό. Κατάλοιπα της βρέθηκαν στη νότια πλαγιά του ανατολικού λόφου από τον Σκιά και τον Μυλωνά. Παράλληλα, το στρώμα καταστροφής εντοπίστηκε σε διάφορα σημεία στα βόρεια του ιερού. Οι Ελευσίνιοι, όμως, ξαναχτίζουν τα σπίτια τους άμεσα και συνεχίζουν να κατοικούν τον λόφο στους μυκηναϊκούς χρόνους. Τα αρχιτεκτονικά, ταφικά και κεραμικά κατάλοιπα της ΥΕ Ι εποχής αποδεικνύουν ότι ο μυκηναϊκός οικισμός είναι συνέχεια του προηγούμενου. Οι τετράπλευροι οίκοι (κτίρια Η και Ι), που αποτελούνται από τρία δωμάτια, διαθέτουν μεγαροειδή κάτοψη. Αποτελούν εξέλιξη των αψιδωτών οίκων της προηγούμενης περιόδου σύμφωνα με τον Μυλωνά. Ως τα τέλη της ΥΕ ΙΙΑ περιόδου δεν υπάρχει κάποιο στοιχείο που να πιστοποιεί την τέλεση λατρείας στην Ελευσίνα. Καμία κατασκευή και κανένα αντικείμενο δε βρέθηκε, που να αποδεικνύει ότι οι κάτοικοι του Θριάσιου πεδίου λάτρευαν κάποια θεότητα.

Στην ΥΕ ΙΙΒ εποχή χτίζεται ένα κτίριο, το οποίο διαθέτει αρχιτεκτονικά στοιχεία που το κάνουν να ξεχωρίζει από τα υπόλοιπα κτίσματα της περιόδου. Ο ανασκαφέας του το ονόμασε Μέγαρο Β. Η κάτοψη και οι διαστάσεις του δε διαφέρουν από εκείνες των απλών οίκων. Είναι ένα διμερές κτίριο, με προστώο και αίθουσα, που φτάνει σε διαστάσεις τα 10Χ7 μ.

περίπου. Ιδιαίτερο στοιχείο αποτελεί ένας περίβολος που χτίστηκε για να απομονώσει το κτίριο από τον υπόλοιπο οικισμό. Επίσης, μπροστά από το προστώο και σε επαφή με αυτό είχε κτιστεί μια τρισδιάστατη λίθινη κατασκευή, η λειτουργία της οποίας δεν είναι ξεκάθαρη ως σήμερα. Στο εσωτερικό του το Μέγαρο έφερε τοιχογραφίες με ανθρώπινες παραστάσεις. Σώζεται μόνο ένα κομμάτι από αυτές, που απεικονίζει έναν ανθρώπινο οφθαλμό. Τα τρία παραπάνω στοιχεία δεν υπάρχουν σε κανένα άλλο κτίριο της περιόδου. Άλλα ευρήματα από το εσωτερικό του δεν υπάρχουν παρά μόνο ένας λίθος που ταυτίστηκε από τον Μυλωνά με τμήμα από θρόνο.

Πολλοί μελετητές, ανάμεσα τους και ο Κουρουνιώτης, ο ανασκαφέας του Μεγάρου Β θεώρησαν ότι το κτίριο αυτό κατασκευάστηκε από την αρχή για λατρευτικούς σκοπούς. Μάλιστα ταύτισαν το Μέγαρο με τον πρώτο ναό της Δήμητρας. Ο περίβολος εξασφάλιζε την απαιτούμενη μυστικότητα για τη διεξαγωγή των μυστηρίων της θεάς, ενώ η πλατφόρμα του κτίστηκε για να στηρίζει ένα βωμό. Την άποψη τους ενίσχυσε, πέρα από τα ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά στοιχεία, η τοποθεσία στην οποία χτίστηκε το οικοδόμημα, καθώς και κάποια αντικείμενα που βρέθηκαν από τον Κουρουνιώτη σε οχετό του Μεγάρου κατά τη διάρκεια των πρώτων ανασκαφών.

Πάνω ακριβώς από το Μέγαρο Β οικοδομήθηκε στους ιστορικούς χρόνους το ανάκτορο του Τελεστηρίου, δηλαδή το άδυτον του ναού της Δήμητρας. Οι μελετητές θεώρησαν ότι η θέση του αδύτου δεν ήταν τυχαία. Αν παρατηρήσει κάποιος τις κατόψεις των Τελεστηρίων βλέπει πως η θέση του ανακτόρου είναι πάντοτε η ίδια. Παράλληλα, στον Ομηρικό ύμνο στη Δήμητρα, ένα ποίημα που γράφτηκε στον 8^ο ή 7^ο αιώνα, αλλά αναφέρεται στους μυκηναϊκούς χρόνους, η ίδια η Δήμητρα ορίζει τη θέση που πρέπει οι Ελευσίνιοι να της κτίσουν το ναό της. Η θέση του Μεγάρου Β ανταποκρίνεται στις τοπογραφικές πληροφορίες που δίνονται στον ύμνο. Όλα τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν ενδείξεις για την ύπαρξη μιας λατρείας προς τη θεά, όμως δεν την επιβεβαιώνουν. Μάλιστα, ο Μυλωνάς αναφέρει πως στο χώρο του οικοδομήματος δε βρέθηκε κάποιο αντικείμενο που να αποδεικνύει την τέλεση ιεροπραξιών. Είναι πιθανόν ορισμένα λατρευτικά αντικείμενα να εντοπίστηκαν στις παλαιές ανασκαφές του Κουρουνιώτη, αλλά να μη δημοσιεύθηκαν τότε γιατί προέρχονταν από διαταραγμένες επιχώσεις.

Ο Κοσμόπουλος μελετώντας πρόσφατα τα ημερολόγια των ανασκαφών του Κουρουνιώτη εντόπισε ορισμένες ομάδες ειδωλίων, που είχαν καταγραφεί τότε από τον πρώτο ανασκαφέα του Μεγάρου. Επίσης αναφέρει πως αναγνώρισε κάποια από αυτά στο μουσείο, όμως δεν τα περιγράφει. Τα παραπάνω ειδώλια βρέθηκαν μαζί με τέφρες και θραυσμένα αγγεία, που αποτελούν απόδειξη της τέλεσης έμπυρων θυσιών στην πλατφόρμα του κτιρίου, αφού από εδώ ξεκινούσε ο οχετός μέσα στον οποίο βρέθηκαν. Όλα τα παραπάνω στοιχεία σε

συνδυασμό με την ύπαρξη μυκηναϊκών πινακίδων γραμμικής γραφής, όπου αναφέρεται το όνομα της Δήμητρας, αποτελούν ενδείξεις για την τέλεση λατρείας προς τιμήν της θεάς στην Ελευσίνα των μυκηναϊκών χρόνων. Η λατρεία αυτή στην ΥΕ ΙΙΒ περίοδο πρέπει να ήταν ιδιωτική ή τοπική. Με την πάροδο του χρόνου οι πιστοί πλήθυναν και στην ΥΕ ΙΙΙ εποχή θεωρήθηκε απαραίτητη η ανοικοδόμηση τριών δωματίων στα βόρεια του κτιρίου.

Ορισμένοι μελετητές θεώρησαν ότι το κτίριο Β και το παράρτημα του εξυπηρετούσε ως κατοικία μιας φατρίας. Τα μέλη της οικογένειας τελούσαν τις ιεροπραξίες. Ο Τραυλός μάλιστα διατύπωσε την άποψη πως στο κτίριο αυτό κατοικούσε ο Εύμολπος με την οικογένεια του. Στις παραδόσεις ο Εύμολπος αναφέρεται ως ένας από τους άρχοντες της Ελευσίνας και στρατηγός των Ελευσίνιων στους πολέμους ενάντια στην Αθήνα. Ήταν ο πρώτος που μνήθηκε στα μυστήρια από την ίδια τη Δήμητρα, και από τη φατρία του εκλεγόταν αποκλειστικά ο ιεροφάντης της θεάς για πολλούς αιώνες μετά.

Όταν η λατρεία διαδόθηκε στους κύκλους της Ελευσίνας και ο αριθμός των πιστών μεγάλωσε, τότε χτίστηκε το παράρτημα του Μεγάρου, που εξυπηρετούσε ως κατοικία της οικογένειας. Τότε το Μέγαρο Β αφιερώθηκε αποκλειστικά στη λατρεία της Δήμητρας. Αυτή σε γενικές γραμμές είναι η άποψη του Τραυλού. Ωστόσο, δεν βρέθηκε κάποιο αντικείμενο στο εσωτερικό του κτιρίου Β που να αποδεικνύει ότι πρόκειται για τον πρώτο ναό της θεάς. Σίγουρα, αν λειτουργούσε ως λατρευτικό οικοδόμημα θα έπρεπε στο εσωτερικό του να φυλάσσονται τα αναθήματα των πιστών προς τιμήν της Δήμητρας ή όποιας άλλης θεότητας λατρευόταν εδώ. Όμως δεν ήρθε στο φως κάποιο λατρευτικό αντικείμενο στο εσωτερικό του Μεγάρου Β και τα ειδώλια που βρέθηκαν στην αυλή του κτιρίου, τα οποία χρονολογούνται στην ΥΕ ΙΙΙΑ περίοδο, αποτελούν απλώς ενδείξεις για την τέλεση λατρείας προς μια θεότητα, που δεν ταυτίζεται απαραίτητα με την Δήμητρα. Ο Κοσμόπουλος δεν τα περιγράφει. Αν είναι ειδώλια τύπου Φ, τότε δεν αποτελούν πειστικό στοιχείο ότι η λατρεία που τελούνταν στο χώρο ήταν αφιερωμένη στη θεά της γεωργίας, εφόσον ΥΕ ΙΙΙ ειδώλια εντοπίστηκαν επίσης σε οίκους της κορυφής της ακροπόλεως και σε ΥΕ ΙΙΙ τάφους του δυτικού νεκροταφείου. Μάλιστα, ο Μυλωνάς θεωρεί ότι αναπαριστούν τη Μεγάλη Μητέρα, μια θεότητα με Κρητική προέλευση. Ούτε στο παράρτημα του Μεγάρου βρέθηκαν χρηστικά ή λατρευτικά αντικείμενα της μυκηναϊκής περιόδου, που να πιστοποιούν τη χρήση του ως κατοικία ή ως τόπο φύλαξης αναθημάτων προς μια θεότητα.

Η απουσία λατρευτικών ή χρηστικών αντικειμένων, από την άλλη, συνηγορεί στην ταύτιση του μυκηναϊκού κτιρίου με ναό. Το Μέγαρο Β διατηρήθηκε σε ολόκληρη τη διάρκεια των μυκηναϊκών χρόνων και ως τις αρχές του 7^{ου} π.Χ. αιώνα. Αποδεικνύεται από τα θεμέλια του κτιρίου, που έχουν κοπεί στο επίπεδο του αρχαϊκού ανδρήρου, το οποίο στήριζε το Σολώνειο Τελεστήριο (590-580 π.Χ.). Οποιαδήποτε λατρεία στο χώρο του Μεγάρου

εγκαταλείπεται στα τέλη της ΥΕ ΙΙΒ περιόδου, όταν ερημώνεται ο οικισμός. Δεν υπάρχουν ενδείξεις της χρήσης του κτιρίου στα τέλη της πρωτογεωμετρικής περιόδου, όταν η Ελευσίνα κατοικείται πάλι. Τα πρώτα στοιχεία, που μαρτυρούν κάποια δραστηριότητα ξανά στο χώρο, χρονολογούνται στον 8^ο αιώνα. Τότε πρέπει να επισκευάστηκε το οικοδόμημα και να χρησιμοποιήθηκε για καθαρά λατρευτικούς σκοπούς. Το γεγονός ότι εντός του Μεγάρου δε βρέθηκαν αφιερώματα στη θεά δεν είναι παράδοξο, εφόσον μπορεί τα αντικείμενα αυτά να αφαιρέθηκαν από το εσωτερικό τόσο του Μεγάρου Β όσο και του παραρτήματος του, όταν κτίστηκε στις αρχές του 6^{ου} π.Χ. αιώνα το πρώτο Τελεστήριο του Σόλωνα. Πιθανότατα τα αφιερώματα τοποθετήθηκαν στο άδυτο του καινούργιου ναού της Δήμητρας.

Η περίοδος του κενού που παρατηρείται από τα τέλη της μυκηναϊκής και ως τα τέλη της πρωτογεωμετρικής εποχής, δημιουργεί πολλά ερωτήματα σχετικά με την τύχη της λατρείας. Η άποψη ότι η κατοίκηση συνεχίζεται στους σκοτεινούς αιώνες σε κάποιο γειτονικό μέρος και ότι η λατρεία στο οικοδόμημα διατηρείται κατά τη διάρκεια των σκοτεινών χρόνων είναι αναπόδεικτη. Ίσως η εγκατάλειψη του να οφείλεται σε εμφύλιες διαμάχες που ξέσπασαν την περίοδο αυτή ή και νωρίτερα μεταξύ των οικισμών της Αττικής. Οι πόλεμοι μεταξύ της Αθήνας και τις Ελευσίνας διατηρούνται σε μύθους που μας αφηγούνται οι αρχαίοι συγγραφείς (Θουκυδίδης, Πλούταρχος, Απολλόδωρος, Πausanias κ. α.), όχι όμως και στον Ομηρικό ύμνο στη Δήμητρα, ένα ποίημα που γράφτηκε στα τέλη του 8^{ου} ή στον 7^ο π.Χ. αιώνα και αποτελεί την επίσημη εκδοχή της ελευσινιακής παράδοσης.

Οι μύθοι τοποθετούν την κατάκτηση της Ελευσίνας από την Αθήνα στους μυκηναϊκούς χρόνους. Το γεγονός μυθολογικά είναι γνωστό ως ο «συνοικισμός του Θησέα». Οι Ίωνες, φυλή που εγκαθίσταται στην Αθήνα στα τέλη της μυκηναϊκής περιόδου (11^ο π.Χ. αιώνα ή νωρίτερα) προερχόμενη από την Πελοπόννησο, υιοθετεί μια επεκτατική πολιτική προκειμένου να καταστήσει την Αθήνα κυρίαρχη δύναμη στην Αττική. Έτσι ξεκινά μια σειρά νικητήριων για την πόλη πολέμων, που σύμφωνα με τους μελετητές σταματούν στον 8^ο ή 7^ο π.Χ. αιώνα.

Ανάμεσα στις πόλεις που αντιστάθηκαν ως τα τέλη της γεωμετρικής περιόδου είναι η Ελευσίνα. Οι μελετητές θεωρούν ότι η πόλη χάνει την ανεξαρτησία της στον 8^ο ή 7^ο π.Χ. αιώνα. Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα (οίκοι, κεραμική, τάφοι) της γεωμετρικής περιόδου το αποδεικνύουν. Διακρίνεται μια οπισθοδρόμηση σε σχέση με την Αθήνα σε όλους τους τομείς. Οι γεωμετρικοί οίκοι από την Ελευσίνα δε διαθέτουν επιμελημένη τοιχοδομία. Μάλιστα είναι πιο πρόχειρες κατασκευές από αυτές που έστεκαν στον ίδιο χώρο στους μυκηναϊκούς χρόνους. Η κεραμική που βρέθηκε στα νεκροταφεία δεν είναι τόσο πλούσια όσο αυτή που βλέπουμε στον Κεραμεικό της Αθήνας την ίδια εποχή. Δε βρέθηκαν εδώ οι ευμεγέθεις και

πλούσια διακοσμημένοι αμφορείς του Διπύλου που κοσμούσαν τους γεωμετρικούς τάφους των Αθηναίων.

Άνοδος στο βιοτικό επίπεδο των κατοίκων της Ελευσίνας παρατηρείται στα τέλη της γεωμετρικής εποχής. Τότε πιθανολογείται η επαναλειτουργία του ιερού. Στο β' μισό του 8^{ου} π.Χ. αιώνα οικοδομούνται ισχυροί αναλημματικοί τοίχοι, που στηρίζουν ένα μικρό και ένα μεγαλύτερο άνδηρο. Πάνω τους στέκεται το Μέγαρο Β και το παράρτημα του. Επίσης, χτίζεται ένα γεωμετρικό τείχος που περικλείει το άνδηρο των μυκηναϊκών κτισμάτων. Παράλληλα, αρχίζει να χρησιμοποιείται ξανά το Μέγαρο Β, εφόσον στο παράρτημα του βρέθηκαν δύο λαβές «γεωμετρικών χρόνων», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ανασκαφέας του.

Στους ύστερους γεωμετρικούς χρόνους γεννιόνται στην Ελευσίνα πολλών ειδών λατρείες (ηρωολατρεία, προγονολατρεία). Στο δυτικό νεκροταφείο απομονώνεται, με την οικοδόμηση ενός περιβόλου, μια συστάδα τάφων που ανήκουν, σύμφωνα με αναφορές του Πausανία, στους Επτά επί Θήβας. Στα τέλη των γεωμετρικών χρόνων εγκαινιάζεται μια λατρεία ενός προγόνου ή ήρωα στα ανατολικά του κτιρίου που ονομάστηκε 'ιερά οικία'. Η λατρεία αυτή θα συνεχιστεί σε ολόκληρη τη διάρκεια του 7^{ου} και 6^{ου} π.Χ. αιώνα. Στους ΥΓ χρόνους χρονολογείται, επίσης, μια τριγωνική κατασκευή που εντοπίστηκε 300 μ. από τους βόρειους πρόποδες του Ελευσινιακού λόφου, και ταυτίστηκε με ηρώο. Βρίσκεται σε απόσταση 50 μέτρων από την κύρια οδό που ένωνε την Ελευσίνα με την Αθήνα και τη Βοιωτία.

Παράλληλα στους ΥΓ χρόνους χτίζεται, στην περιοχή των μετέπειτα μεγάλων προπυλαίων, ένα αφιδωτό οικοδόμημα που ταυτίζεται με τον πρώτο ναό της Αρτέμιδος και του Ποσειδώνα. Σύμφωνα με τους μελετητές οι δύο θεοί λατρεύτηκαν εδώ αρχικά ως χθόνιες θεότητες. Στη θέση αυτού του ναού θα οικοδομηθεί στους ρωμαϊκούς χρόνους ο ναός της Προπυλαίας Αρτέμιδος και του Πατρώου Ποσειδώνα.

Οι φιλολογικές πηγές, σε συνδυασμό με τις πληροφορίες που μας δίνουν τα αρχαιολογικά κατάλοιπα από την περιοχή, υποδεικνύουν την έναρξη ή αναζωπύρωση μιας λατρείας στο χώρο του Μεγάρου Β, στους ύστερους γεωμετρικούς χρόνους. Από ύστερες πηγές (Λεξικό Σούδας "Προηροσία". Ισοκράτης, Πανηγ., 4. 31. Αριστείδης, Ι. Ευριπίδης, Ικέτες, στ. 28) μαθαίνουμε πως στον 8^ο π.Χ. αιώνα η Ελλάδα ερημώνεται από λιμό. Το μαντείο των Δελφών τότε προστάζει τους Αθηναίους να τελέσουν θυσία προς τιμήν της Δήμητρας στο όνομα όλων των Ελλήνων. Μόνο έτσι θα εξευμενιζόταν η θεά και θα έκανε πάλι τη γη να καρποφορήσει. Ο χρησμός, σύμφωνα με τον Μυλωνά και τον Τραυλό, δόθηκε κατά την 5^η Ολυμπιάδα, ενώ σύμφωνα με άλλους μελετητές στα τέλη της γεωμετρικής ή την πρώιμη αρχαϊκή περίοδο. Τότε θεωρούν οι μελετητές ότι η λατρεία της ελευσίνιας Δήμητρας γίνεται πανελλήνια. Ίσως

όμως να ξεκινά πάλι στην Ελευσίνα μια λατρεία που είχε εγκαταλειφθεί στους ΥΕ ΙΙΙ χρόνους.

Την πρώτη επιβεβαιωμένη μαρτυρία για μια λατρεία στο πρόσωπο της Δήμητρας αποτελεί η πυρά Α, που εντοπίστηκε στη νότια είσοδο του πολυγωνικού ανδρήρου του Μεγάρου Β. Η λατρεία της Δήμητρας επιβεβαιώνεται μόνο όταν ξεκινούν να τελούνται θυσίες στο σημείο που βρέθηκε η πυρά Α. Εδώ, πέρα από τέφρες, ήρθε στο φως ένας μεγάλος αριθμός πτηνόσχημων ειδωλίων και πλήθος αγγείων, εκ των οποίων τα πρωιμότερα χρονολογούνται στην ΥΓ εποχή. Στην πλειοψηφία τους τα ειδώλια παριστάνουν γυναικείες μορφές, ορισμένες καθιστές και άλλες όρθιες. Ίσως οι πρώτες θυσίες στο μέρος να σχετίζονται με τον χρησμό που αναφέρεται από τις αρχαίες πηγές. Οι έμπυρες ιεροτελεστίες με προσφορές ειδωλίων, θα διατηρηθούν εδώ ως το τέλος του 7^{ου} αιώνα. Τα υστερότερα ειδώλια που βρέθηκαν στην πυρά Α είναι δαιδαλικές γυναικείες προτομές, που ίσως εικονίζουν τη Δήμητρα.

Συμπερασματικά, στους μυκηναϊκούς χρόνους υπάρχουν ενδείξεις για την τέλεση λατρείας προς τη Δήμητρα στο Μέγαρο Β. Η λατρεία αυτή όμως δεν είναι επιβεβαιωμένη μέχρι σήμερα. Στους σκοτεινούς χρόνους ο οικισμός και το ιερό δεν χρησιμοποιούνται. Έτσι αν τελούνταν κάποια λατρεία στο Μέγαρο Β την περίοδο αυτή εγκαταλείπεται. Στους ΥΓ χρόνους μπορούμε να μιλάμε πλέον για ένα ιερό της Δήμητρας. Το γεγονός που αποδεικνύει αναμφίβολα την τέλεση λατρείας προς τη θεά της γεωργίας, είναι η έναρξη έμπυρων θυσιών σε σημείο κοντά στη νότια, την κεντρική, είσοδο του κτιρίου.

- ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ
ΒΙΒΛΙΩΝ/ΑΡΘΡΩΝ

- ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

- ΕΙΚΟΝΕΣ

5. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αδρύμη-Σισμάνη Β., Προϊστορικός οικισμός Διμηνίου, *Αρχαιολογία* 34, 1990, 25-30.
- Αλεξοπούλου-Μπάγια Π., *Ιστορία της Ελευσίνας από την Προϊστορική μέχρι τη Ρωμαϊκή περίοδο*, Ελευσίνα 1985.
- Angel J.L., *LERNA: A preclassical site in the Argolid. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens*, vol. I-II, Princeton 1971.
- Binder J., The early history of the Demeter and Kore Sanctuary at Eleusis, στο *Ancient Greek cult practice from the archaeological evidence, Proceedings of the Fourth International Seminar on ancient Greek Cult, organized by the Swedish institute at Athens, 22-24 October 1993 (Acta Ath-8°, XV)*, R. Hägg (επιμ.), Stockholm 1998, 131-139.
- Blegen C.W., *Prosymna: The Helladic settlement preceding the Argive Heraeum*, vol. I-II, Cambridge 1937.
- Blegen C.W., Rawson M. (επιμ.), *The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia and their contents*, vol. I-III & Plates I, Princeton 1966.
- Darcque P., Les vestiges mycéniens découverts sous le Telesterion d'Eleusis, *BCH* 105, 1981, 593 – 605.
- Dickinson O.T.P.K., Late Helladic IIA and IIB: some evidence from Korakou, *BSA* 67, 1972, 103-112.
- Dickinson O.T.P.K., *The origins of Mycenaean Civilisation*, Göteborg 1977. [Ελληνική έκδοση, Αθήνα (1999)].
- Δρακωτου-Τσιριγωτη Ι., Ανασκαφές Ελευσίνας, *ΑΔ* 43, 1988, 50-52.
- Φίλιος Δ., Εκθεσις περί των εν Ελευσίνοι ανασκαφών, *ΠΑΕ* 1884, 64-87.
- Φίλιος Δ., *Ελευσίς: μυστήρια, ερείπια και μουσείον αυτής*, Αθήνα 1906.
- French E., The development of Mycenaean Terracotta figurines, *BSA* 66, 1971, 101-187.
- Heffner E.H. (επιμ.), Archaeological news. News items from the American School of Classical Studies at Athens, *AJA* 29, 1925, 105-114.
- Heurtley W., Radford C.A.R., Two Prehistoric sites in Chalcidice, *BSA* 29, 1927 –28, 117-186.
- Hope Simpson R., Dickinson O.T.P.K., *A Gazetteer of Aegean civilization in the Bronze Age, Vol. I: The Mainland and islands*, Göteborg 1979 (SIMA LII).
- Hood M.S.F., An Early Helladic III import at Knossos and Anatolian Connections, *Varagnac Mélanges* 1971, 427-436.

Jantzen U. (επιμ.), <i>Führer Durch Tiryns von den Mitarbeitern der grabung</i> , Athen 1975.
Kerenyi K., <i>Eleusis: Archetypal Image of mother and Daughter</i> , London 1967. [Ελληνική έκδοση, Αθήνα (2001)].
Kjell W., <i>The megaron during the Aegean and Anatolian Bronze Age</i> , Jonsered 1993 (SIMA 108).
Knigge U., <i>Ο Κεραμεικός της Αθήνας: Ιστορία – Μνημεία – Ανασκαφές</i> , Αθήνα 1990.
Κόκκου-Βυρίδη Κ., <i>Ελευσίς, Πρώιμες πυρές θυσιών στο τελεστήριο της Ελευσίνας</i> , Αθήνα 1999.
Coldstream J. N., <i>Geometric Greece</i> , London 1977. [Ελληνική έκδοση, Αθήνα (1997)].
Cosmopoulos M. B., <i>The Early Bronze 2 in the Aegean</i> , Jonsered 1991 (SIMA XCVIII).
Cosmopoulos M. B., Eleusis in the Bronze Age: The Early and Middle Helladic Pottery, <i>AJA</i> 97, 1993, 344 –345.
Κοσμόπουλος Μ. Β., Ανασκαφές Ελευσίνας, <i>ΠΑΕ</i> 1994, 45 – 60.
Κοσμόπουλος Μ. Β., Ανασκαφές Ελευσίνας, <i>ΠΑΕ</i> 1995, 33 – 49.
Cosmopoulos, M. B., The university of Manitoba excavation at Eleusis: An interim report, <i>EMC</i> 14, 1995, 75 – 94.
Cosmopoulos M. B., Kilikoglou B., Whitbread I. K., Kiriati E., Characterization studies of Bronze Age pottery from Eleusis, <i>Aegeum</i> 20, 1999, 131 –137.
Cosmopoulos M. B., Mycenaean religion at Eleusis, the architecture and stratigraphy of Megaron B, στο Cosmopoulos M. B. (επιμ.), <i>Greek Mysteries: the archaeology and ritual of Ancient Greek secret cults</i> , London, 2003, 1 –24.
Κουρουγιώτης Κ., Αι τελευταίαι ανασκαφαι της Ελευσίνας, <i>ΑΔ</i> 13, 1930 –31, (Παράρτημα), 17 –30.
Κουρουγιώτης Κ., Ανασκαφή Ελευσίνας κατά το 1933, <i>ΑΔ</i> 14 (Παράρτημα), 1931 –32, 1-30.
Kourouniotis K., Mylonas G. E., Excavations at Eleusis, <i>AJA</i> 37, 1933, 271-286.
Κουρουγιώτης Κ., <i>Ελευσίς. Οδηγός των ανασκαφών και του μουσείου</i> , Αθήνα 1934.
Κουρουγιώτης Κ., Ανασκαφή Ελευσίνας 1934, <i>ΑΔ</i> 15, 1933 –35 (Παράρτημα), 1-48.
Κουρουγιώτης Κ., Τραυλός, Ι., Τελεστήριον και ναός Δήμητρος, <i>ΑΔ</i> 15, 1933 –35, 53-114.
Kourouniotis K., Das Eleusinische Heiligtum von den Anfängen bis zur vorperikleischen Zeit, <i>ArchRW</i> 32, 1935, 52 –78.
Kourouniotis K., <i>Eleusis. A guide to the excavations and the museum</i> , Athens 1936.
Κουρουγιώτης Κ., Τραυλός, Ι., Ανασκαφαι εν Ελευσίनि, <i>ΠΑΕ</i> 1937, 46-51.
Kourouniotis K., La maison Sacrée d' Eleusis, <i>RA</i> XI, 1938, 94-97.
Κουρουγιώτης Κ., Συμβολή εις την ιστορίαν της Ελευσινιακής θρησκείας, <i>ΠΑΑ</i> 15, 1940, 272-278.
Κυριακού-Ζαφειροπούλου Θ., Ανασκαφές Ελευσίνας, <i>ΑΔ</i> 48, 1993, 39-46 & 49-51
Κυριακού Θ., Ανασκαφές Ελευσίνας, <i>ΑΔ</i> 49, 1994, 43-52.

Lauter H., Der Kultplatz auf dem Turkovuni, <i>AM Beiheft</i> 12, 1985, 163-169.
Luce J. V., <i>Homer and the heroic age</i> , London 1975.
Mazarakis Ainian A., <i>From Rulers' Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)</i> , Jonsered 1997 (SIMA 121).
Μαζαράκης-Αινιαν Αλ., <i>Όμηρος και Αρχαιολογία</i> , Αθήνα 2000.
Μουτζίου Ρ. Α., <i>Mycenaean decorated pottery. A guide to identification</i> , Göteborg 1986 (SIMA 73). [Ελληνική έκδοση, Αθήνα (1994)].
Mylonas G. E., Eleusis in the Bronze Age, <i>AJA</i> 36, 1932, 104 – 117.
Μυλωνάς Γ. Ε., Προϊστορική Ελευσίς, στο <i>Κουρουνιώτης, Κ., Ελευσινιακά I</i> , 1932, 1 –164.
Mylonas G. E., <i>Eleusiniaka</i> , <i>AJA</i> 40, 1936, 415 – 431.
Mylonas G. E., <i>The Hymn to Demeter and her sanctuary at Eleusis</i> , Saint Louis 1942.
Μυλωνάς Γ. Ε., Τραυλός, Ι., Ανασκαφαι εν Ελευσίनि, <i>ΠΑΕ</i> 1952 (1955), 53-72.
Μυλωνάς Γ. Ε., Ανασκαφή νεκροταφείου Ελευσίνος, <i>ΠΑΕ</i> 1953, 77-87.
Μυλωνάς Γ. Ε., Ανασκαφή νεκροταφείου Ελευσίνος, <i>ΠΑΕ</i> 1955, 67-77.
Mylonas G. E., <i>Eleusis and the Eleusinian mysteries</i> , Princeton N. J. 1961.
Μυλωνάς Γ.Ε., <i>Το Δυτικό Νεκροταφείο της Ελευσίνας</i> , τ. Α –Γ, Αθήνα 1975.
Μυλωνάς Γ. Ε., <i>Μυκηναϊκή Θρησκεία</i> , Αθήνα 1977.
Μυλωνάς Γ. Ε., Τραυλός Ι., Ανασκαφή Ελευσίνας, <i>ΠΑΕ</i> 1981, 155-156.
Μυλωνάς Γ. Ε., <i>Πολύχρυσοι Μυκηναί</i> , Αθήνα 1983.
Noack F., <i>Eleusis. Die Baugeschichtliche Entwicklung des Heiligtumes</i> , 2 vols, Berlin & Leipzig 1927.
Osborne R., <i>Greece in the Making: 1200-479 BC</i> , London 1996. [Ελληνική έκδοση, Αθήνα (2000)].
Padgug R.A., Eleusis and the Union of Attika, <i>GrRomByzSt</i> 13, 1972, 135-150.
Παπαγγελή Κ., Ανασκαφές Ελευσίνας, <i>ΑΔ</i> 43, 1988, 40-50.
Παπαγγελή Κ., Ανασκαφές Ελευσίνας, <i>ΑΔ</i> 45, 1990, 54–57.
Παπαγγελή Κ., Ανασκαφή Ελευσίνος, <i>ΑΔ</i> 47, 1992, 36-38.
Παπαγγελή Κ., Ανασκαφές Ελευσίνας, <i>ΑΔ</i> 50, 1995, 42-44.
Παπαγγελή Κ., Ανασκαφές Ελευσίνας, <i>ΑΔ</i> 52, 1997, 58-65.
Παπαγγελή Κ., <i>Ελευσίνα, ο αρχαιολογικός χώρος και το μουσείο</i> , Αθήνα 2002.
Παπαχατζής Ν. Δ., <i>Πανσανίου Ελλάδος περιήγησις</i> , τ. Αττικά, Αθήνα, 1974, 471 –482.
Παχυγιάννη-Καλούδη Φ., Ανασκαφές Ελευσίνας, <i>ΑΔ</i> 34, 1979, 37-49.
Persson A. W., <i>Schrift und Sprache in Alt-Kreta</i> , Uppsala 1930.
Picard C., Sur les premiers cultes d'Eleusis, <i>RA</i> 19, 1943, 42-43.
Πρέκα Κ., Ανασκαφή Ελευσίνος, <i>ΑΔ</i> 38, 1983, 27-28.
Πρέκα-Αλεξανδρή Κ., <i>Ελευσίς. Οδηγός των ανασκαφών και του μουσείου</i> , Αθήνα 1997.
Richter G.M.A., <i>Archaic Gravestones of Attica</i> , Bristol 1988.
Rutter J.B., Review of Aegean prehistory II: The prepalatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland, <i>AJA</i> 97, 1993, 745-797.
Shelmerdine C.W., Review of Aegean prehistory VI: The Palatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland, <i>AJA</i> 101, 1997, 537-587.
Simms R. M., Eumolpos and the wars of Athens, <i>GrRomByzSt</i> 24, 1983, 197-208.
Σκιάς Α., Παναρχαία Ελευσινιακή Νεκρόπολις, <i>ΑΕ</i> 1898, 29-122.
Σκιάς Α., Παναρχαία Ελευσινιακή Νεκρόπολις, <i>ΑΕ</i> 1912, 1-39.
Snodgrass E.G.A.M., The historical significance of fortification in archaic Greece, στο <i>La fortification dans l'histoire du monde grec</i> , Leriche P.-Tréziny H. (εκδ.), Paris 1986, 126-130.
Συριόπουλος Κ. Θ., <i>Εισαγωγή εις την Αρχαίαν Ελληνικήν Ιστορίαν. Οι Μεταβατικοί χρόνοι από της Μυκηναϊκής εις την αρχαϊκήν περίοδον, 1200-700 π.Χ.</i> , τ. Α-Β, Αθήνα 1983.
Συριόπουλος Κ. Θ., <i>Η προϊστορική κατοίκησις της Ελλάδος και η γένεσις του Ελληνικού έθνους</i> , τ. Α-Β, Αθήνα 1994.
Θρεψιάδης Ι., Ελευσίς, <i>ΑΔ</i> 16, 1960, 43 –65.

Travlos J., Eleusis: The origins of the Sanctuary, στο Melas E., (επιμ.), <i>Temples and sanctuaries of ancient Greece, A companion Guide</i> , London, 1973, 75-88.
Τραυλός Ι., Η Αθήνα και η Ελευσίνα στον 8 ^ο και 7 ^ο π.Χ. αιώνα, <i>ASAtene</i> 61, 1983, 323-337.
Travlos J., <i>Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika</i> , Tübingen 1988.
Treuil R., Darcque P., Poursat J. C., Touchais G., <i>Les civilisations égéennes du Néolithique et de l' Age du Bronze</i> , Paris 1989. [Ελληνική έκδοση, Αθήνα (1996)].
Wace A., Blegen C. W., The Pre-Mycenaean Pottery of the Mainland, <i>BSA</i> XXII, 1916-18, 175-189.
Wace A.J.B., Stubbings F.H., <i>A Companion to Homer</i> , London 1962.
Wright, J.C., The spatial configuration of belief: The archaeology of Mycenaean religion, N. Marinatos & R. Hägg (επιμ.), 1994, 37-78.

6. ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ ΒΙΒΛΙΩΝ-ΑΡΘΡΩΝ.

Αδρύμη-Σισμάνη, Β., <i>Αρχαιολογία</i> 34, 1990	Αδρύμη-Σισμάνη Β., Προϊστορικός οικισμός Διμηνίου, <i>Αρχαιολογία</i> 34, 1990.
Αλεξοπούλου-Μπάγια, Π., 1985	Αλεξοπούλου-Μπάγια Π., <i>Ιστορία της Ελευσίνας από την Προϊστορική μέχρι τη Ρωμαϊκή περίοδο</i> , Ελευσίνα 1985.
Angel, J. L., 1971, τ. II	Angel J. L., <i>LERNA: A preclassical site in the Argolid. Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens</i> , vol. I-II, Princeton 1971.
Binder, J., 1998	Binder, J., The early history of the Demeter and Kore Sanctuary at Eleusis, στο <i>Ancient Greek cult practice from the archaeological evidence, Proceedings of the Fourth International Seminar on ancient Greek Cult, organized by the Swedish institute at Athens, 22-24 October 1993 (Acta Ath-8°, XV)</i> , R. Hägg (επιμ.), Stockholm 1998.
Blegen, C. W., 1937, τ. I	Blegen C. W., <i>Prosymna: The Helladic settlement preceding the Argive Heraeum</i> , vol. I-II, Cambridge 1937.
Blegen, C. W.-Rawson, M., 1966	Blegen C. W.- Rawson M. (εκδ.), <i>The Palace of Nestor at Pylos in Western Messenia and their contents</i> , vol. I-III & Plates I, Princeton 1966.
Darcque, P., <i>BCH</i> 105, 1981	Darcque P., Les vestiges mycéniens découverts sous le Telesterion d'Eleusis, <i>BCH</i> 105, 1981.
Dickinson, O.T.P.K., 1977	Dickinson O.T.P.K., <i>Η προέλευση του Μυκηναϊκού πολιτισμού</i> , Αθήνα 1999.
Dickinson, O.T.P.K., <i>BSA</i> 67, 1972	Dickinson O.T.P.K., Late Helladic IIA and IIB: some evidence from Korakou, <i>BSA</i> 67, 1972.
Δρακωτου-Τσιριγωτη, Ι., <i>ΑΔ</i> 43, 1988	Δρακωτου-Τσιριγωτη Ι., Ανασκαφές Ελευσίνας, <i>ΑΔ</i> 43, 1988.
Φίλιος Δ., 1906	Φίλιος Δ., <i>Ελευσίς: μυστήρια, ερείπια και μουσείον αυτής</i> , Αθήνα 1906.
Φίλιος, Δ., <i>ΠΑΕ</i> 1884	Φίλιος, Δ., Έκθεσις περί των εν Ελευσίनि ανασκαφών, <i>ΠΑΕ</i> 1884.
French, E., <i>BSA</i> 66, 1971	French E., The development of Mycenaean Terracotta figurines, <i>BSA</i> 66, 1971.
Heffner E.H., <i>AJA</i> 29, 1925	Heffner E.H. (επιμ.), Archaeological news. News items from the American School of Classical Studies at Athens, <i>AJA</i> 29, 1925.
Heurtley, W.-Radford, C.A.R., <i>BSA</i> XXIX, 1927-28	Heurtley W., Radford C.A.R., Two Prehistoric sites in Chalcidice, <i>BSA</i> 29, 1927-28.
Hope Simpson, R.-Dickinson, O. T. P. K., <i>SIMA</i> LII, 1979	Hope Simpson R. – Dickinson O. T. P. K., <i>A Gazetteer of Aegean civilization in the Bronze Age, Vol. I: The Mainland and islands</i> , Göteborg 1979 (<i>SIMA</i> LII).
Hood, M. S. F., <i>Varagnac Mélanges</i> , 1971	Hood M. S. F., An Early Helladic III import at Knossos and Anatolian Connections, <i>Varagnac Mélanges</i> 1971.

Jantzen, U., 1975	Jantzen U. (επιμ.), <i>Führer Durch Tiryns von den Mitarbeitern der grabung</i> , Athen 1975.
Kerenyi, K., 2001	Kerenyi K., <i>Ελευσίς, Μυστήρια και Λατρεία</i> , Αθήνα 2001.
Kjell, W., SIMA 108, 1993	Kjell W., <i>The megaron during the Aegean and Anatolian Bronze Age</i> , Jonsered 1993 (SIMA 108).
Knigge, U., 1990	Knigge U., <i>Ο Κεραμεικός της Αθήνας: Ιστορία – Μνημεία – Ανασκαφές</i> , Αθήνα 1990.
Κόκκου – Βυρίδη, Κ., 1999	Κόκκου – Βυρίδη Κ., <i>Ελευσίς, Πρώιμες πυρές θυσιών στο Τελεστήριο της Ελευσίνας</i> , Αθήνα 1999.
Coldstream, J. N., 1977	Coldstream J. N., <i>Γεωμετρική Ελλάδα</i> , Αθήνα 1977.
Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003	Cosmopoulos M. B., Mycenaean religion at Eleusis, the architecture and stratigraphy of Megaron B, στο Cosmopoloulos, Μ. Β. (επιμ.), <i>Greek Mysteries: the archaeology and ritual of Ancient Greek secret cults</i> , London 2003.
Κοσμόπουλος, Μ. Β., <i>Aegeum</i> 20, 1999	Cosmopoulos M. B. – Kilikoglou B. – Whitbread I. K. – Kiriati E., Characterization studies of Bronze Age pottery from Eleusis, <i>Aegeum</i> 20, 1999.
Κοσμόπουλος, Μ. Β., <i>EMC</i> 15, 1996	Cosmopoulos M. B., Recherches sur la stratigraphie préhistorique d'Eleusis: Travaux 1995, <i>EMC</i> 15, 1996.
Κοσμόπουλος, Μ. Β., <i>ΠΑΕ</i> 1995	Κοσμόπουλος Μ. Β., Ανασκαφή Ελευσίνας, <i>ΠΑΕ</i> 1995.
Κοσμόπουλος, Μ. Β., <i>ΠΑΕ</i> 1994	Κοσμόπουλος Μ. Β., Ανασκαφές Ελευσίνας, <i>ΠΑΕ</i> 1994.
Κοσμόπουλος, Μ. Β., <i>AJA</i> 99, 1995	Cosmopoulos M. B., The university of Manitoba excavation at Eleusis: Michael B. Cosmopoulos, University of Manitoba, <i>AJA</i> 99, 1995.
Κοσμόπουλος, Μ. Β., <i>EMC</i> 14, 1995	Cosmopoulos M. B., The university of Manitoba excavation at Eleusis: An interim report, <i>EMC</i> 14, 1995.
Κοσμόπουλος, Μ. Β., <i>ΠΑΕ</i> 1994	Κοσμόπουλος Μ. Β., Ανασκαφή Ελευσίνας, <i>ΠΑΕ</i> , 1994.
Κοσμόπουλος, Μ. Β., <i>AJA</i> 97, 1993	Cosmopoulos M. B., Eleusis in the Bronze Age: The Early and Middle Helladic Pottery, <i>AJA</i> 97, 1993.

Κοσμόπουλος, Μ. Β., <i>SIMA</i> XCVIII, 1991	Cosmopoulos M. B., <i>The Early Bronze 2 in the Aegean</i> , Jonsered 1991 (SIMA XCVIII).
Κουρουνιώτης, Κ., <i>ΠΑΑ</i> 15, 1940	Κουρουνιώτης Κ., Συμβολή εις την ιστορίαν της Ελευσινιακής θρησκείας, <i>ΠΑΑ</i> 15, 1940.
Κουρουνιώτης, Κ., <i>RA</i> XI, 1938	Kourouniotis K., La maison Sacrée d' Eleusis, <i>RA</i> XI, 1938.
Κουρουνιώτης, Κ. -Τραυλός, Ι., <i>ΠΑΕ</i> 1937	Κουρουνιώτης Κ.- Τραυλός Ι., Ανασκαφαι εν Ελευσίνοι, <i>ΠΑΕ</i> 1937.
Κουρουνιώτης, Κ., 1936	Kourouniotis K., <i>Eleusis. A guide to the excavations and the museum</i> , Athens 1936.
Κουρουνιώτης, Κ.-Τραυλός, Ι., <i>ΑΔ</i> 15, 1933-35	Κουρουνιώτης Κ. -Τραυλός Ι., Τελεστήριον και ναός Δήμητρος, <i>ΑΔ</i> 15, 1933 -35.
Κουρουνιώτης, Κ., <i>ΑΔ</i> 15, 1933-35 (Παρ/μα)	Κουρουνιώτης Κ., Ανασκαφή Ελευσίνος 1934, <i>ΑΔ</i> 15 (Παράρτημα.), 1933 -35.
Κουρουνιώτης, Κ., 1934	Κουρουνιώτης Κ., <i>Ελευσίς. Οδηγός των ανασκαφών και του μουσείου</i> , Αθήνα 1934.
Κουρουνιώτης, Κ.-Μυλωνάς, Γ. Ε., <i>AJA</i> 37, 1933	Kourouniotis K.- Mylonas G. E., Excavations at Eleusis, <i>AJA</i> 37, 1933.
Κουρουνιώτης, Κ., <i>ΑΔ</i> 14, 1931-32 (Παρ/μα)	Κουρουνιώτης Κ., Ανασκαφή Ελευσίνος κατά το 1933, <i>ΑΔ</i> 14 (Παράρτημα), 1931 -32.
Κουρουνιώτης, Κ., <i>ΑΔ</i> 13, 1930-31 (Παρ/μα)	Κουρουνιώτης Κ., Αι τελευταίαι ανασκαφαι της Ελευσίνος, <i>ΑΔ</i> 13 (Παράρτημα), 1930 -31.
Κυριακού, Θ., <i>ΑΔ</i> 49, 1994	Κυριακού Θ., Ανασκαφές Ελευσίνας, <i>ΑΔ</i> 49, 1994.
Κυριακού-Ζαφειροπούλου, Θ., <i>ΑΔ</i> 48, 1993	Κυριακού-Ζαφειροπούλου Θ., Ανασκαφές Ελευσίνας, <i>ΑΔ</i> 48, 1993.
Lauter, H., <i>AM-BH</i> 12, 1985	Lauter H., Der Kultplatz auf dem Turkovuni, <i>AM Beiheft</i> 12, 1985.
Luce, J. V., 1975	Luce J. V., <i>Homer and the heroic age</i> , London 1975.
Μαζαράκης Αινιαν, Αλ., 2000	Μαζαράκης-Αινιαν, Αλ., <i>Όμηρος και Αρχαιολογία</i> , Αθήνα 2000.
Μαζαράκης Αινιαν, Αλ., 1997	Mazarakis Ainian A., <i>From Rulers' Dwellings to Temples. Architecture, Religion and Society in Early Iron Age Greece (1100-700 B.C.)</i> , Jonsered 1997 (SIMA 121).
Μουντζου, Ρ. Α., 1994	Μουντζου Ρ. Α., <i>Μυκηναϊκή κεραμική –οδηγός ταύτισης</i> , Αθήνα 1994.
Μυλωνάς, Γ. Ε., 1983	Μυλωνάς Γ. Ε., <i>Πολύχρυσοι Μυκηναί</i> , Αθήνα 1983.
Μυλωνάς, Γ. Ε.-Τραυλός, Ι., <i>ΠΑΕ</i> 1981	Μυλωνάς Γ. Ε.- Τραυλός Ι., Ανασκαφή Ελευσίνας, <i>ΠΑΕ</i> 1981.
Μυλωνάς, Γ. Ε., 1977	Μυλωνάς Γ. Ε., <i>Μυκηναϊκή Θρησκεία</i> , Αθήνα 1977.
Μυλωνάς, Γ.Ε., 1975, τ. Α-Γ	Μυλωνάς Γ. Ε., <i>Το Δυτικό Νεκροταφείο της Ελευσίνας</i> , τ. Α -Γ, Αθήνα 1975.
Μυλωνάς, Γ. Ε., 1961	Mylonas G. E., <i>Eleusis and the Eleusinian mysteries</i> , Princeton N. J. 1961.
Μυλωνάς, Γ. Ε., <i>ΠΑΕ</i> 1955	Μυλωνάς Γ. Ε., Ανασκαφή νεκροταφείου Ελευσίνος, <i>ΠΑΕ</i> 1955.

Μυλωνάς, Γ. Ε., <i>ΠΑΕ</i> 1953	Μυλωνάς Γ. Ε., Ανασκαφή νεκροταφείου Ελευσίνος, <i>ΠΑΕ</i> 1953.
Μυλωνάς, Γ. Ε.-Τραυλός, Ι., <i>ΠΑΕ</i> 1952	Μυλωνάς Γ. Ε.- Τραυλός Ι., Ανασκαφαι εν Ελευσίνοι, <i>ΠΑΕ</i> 1952 (1955).
Μυλωνάς, Γ. Ε., 1942	Mylonas G. E., <i>The Hymn to Demeter and her sanctuary at Eleusis</i> , Saint Louis 1942.
Μυλωνάς, Γ. Ε., <i>Ελευσινιακά</i> , 1932	Μυλωνάς Γ. Ε., Προϊστορική Ελευσίς, στο <i>Κουρουνιώτης, Κ., Ελευσινιακά I</i> , 1932.
Μυλωνάς, Γ.Ε., <i>AJA</i> 36, 1932	Mylonas G. E., Eleusis in the Bronze Age, <i>AJA</i> 36, 1932.
Μυλωνάς, Γ.Ε., <i>AJA</i> 40, 1936	Mylonas G. E., Eleusiniaka, <i>AJA</i> 40, 1936.
Μυλωνάς, Γ.Ε., <i>AJA</i> 40, 1936	Mylonas G. E., Eleusiniaka, <i>AJA</i> 40, 1936.
Noack, F., 1927	Noack F., <i>Eleusis. Die Baugeschichtliche Entwicklung des Heiligtumes</i> , 2 vols, Berlin & Leipzig 1927.
Osborne, R., 2000	Osborne R., <i>Η Γένεση της Ελλάδας: 1200-479 π.Χ.</i> , Αθήνα 2000.
Padgug R.A., <i>GrRomByzSt</i> 13, 1972	Padgug R.A., Eleusis and the Union of Attika, <i>GrRomByzSt</i> 13, 1972.
Παπαγγελή, Κ., 2002	Παπαγγελή Κ., <i>Ελευσίνα. ο αρχαιολογικός χώρος και το μουσείο</i> , Αθήνα 2002.
Παπαγγελή, Κ., <i>ΑΔ</i> 52, 1997	Παπαγγελή Κ., Ανασκαφές Ελευσίνας, <i>ΑΔ</i> 52, 1997.
Παπαγγελή, Κ., <i>ΑΔ</i> 50, 1995	Παπαγγελή Κ., Ανασκαφή Ελευσίνος, <i>ΑΔ</i> 50, 1995.
Παπαγγελή, Κ., <i>ΑΔ</i> 48, 1993	Παπαγγελή Κ., Ανασκαφή Ελευσίνος, <i>ΑΔ</i> 48, 1993.
Παπαγγελή, Κ., <i>ΑΔ</i> 47, 1992	Παπαγγελή Κ., Ανασκαφή Ελευσίνος, <i>ΑΔ</i> 47, 1992.
Παπαγγελή, Κ., <i>ΑΔ</i> 45, 1990	Παπαγγελή Κ., Ανασκαφή Ελευσίνος, <i>ΑΔ</i> 45, 1990.
Παπαγγελή, Κ., <i>ΑΔ</i> 43, 1988	Παπαγγελή Κ., Ανασκαφή Ελευσίνος, <i>ΑΔ</i> 43, 1988.
Παυσανίας 1.38.	Παπαχατζής Ν. Δ., <i>Παυσανίου Ελλάδος περιήγησις</i> , τ. Αττικά, Αθήνα 1974.
Παχυγιάννη-Καλούδη, Φ., <i>ΑΔ</i> 34, 1979	Παχυγιάννη-Καλούδη Φ., Ανασκαφή Ελευσίνος, <i>ΑΔ</i> 34, 1979.
Picard, C., <i>RA</i> 19, 1943	Picard C., Sur les premiers cultes d' Eleusis, <i>RA</i> 19, 1943.
Πρέκα, Κ., <i>ΑΔ</i> 38, 1983	Πρέκα Κ., Ανασκαφή Ελευσίνος, <i>ΑΔ</i> 38, 1983.
Πρέκα-Αλεξανδρή Κ., 1997	Πρέκα-Αλεξανδρή Κ., <i>Ελευσίς. Οδηγός των ανασκαφών και του μουσείου</i> , Αθήνα 1997.
Richter, G.M.A., 1961	Richter G.M.A., <i>Archaic Gravestones of Attica</i> , Bristol 1988.
Rutter, J. B., <i>AJA</i> 97, 1993	Rutter J. B., Review of Aegean prehistory II: The prepalatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland, <i>AJA</i> 97, 1993.
Shelmerdine, C.W., <i>AJA</i> 101, 1997	Shelmerdine C. W., Review of Aegean prehistory VI : The Palatial Bronze Age of the Southern and Central Greek Mainland, <i>AJA</i> 101, 1997.
Simms R. M., <i>GrRomByzSt</i> 24, 1983	Simms R. M., Eumolpos and the wars of Athens, <i>GrRomByzSt</i> 24, 1983.
Σκιάς, Α., <i>ΑΕ</i> 1898	Σκιάς Α., Παναρχαία Ελευσινιακή Νεκρόπολις, <i>ΑΕ</i> 1898.
Σκιάς, Α., <i>ΑΕ</i> 1912	Σκιάς Α., Παναρχαία Ελευσινιακή Νεκρόπολις, <i>ΑΕ</i> 1912.
Snodgrass, E.G.A.M., 1986	Snodgrass E.G.A.M., The historical significance of fortification in archaic Greece, στο <i>La fortification dans l' histoire du monde grec</i> , Leriche P.- Tréziny H. (επιμ.), Paris 1986.

Συριόπουλος, Κ.Θ., 1983, τ. Α-Β	Συριόπουλος Κ. Θ., <i>Εισαγωγή εις την Αρχαίαν Ελληνικήν Ιστορίαν. Οι Μεταβατικοί χρόνοι από της Μυκηναϊκής εις την αρχαϊκήν περίοδον, 1200-700 π.Χ.</i> , τ. Α-Β, Αθήνα 1983.
Θρεψιάδης, Ι., <i>ΑΔ</i> 16, 1960	Θρεψιάδης Ι., Ελευσίς, <i>ΑΔ</i> 16, 1960.
Treuil, R.-Darcque, P.-Poursat, J. C.-Touchais, G., 1989	Treuil R. –Darcque P. –Poursat J. C. –Touchais G., <i>Οι πολιτισμοί του Αιγαίου κατά τη Νεολιθική και την εποχή του Χαλκού</i> , Αθήνα 1996.
Τραυλός, Ι., 1988	Travlos J., <i>Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika</i> , Tübingen 1988.
Τραυλός, Ι., <i>ASAtene</i> 61, 1983	Τραυλός Ι., Η Αθήνα και η Ελευσίνα στον 8 ^ο και 7 ^ο π.Χ. αιώνα, <i>ASAtene</i> 61, 1983.
Τραυλός, Ι., 1973	Travlos J., Eleusis: The origins of the Sanctuary, στο Melas, E. (επιμ.), <i>Temples and sanctuaries of ancient Greece, A companion Guide</i> , London 1973, 75 –88.
Wace, A.-Blegen, C. W., <i>BSA</i> XXII, 1916-18	Wace A. – Blegen C. W., The Pre-Mycenaean Pottery of the Mainland, <i>BSA</i> XXII, 1916-18.
Wace, A.J.B.-Stubblings, F. H., 1962	Wace A. J. B.– Stubblings F. H., <i>A Companion to Homer</i> , London 1962.
Wright, J.C., 1994	Wright J., C., The spatial configuration of belief: The archaeology of Mycenaean religion, N. Marinatos & R. Hägg (επιμ.), 1994.

7. ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΗΓΕΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

1. Ελευσίς, Ιερόν και Πόλις, Σχέδιο Ι. Τραυλού, Απρίλιος 1934. Από Κουρουνιώτης, Κ., 1936, ένθετο σχέδιο στο οπισθόφυλλο.
2. Ειδώλιο Νεολιθικής περιόδου από την Ελευσίνα. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 139.
3. ΜΕ κατάλοιπα σε ανατολική κλίτη, κάτω από Τελεστήρια ιστορικών χρόνων. Από Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 4.
4. Νοτιοδυτικός οικισμός. Από Κοσμόπουλος, Μ. Β., *EMC* 15, 1996, εικ. 1, σ. 2.
5. Κατάλοιπα τετράπλευρων ΜΕ οίκων της ΝΔ κλιτύος. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, εικ. 10, σ. 22.
6. Μινύεια ΜΕ κεραμική από ΝΔ οικισμό (I-V). Από Μυλωνάς, Γ. Ε., *Ελευσινιακά*, 1932, σ. 65, εικ.38, σ. 66, εικ.40, σ. 71, εικ.45-46, σ. 73, εικ.48. Μινύεια και αμαυρόχρωμη κεραμική από την κορυφή ΒΑ γωνία της Ακροπόλεως (VI). Από Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 40, 1936, σ. 418, εικ.3-4.
7. Βοόσχημα ρυτά ΜΕ χρόνων. Σε επίχωση τάφου του δυτικού νεκροταφείου. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Γ, πίνακας 405 β.
8. Τοπογραφικό σχέδιο Ελευσίνας από Ι. Τραυλό. Θέση δυτικού νεκροταφείου. Από Travlos J., *The Topography of Eleusis, Hesperia* 18, 1949, σ. 139.
9. Το δυτικό νεκροταφείο. Φωτογραφίες που τραβήχτηκαν κατά τη διάρκεια των ανασκαφών: εικ.Ι. Τομείς Β και Γ. Φωτογραφία από Ν προς Β. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Γ, Πίνακας 1α. εικ. ΙΙ. Οροσειρά πάνω από το δυτικό νεκροταφείο. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Γ, Πίνακας 2α.
10. ΥΕ Ι Οικία Η. Νοτιοδυτικός οικισμός. Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 36, σ. 109.
11. ΥΕ Ι τάφος στη ΒΑ γωνία της ακροπόλεως, κάτω από σύγχρονες του οικία. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 40, 1936, σ. 425, εικ.11-12.
12. Δυτικό νεκροταφείο. Λακκοειδής τάφος, τύπου L. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Γ, πίνακας 81.
13. ΥΕ Ι κεραμική Ελευσίνας (I-III) Από Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Γ, πίνακας 410, Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 36, σ.114 και *AJA* 40, 1936, εικ.8.
14. Η Ελευσίνα στους μυκηναϊκούς χρόνους. Από Τραυλός, Ι., 1988, σ. 106, εικ.108.
15. Κτίρια “Α” και “Β” (II). Από Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 40, 1936, σ. 421. Κατάλοιπα κτιρίων από τη ΒΑ γωνία της Ελευσινιακής ακροπόλεως (II). Από Τραυλός, Ι., 1988, εικ.109, σ. 106.
16. ΥΕ IIIΓ ενεπίγραφος, ψευδόστομος αμφορέας, από το δάπεδο οικίας, κάτω από τα μικρά προπύλαια. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 40, 1936, σ. 426, εικ.13.
17. Επιγραφή γραμμικής ΥΕ IIIΓ περιόδου. Σώζεται πάνω σε ψευδόστομο αμφορέα που βρέθηκε στην περιοχή των μικρών Προπυλαίων. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 40, 1936, σ. 428, εικ. 14 & 16.
18. Χαρακτήρες από επιγραφές Γραμμικής Α και Β, που βρέθηκαν στην κυρίως Ελλάδα, την Κρήτη και την Κύπρο. Σύστημα Α. W. Persson. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 40, 1936, σ. 430.
19. I. Κάτοψη Μεγάρου Β και του περιβόλου του. Από Κουρουνιώτης, Κ.-Μυλωνάς, Γ. Ε., *AJA* 37, 1933, εικ.6, σ. 277.
II. Κάτοψη Μεγάρου Β και του περιβόλου του. Από Κουρουνιώτης, Κ., *A guide to the excavation and the museum*, Athens 1936, σ. 17.
III. Τρισδιάστατη αναπαράσταση Μεγάρου Β. Από Τραυλός Ι., 1973, σ. 80.
IV. Κατάλοιπα μυκηναϊκού Μεγάρου Β (αριστερά). Μαζί με το παράρτημα του στην ΥΕ III εποχή (δεξιά). Από Kjell W., *SIMA* 108, 1993, εικ.58 a-b.
20. Σχέδιο των Μυκηναϊκών καταλοίπων στην περιοχή του Τελεστηρίου. Από Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, εικ. 1.1, αρ. 6, σ. 3.

21. Σχέδιο Βόρειου τοίχου Μεγάρου Β. Από Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, σ. 6, εικ.1.4, σ. 6.
22. Πλατφόρμα Μεγάρου Β. Από Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, Εικ.1.6, σ. 8.
23. Τομή (α) και κάτοψη (β) μυκηναϊκού οχετού του Μεγάρου Β. Από Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, Εικ.1.8, σ. 11.
24. Προμαχώνας νότιου περιβόλου τοίχου του Μεγάρου Β. Από Κοσμόπουλος, Μ. Β., 2003, Εικ.1.7, σ. 9.
25. Βόρεια ΥΕ ΙΙΒ προσθήκη του Μεγάρου Β (Κτίρια Β1/Β2/Β3). Από Μαζαράκης Αιλιαν, Αλ., 1997, εικ.168.
26. Μυκηναϊκή Ιερά Οικία και Καλλίχορο Φρέαρ. Από Μυλωνάς, Γ. Ε.-Τραυλός, Ι., ΠΑΕ 1952 (1955), πίνακας 1.
27. Ελευσίνα. Βότρυς. Κάτοψη της ανασκαφής του 1979. Από Παχυγιάννη-Καλούδη, Φ., ΑΔ 34, 1979, σ. 38, σχέδιο 9.
28. Βορειοανατολική τμήμα της Ελευσινιακής ακροπόλεως: κορυφή “Αγελάστου Πέτρας” και κατάλοιπα του Ρωμαϊκού κτίσματος. Από Κουρουνιώτης, Κ.-Τραυλός, Ι., ΑΔ 15, 1933–35, σ. 63, εικ. 3, σχέδιο 1, β.
29. ΥΕ μόνωτα υψίποδα κύπελλα, κύαθοι (Ι) και λεκανίδες, δίωτοι υψίποδες κύλικες (ΙΙ). Από Μυλωνάς Γ. Ε., 1975, τ. Γ, πίνακες 416-417.
30. ΥΕ ΙΙ διακοσμημένα όστρακα. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., ΑΔ 40, 1936, εικ.9.
31. ΥΕ Εφύρεια κύπελλα. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., ΑΔ 36, 1932, σ. 115, εικ.13.
32. Αρτόσχημα αλάβαστρα ΥΕ ΙΙ και ΙΙΙ εποχής. Δυτικό νεκροταφείο. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Γ, πίνακας 411.
33. Ψευδόστομοι αμφορείς (Ι) και διακόσμηση στους ώμους τους (ΙΙ). Δυτικό νεκροταφείο. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Γ, πίνακας 406-407.
34. ΥΕ ειδώλια τύπου Φ και Ψ σε παιδικούς τάφους του δυτικού νεκροταφείου. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Γ, πίνακας 65 β-γ.
35. Θαλαμοειδής μυκηναϊκός τάφος από την περιοχή του δυτικού νεκροταφείου. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Γ, πίνακας 165.
36. ΥΕ ΙΙΙ τάφος από δυτικό νεκροταφείο. Έθιμο ανακομιδής οστών των προγενέστερων νεκρών. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Γ, πίνακας 148.
37. Τοπογραφικό σχέδιο τομέα Λ του δυτικού νεκροταφείου Ελευσίνας. Τάφοι των Επτά επί Θήβας. Από Μαζαράκης Αιλιαν, Αλ., 1997, εικ.182.
38. Θέσεις εν χρήσει στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο. Από Osborne, R., 2000, εικ.3, σ. 54.
39. Πιθανά πρωτογεωμετρικά λείψανα οίκου και Ιερό γεωμετρικής εποχής, σε απόσταση 300 μέτρα από τους βόρειους πρόποδες του ιερού. Από Παπαγγελή, Κ., ΑΔ 47, 1992, σ. 37, σχέδ.7.
40. Η ανατολική πλαγιά της ακροπόλεως κατά τον 8^ο π.Χ. αιώνα. Από Τραυλός, Ι., 1988, εικ.115, σ.110.
41. Ι. Τρισδιάστατη αναπαράσταση Μεγάρου Β στο α΄ μισό του 8^{ου} π.Χ. αιώνα. Από Τραυλός Ι, 1988, εικ.117, σ. 111. ΙΙ/ΙΙΙ. Καμπύλος αναλημματικός τοίχος στα νότια του παραρτήματος. Από επίσκεψη στην Ελευσίνα.
42. Πρότυλο α΄ μισού 8^{ου} π.Χ. αιώνα στα βόρεια του δωματίου Β1. Από Μαζαράκης Αιλιαν, Αλ., 1997, εικ.169.
43. Νότιο τμήμα από τον πολυγωνικό αναλημματικό τοίχο του ΥΓ ανδρήρου. Στα αριστερά διακρίνεται η κλίμακα που οδηγούσε στο Μέγαρο Β. Από Τραυλός Ι, 1988, εικ.116, σ. 110.
44. Αναπαράσταση Μεγάρου Β στους ύστερους γεωμετρικούς χρόνους. Μνημειώδης κλίμακα στη νότια είσοδο του Μεγάρου.
45. Τα προγενέστερα λείψανα κάτω από το Περικλείο Τελεστήριο. Η θέση της πυράς Α. Από Κόκκου –Βυρίδη, Κ., 1999, Σχέδ.7.
46. Ι. Το νοτιοανατολικό τμήμα του Τελεστηρίου. Σημειώνεται οι πυρές Α και Β, οι περικόλαιοι και ρωμαϊκοί κίονες και αριθμοί των τοίχων σύμφωνα με το ημερολόγιο του 1931.

Από Κόκκου-Βυρίδη, Κ., 1999, Σχέδιο 8 α. II. Η θέση της πυράς Α μπροστά από το νότιο τμήμα του γεωμετρικού πολυγωνικού αναλημματικού τοίχου. Σκαρίφημα Ι. Τραυλού. Από Κόκκου-Βυρίδη, Κ., 1999, Σχέδιο 8 β.

47. Πυρά Α, πρώιμα ευρήματα:

I. Μονόχρωμες οinoχόες (Α1-Α11), Κορινθιακός αρύβαλλος (Α13) του τέλους 8^{ου}/ α΄ μισό 7^{ου} π.Χ. αιώνα. Από Κόκκου-Βυρίδη, Κ., 1999, πίνακας 7, Α1-Α11 και Α13.

II. Χρυσά ελάσματα και κοσμήματα του γ΄ τέταρτου του 8^{ου} π.Χ. αιώνα. Από Κόκκου-Βυρίδη, Κ., 1999, πίνακας 56, Α 175-182 και πίνακας 58, Α 183-189.

III. Πρώιμα ειδώλια (Α 70-71), του τέλους του 8^{ου} π.Χ. αιώνα. Από Κόκκου-Βυρίδη, Κ., 1999, πίνακας 12, Α 70-71.

48. Πυρά Α, ύστερα ευρήματα (7^{ος} π.Χ. αιώνας):

I. Ύστερα πρωτοκορινθιακά (Α 14-15), πρώιμα Κορινθιακά (Α 18-27) και ύστερα πρωτοαττικά (Α 16-17) αγγεία. Από Κόκκου-Βυρίδη, Κ., 1999, πίνακας 8.

II. Πτηνόσχημα ειδώλια (Α 108-117 και Α 152-174). Από Κόκκου-Βυρίδη, Κ., 1999, πίνακας 19.

III. Δαιδαλικές γυναικείες μορφές. Από 20. Κόκκου-Βυρίδη, Κ., 1999, πίνακας 20.

IV. Πινακίδια (Α 44-57). Από Κόκκου-Βυρίδη, Κ., 1999, πίνακας 10.

49. Σπήλαιο Πλούτωνα. Άποψη από τα βόρεια. Μπροστά φαίνονται τα μικρά ή εσωτερικά προπύλαια των Ρωμαϊκών χρόνων. Από Στουραϊτής, Γ., *Ελευσίνα Μυστήρια*, Αθήνα, 1994, εικ.21.

50. Αρχαϊκό Καλλίχορον στην περιοχή των Μεγάλων προπυλαίων. Από επίσκεψη στην Ελευσίνα.

51. I-II Κάτοψη ιεράς οικίας από Ι. Τραυλό. Σχέδια 1939. Από Τραυλός Ι, 1988, εικ.133, σ. 119 και εικ.119, σ. 112. III-IV. Απόψεις ιεράς οικίας, από βόρεια και νότια. Από επίσκεψη στην Ελευσίνα.

52. I. Κάτοψη ιεράς οικίας κατά Μαζαράκη Αινιαν. Από Μαζαράκης Αινιαν, Αλ., 1997, εικ.179. II. Κάτοψη ιεράς οικίας κατά Lauter. Από Μαζαράκης Αινιαν, Αλ., 1997, εικ.180.

53. I. Το κεντρικό δωμάτιο της ιεράς οικίας, όπου εντοπίστηκαν αγγεία με τέφρες. II. Το κεντρικό δωμάτιο όπως σώζεται σήμερα. Από επίσκεψη στην Ελευσίνα. III. Αγγεία που περιείχαν τέφρα από το κεντρικό δωμάτιο. Από Τραυλός Ι, *Asatene* 61, 1983, εικ.11, σ. 334.

54. Φεύγουσα Κόρη. Από την περιοχή της ιεράς οικίας. Από Πρέκα-Αλεξανδρή Κ., 1997, σ. 46, εικ.26.

55. Γεωμετρικό Μέγαρο με ταφή μπροστά, στα νοτιοανατολικά της ιεράς οικίας. Από Μαζαράκης-Αινιαν, Αλ., 1997, εικ.174.

56. I. Κάτοψη του ενταφιασμού μπροστά από την Ιερά οικία. Από Τραυλός Ι, *Asatene* 61, 1983, εικ.12, σ. 335. II. Άποψη της ταφής. Από Τραυλός Ι, 1988, εικ.122, σ. 113.

57. I. Τύμβος και κατάλοιπα θυσιών στην ταφή μπροστά από την ιερά οικία. Τομή Α-Α΄. Από Μαζαράκης Αινιαν, Αλ., 1997, εικ.175. II. Ταφή και τύμβος μπροστά από την ιερά οικία. Τομή Γ-Γ΄. Από Μαζαράκης Αινιαν, Αλ., 1997, εικ.176.

58. Πήλινα ειδώλια από πυρές θυσιών στα βορειοδυτικά του αρχαϊκού ναΐσκου. Ιερά οικία. Από Κουρουνιώτης Κ.-Τραυλός Ι., *ΠΑΕ* 1937, σ. 50.

59. I. Άποψη γεωμετρικού αψιδωτού κτιρίου κάτω από τα μεγάλα προπύλαια. Από Τραυλός Ι, 1988, εικ.123 & 124, σ. 114. II. Κάτοψη αψιδωτού κτιρίου. Από Μαζαράκης Αινιαν, Αλ., 1997, εικ.183.

60. Ελευσίνα. Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου. Κάτοψη της ανασκαφής του 1997. Από Παπαγγελή, Κ., *ΑΔ* 52, 1997, σ. 60.

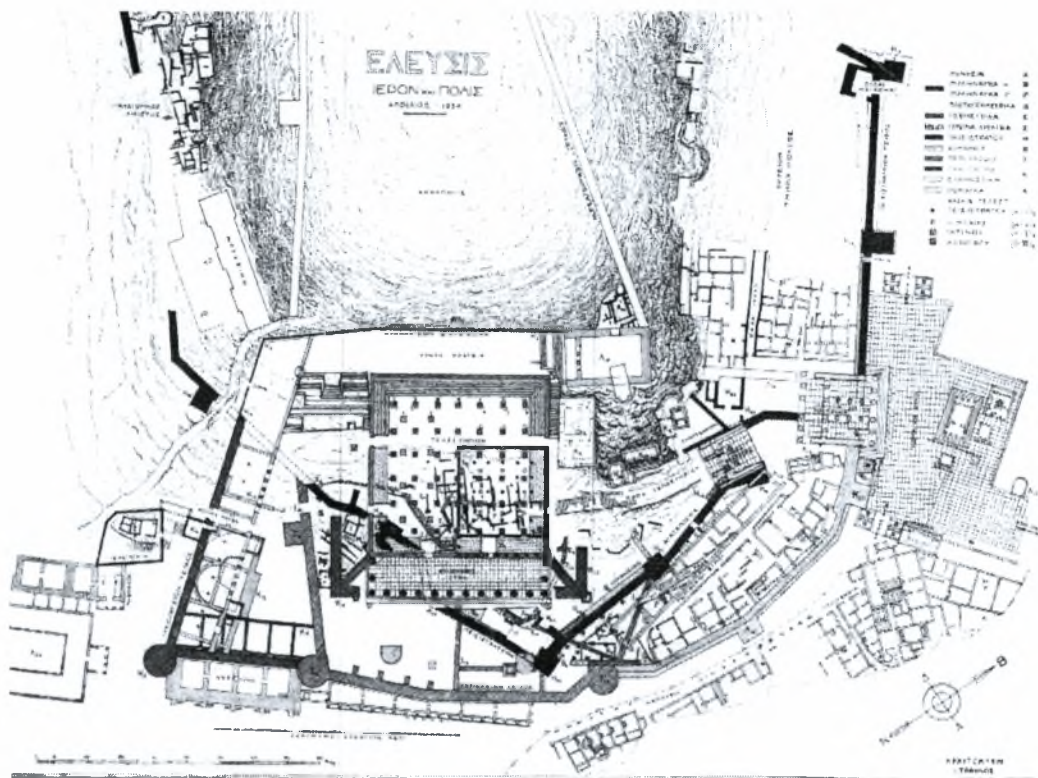
61. Γεωμετρικό νεκροταφείο νότιας κλιτύος. Σχέδιο των ανασκαφών (1885-8) του Σκιά. Από Σκιάς, Α., *ΑΕ* 1898, γενικό σχέδιο των ανασκαφών.

62. Γεωμετρικές πυξίδες από τάφους του δυτικού νεκροταφείου. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Γ, Πίνακας 419 α.

63. Γεωμετρικές οinoχόες από τάφους του δυτικού νεκροταφείου. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Γ, Πίνακας 420.

64. Γεωμετρικές πρόχοι από τάφους του δυτικού νεκροταφείου. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Γ, Πίνακας 419 β.
65. Γεφροδόχος υψίλαιμος αμφορέας από το δυτικό νεκροταφείο. Το στόμιο του φράζει άλλο αγγείο. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Γ, πίνακας 337.
66. Υψίλαιμος αμφορέας τύπου Αναλάτου. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Γ, πίνακας 421, αρ. Λ2-866.
67. Γεωμετρικοί αμφορίσκοι από τάφους του δυτικού νεκροταφείου. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Γ, πίνακας 422 α.
68. I. Γεωμετρικοί κύαθοι από το δυτικό νεκροταφείο. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Γ, πίνακας 422 β. II. Γεωμετρικοί κάνθαροι με παραστάσεις πουλιών από το δυτικό νεκροταφείο και το νεκροταφείο της νότιας κλιτύος. Από Μυλωνάς, Γ. Ε., 1975, τ. Γ, Πίνακας 375 α και Σκιάς Α., *AE* 1898, εικ. 20, σ. 92.
69. I-II. Σκύφος της μέσης γεωμετρικής περιόδου με παραστάσεις μάχης. Από Κουρουνιώτης, Κ., 1936, εικ.48-49, σ. 105.
70. Παιχνίδια (κουδουνίστρες) σε παιδικούς τάφους του νεκροταφείου της νότιας κλιτύος. Από Σκιάς, Α., *AE* 1898, σ. 111-112.
71. Ομοίωμα τρίποδα. Είχε τοποθετηθεί ως κτέρισμα σε τάφο του γεωμετρικού νεκροταφείου. Από Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 108.
72. Γεωμετρικοί αμφορείς που χρησιμοποιήθηκαν ως τάφοι παιδιών. Από επίσκεψη στην Ελευσίνα.
73. Σφαιρικός αγάνωτος αρύβαλλος από πηλό υπόλευκου χρώματος. Από Σκιάς Α., *AE* 1898, σ. 102, εικ.25.
74. Τα κατάλοιπα κάτω από το Τελεστήριο.
75. Τα κατάλοιπα κάτω από το Τελεστήριο.

Εικόνα 1. Ελευσίς. Ιερόν και Πόλις. Σχέδιο Ι. Τραυλού, Απρίλιος 1934.

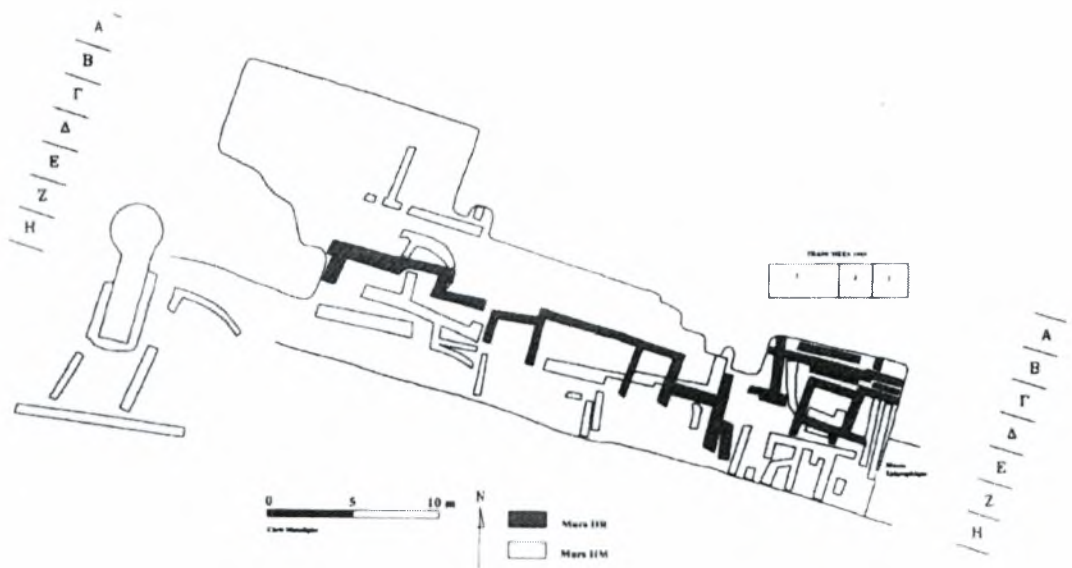
Εικ. 115. Νεολιθικόν ειδώλιον.

Εικόνα 2. Ειδώλιο Νεολιθικής περιόδου από την Ελευσίνα.

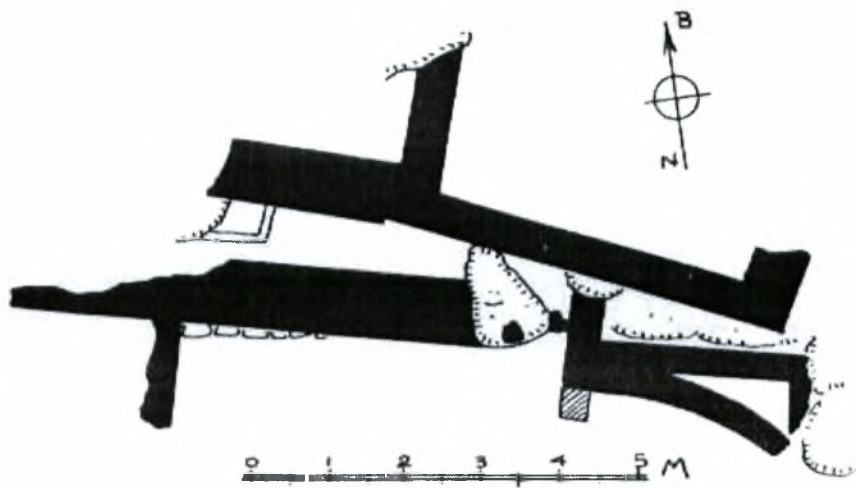

Figure 1.2 Plan of the Middle Helladic walls under the Peisistratid Telesteraion (based on an unpublished drawing by I. Travlos)

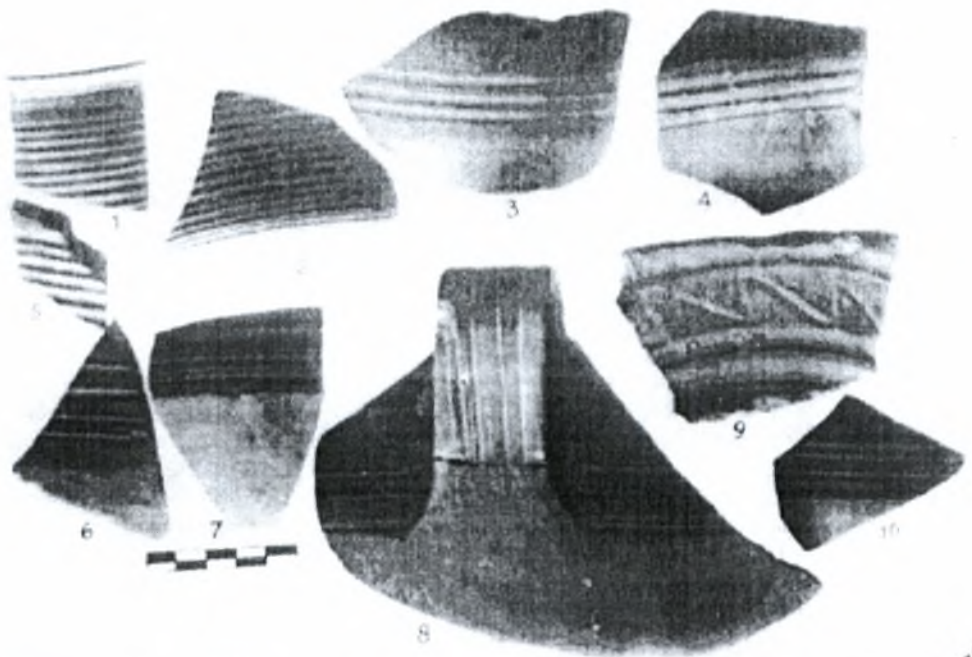
Εικόνα 3. ΜΕ κατάλοιπα σε ανατολική κλίτη, κάτω από Τελεστήρια ιστορικών χρόνων.

Εικόνα 4. Νοτιοδυτικός οικισμός.

Εικόνα 5. Τετράπλευρες οικίες της ΝΔ κλιτύος.

Είε 48. Μινύεια πήλινο αλάκωνες

Εικόνα 6 I. Μινύεια κεραμική.

Εἰκ. 43. Μινύεια παρήφα τύπου Βαφειοῦ

Εικόνα 6 II. Μινύεια κύπελλα τύπου Βαφειοῦ.

Εικόνα 6 III. Μινύεια υψίποδα κύπελλα.

Εἰκ. 45. Μινύεια ἀγγεῖον ὄψ. 50.

Εικόνα 6 IV. Μινύειο αγγεῖο.

Σικ. 26 Πύθια μινύειοι αγγεία του Βαχίου του

Εικόνα 6 V. Πόδια μινύειων αγγείων με αυλακώσεις.

Εικόνα 6.VI. Μινύεια και αμαυρόχρωμη κεραμική από την κορυφή ΒΑ γωνία της Ακροπόλεως.

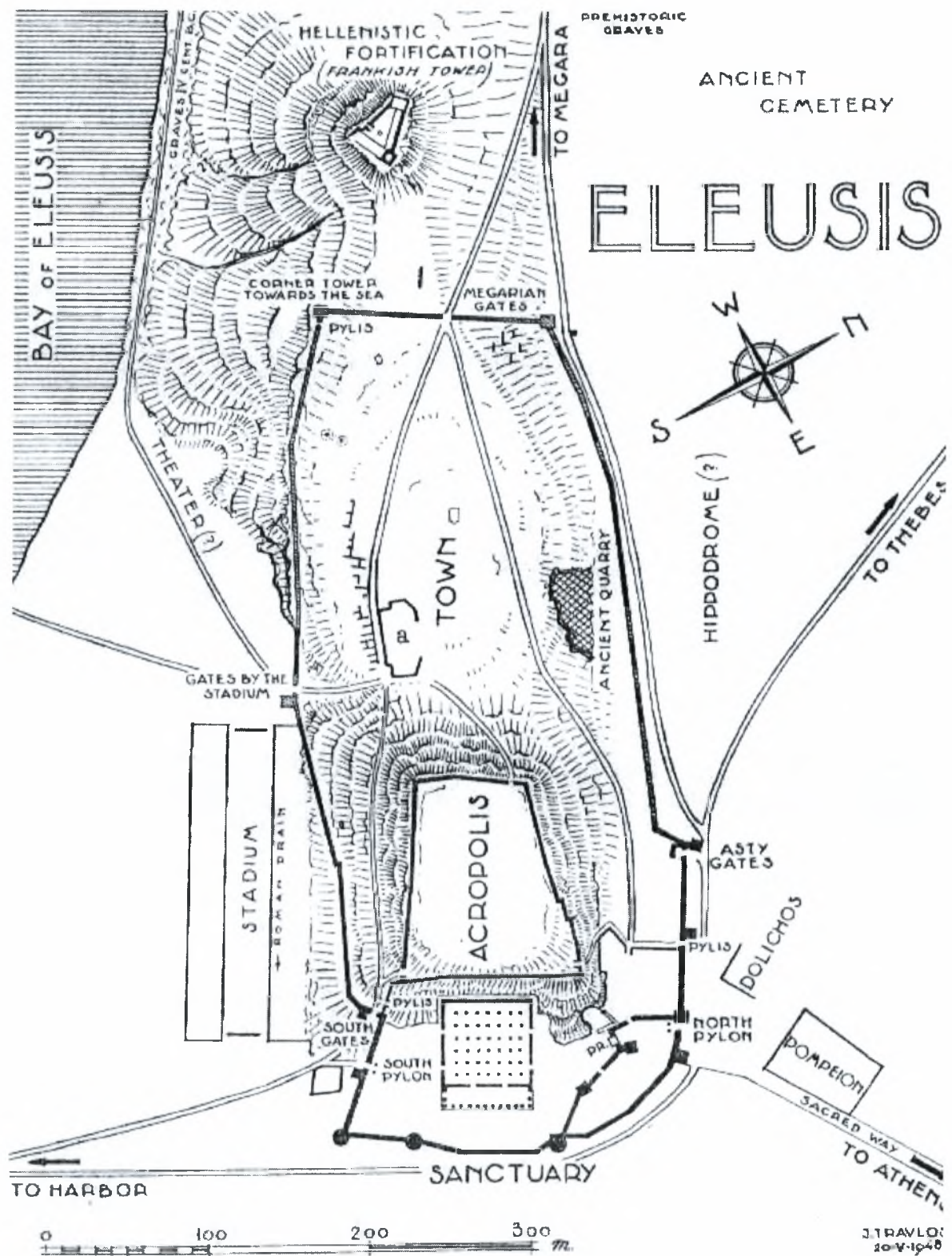

Επ2 - 301

Επ2 - 302

Εικόνα 7. Βοόσχημα ρυτά ΜΕ χρόνων.

Εικόνα 8. Τοπογραφικό σχέδιο Ελευσίνας.

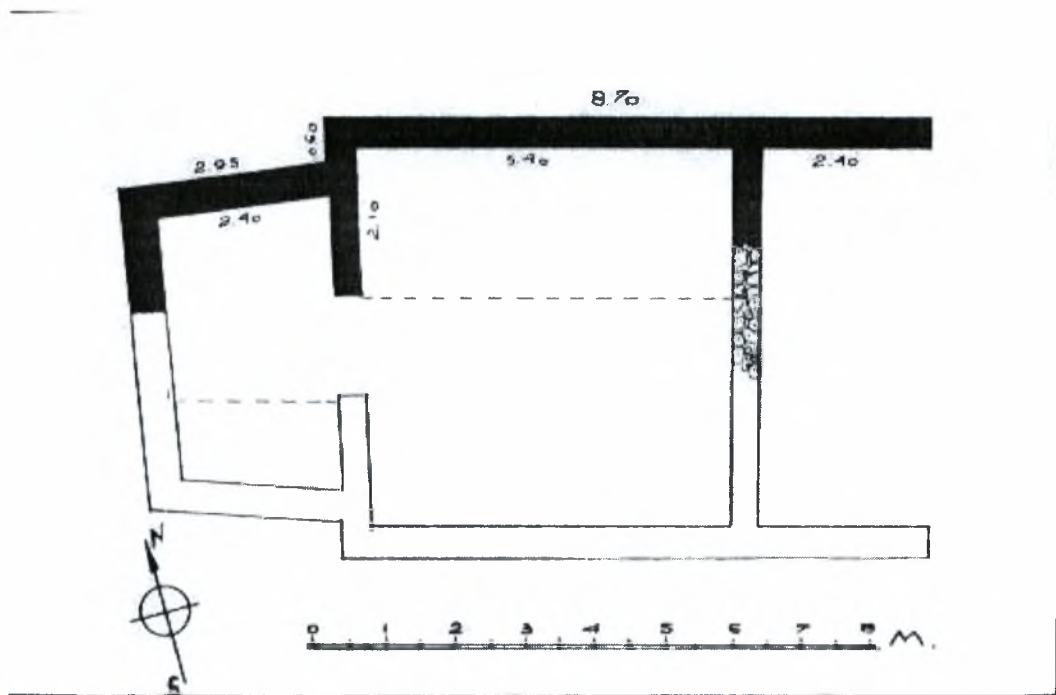

Εικόνα 9 Ι. Το δυτικό νεκροταφείο. Τομείς Β και Γ. Φωτογραφία από Ν προς Β.

Εικόνα 9.ΙΙ. Οροσειρά πάνω από το δυτικό νεκροταφείο.

Εικόνα 10. ΥΕ Ι Οικία Η. Νοτιοδυτικός οικισμός.

Εικόνα 11 Ι. ΥΕ Ι τάφος 'N' στη ΒΑ γωνία της ακροπόλεως, κάτω από σύγχρονη του οικία.

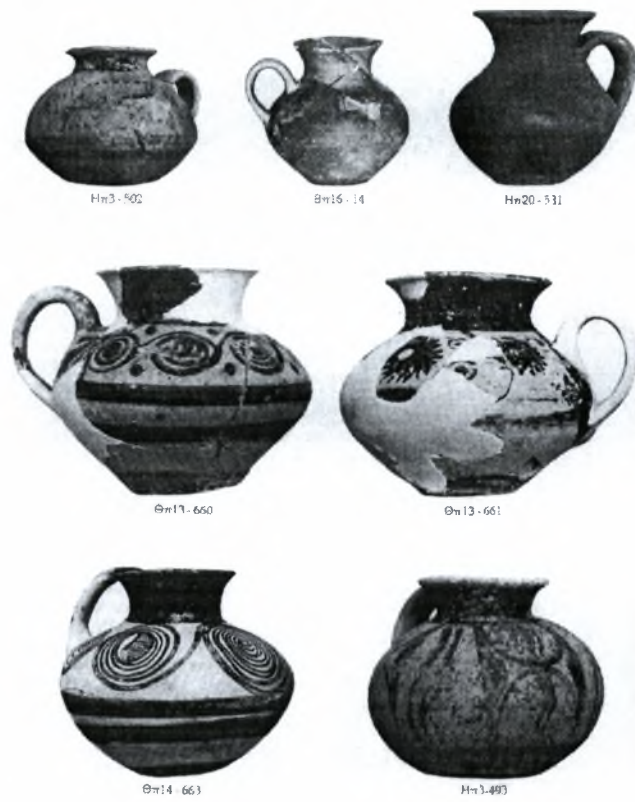

FIG. 12. - GRAVE "N" WITH COVER IN SITU

Εικόνα 11 Π. ΥΕ Ι τάφος 'N' στη ΒΑ γωνία της ακρόπολεως, με την κάλυψη του.

Εικόνα 12. Δυτικό νεκροταφείο. Λακκοειδής τάφος, τύπου L.

Εικόνα 13 Ι. Αρυβαλλοειδή αλάβαστρα.

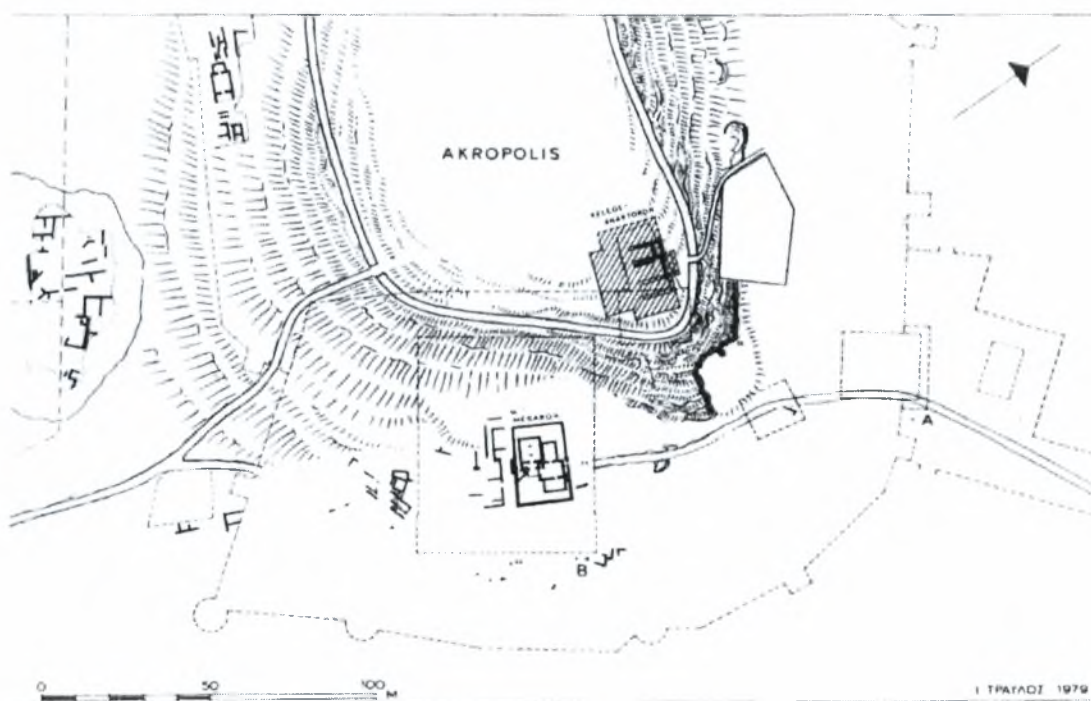
FIG. 12.—LATE HELLENIC I CUP

Εικόνα 13 ΙΙ. ΥΕ Ι κύπελλο τύπου Βαφειού.

FIG. 8.—TYPICAL LATE HELLADIC SHERDS FROM THE ACROPOLIS OF ELEUSIS

Εικόνα 13 ΙΙΙ. ΥΕ όστρακα από την ακρόπολη της Ελευσίνας.

Εικόνα 14. Η Ελευσίνα στους Μυκηναϊκούς χρόνους.

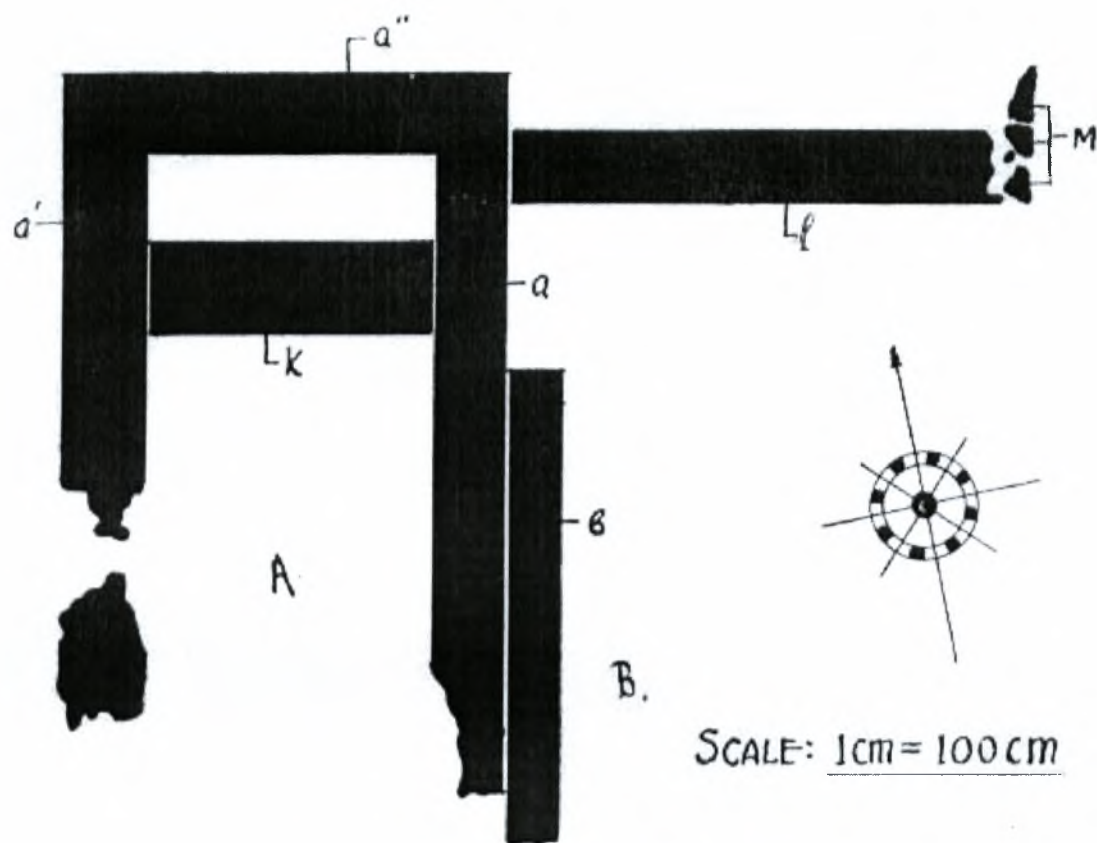

FIG. 6. — GROUND PLAN OF BUILDINGS "A" AND "B"

Εικόνα 15 I. Κτίρια "Α" και "Β" από τη ΒΑ γωνία της Ελευσινιακής ακροπόλεως.

Εικόνα 15 II. Κατάλοιπα κτιρίων από τη ΒΑ γωνία της Ελευσινιακής ακροπόλεως

FIG. 13. — INSCRIBED FALSE-NECKED AMPHORA FROM ELEUSIS

Εικόνα 16. ΥΕ IIIΓ ενεπίγραφος, ψευδόστομος αμφορέας, από το δάπεδο οικίας, κάτω από τα μικρά προπύλαια.

FIG. 14 — INSCRIBED VASE FROM ELEUSIS

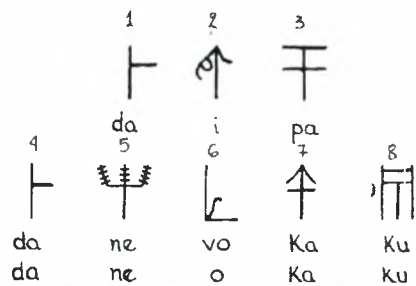
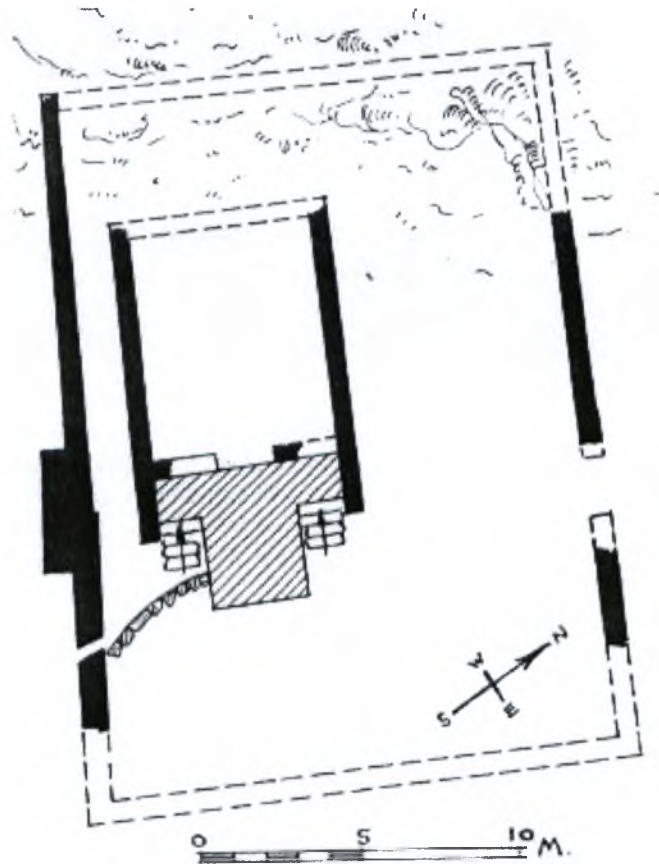

FIG. 15 — HEADS OF THE ELEUSIAN SIGNS AND EX-REPTICS

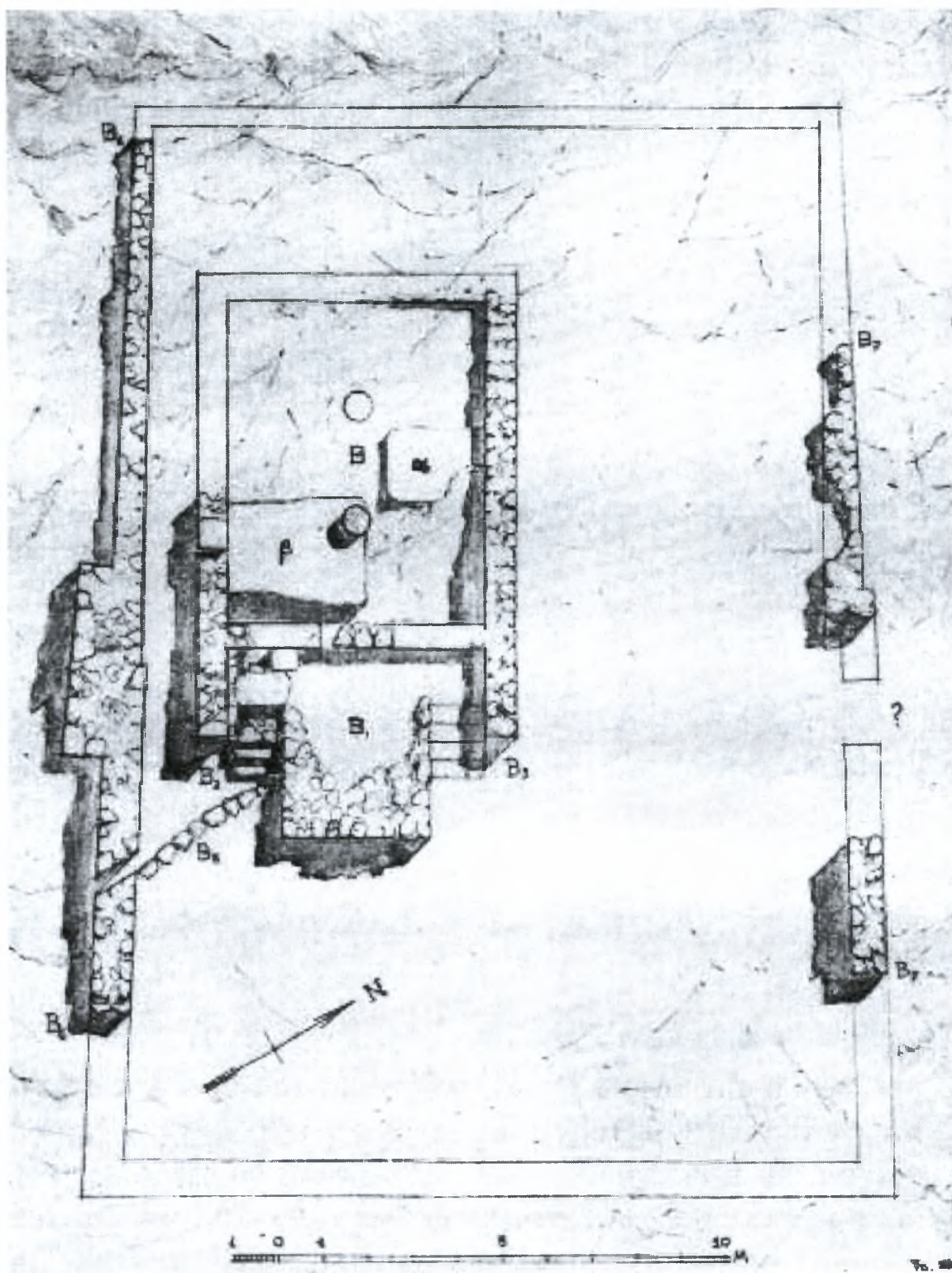
Εικόνα 17. Επιγραφή γραμμικής ΥΕ IIIΓ περιόδου. Σώζεται πάνω σε ψευδόστομο αμφορέα που βρέθηκε στην περιοχή των μικρών Προπυλαίων.

Eleusis	Crete	Asine	Cyprus	Reading
┆	┆┆	┆	┆)┆	ta-da
ϣ		ϣ		i
┆	┆┆		┆┆	pa

┆	┆┆	┆	┆)┆	ta-da
ϣ	ϣϣ		ϣϣ	ne
┆		┆		vo
		ϣ		ō
┆	┆┆┆		┆┆┆	ka
┆	┆)┆	ϣ	┆)┆	ku

Εικόνα 18. Χαρακτήρες από επιγραφές Γραμμικής Α και Β, που βρέθηκαν στην κυρίως Ελλάδα, την Κρήτη και την Κύπρο. Σύστημα Α. W. Persson.

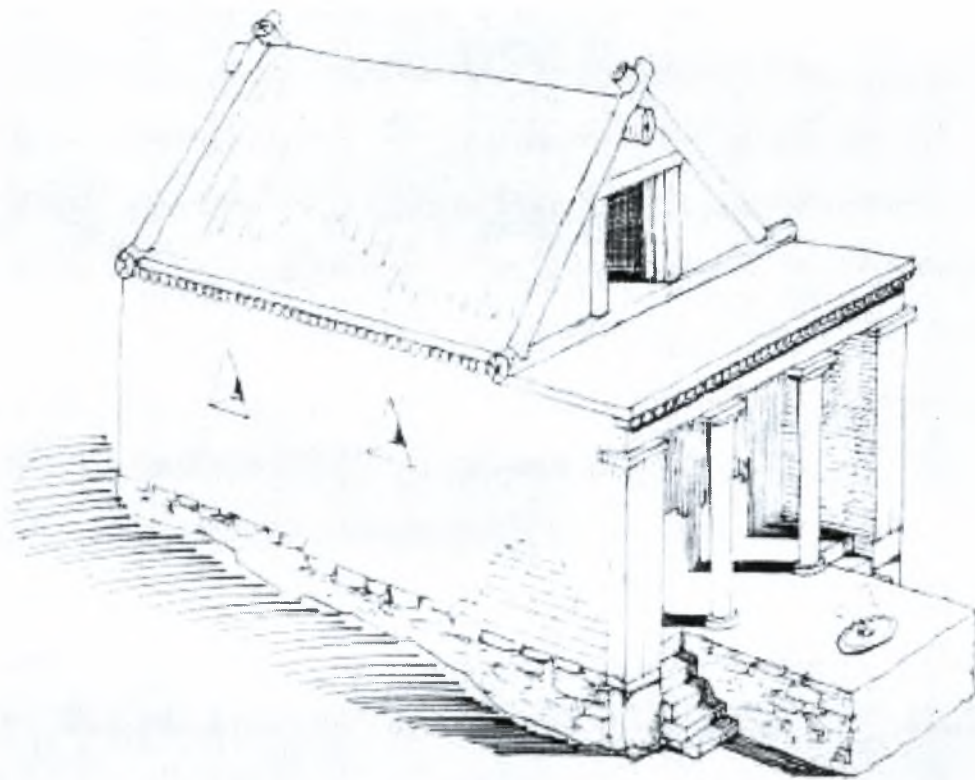

Εικόνα 19 I. Κάτοψη Μεγάρου Β και του περιβόλου του.

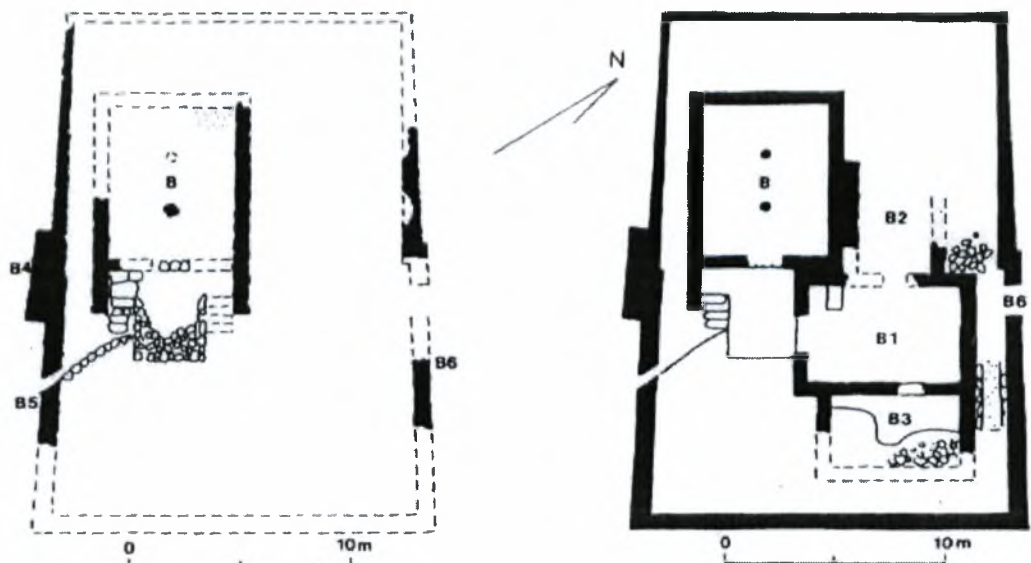

Εικόνα 19 II. Κάτοψη Μεγάρου Β και του περιβόλου του από Κουρουνιώτη.

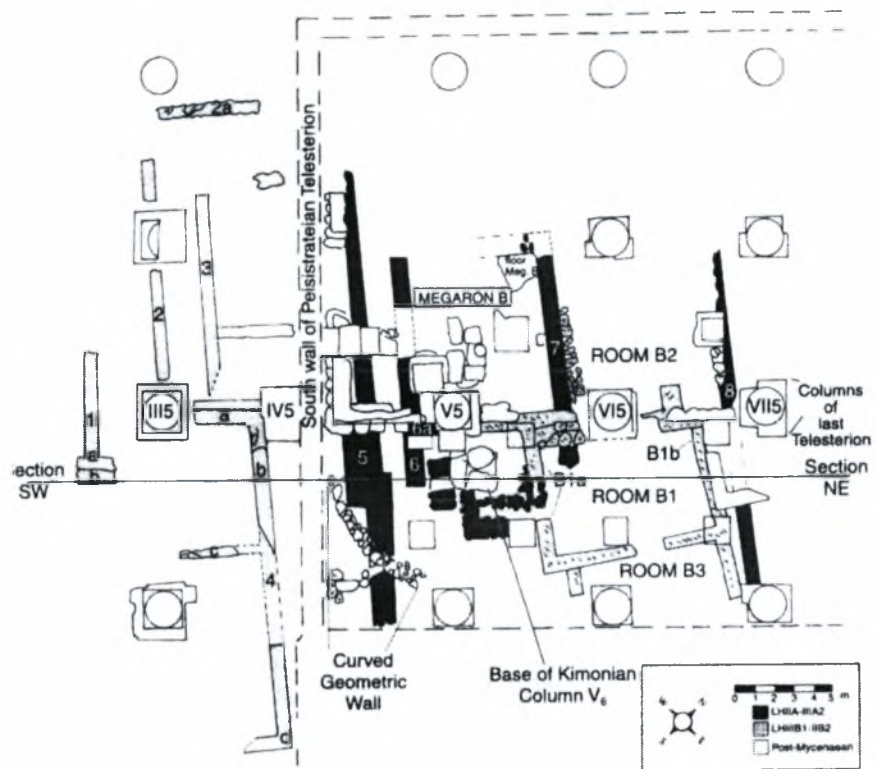

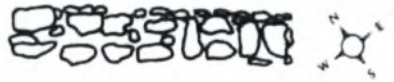
Εικόνα 19 III. Τρισδιάστατη αναπαράσταση Μεγάρου Β.

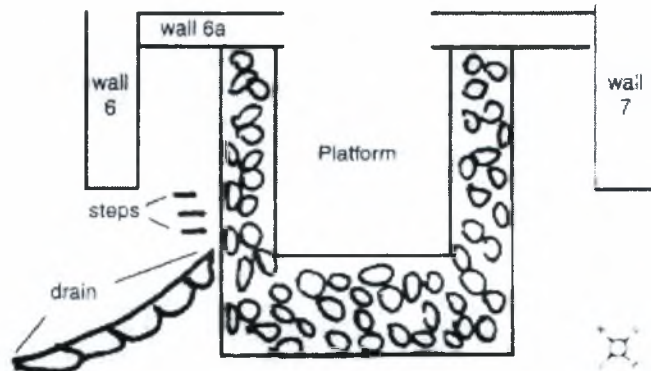
Εικόνα 19 IV. Κατάλοιπα μυκηναϊκού Μεγάρου Β (αριστερά). Μαζί με το παράρτημα του στην ΥΕ III εποχή (δεξιά).

Εικόνα 20. Μυκηναϊκά κατάλοιπα από την περιοχή του Τελεστηρίου.

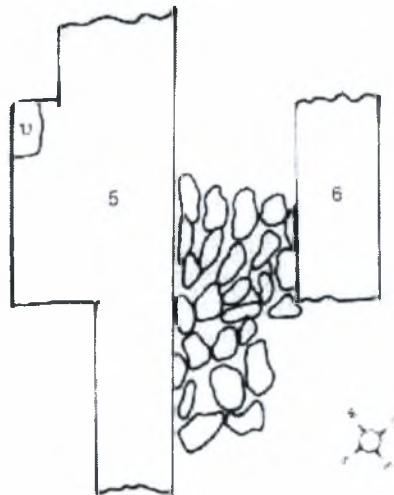
Εικόνα 21. Σχέδιο Βόρειου τοίχου του Μεγάρου Β.

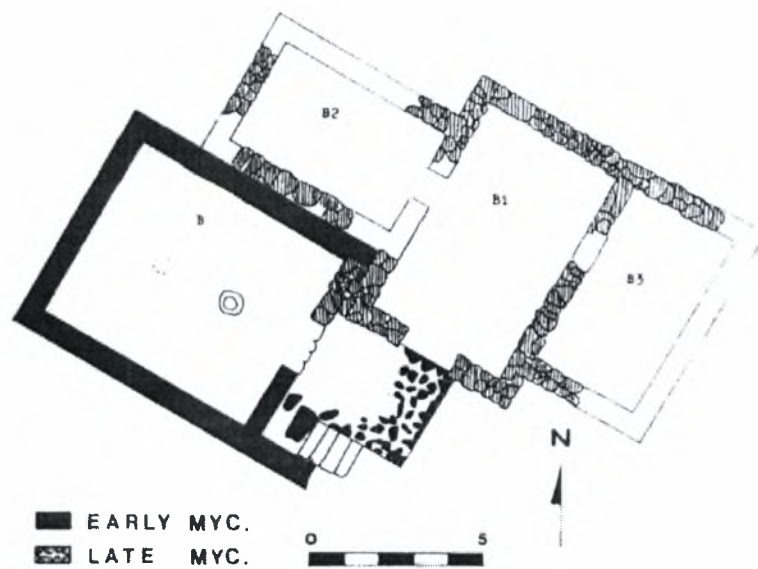
Εικόνα 22. Πλατφόρμα Μεγάρου Β.

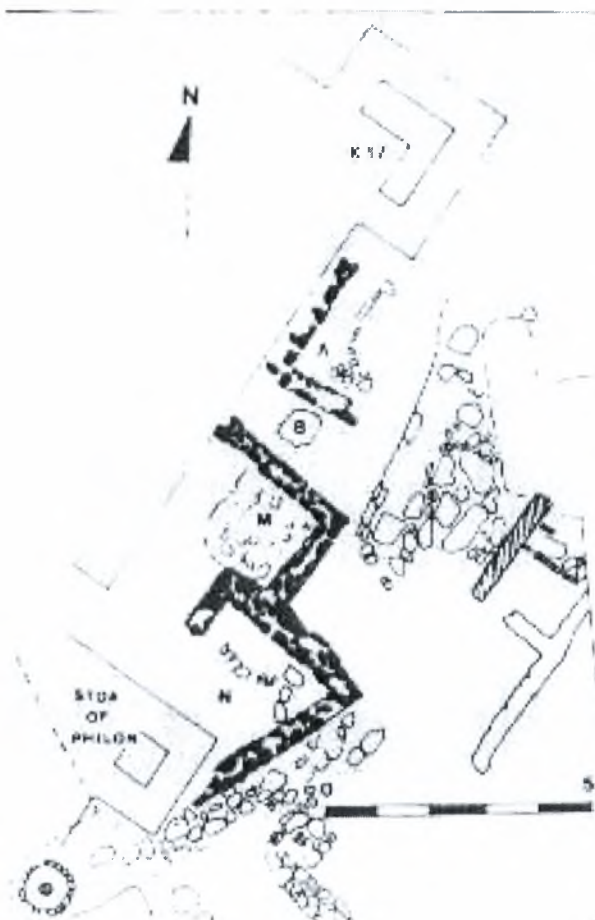
Εικόνα 23. Τομή (a) και κάτοψη (b) μυκηναϊκού οχετού του Μεγάρου Β.

Εικόνα 24. Προμαχώνας νότιου περιβόλου τοίχου του Μεγάρου Β.

Εικόνα 25. Βόρεια ΥΕ ΠΙΒ προσθήκη του Μεγάρου Β (Κτίρια Β1/Β2/Β3).

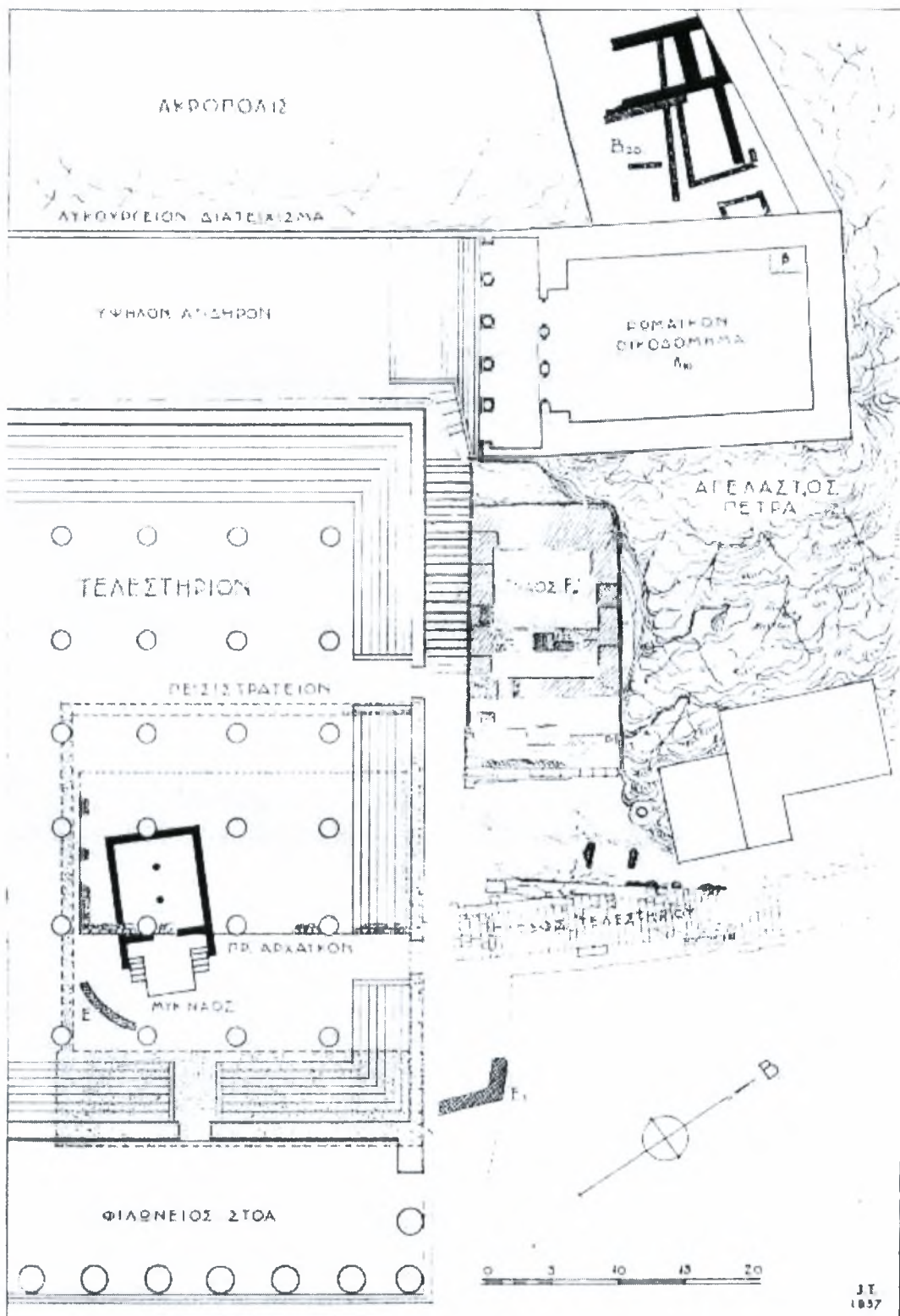

Εικόνα 26. Μυκηναϊκή Ιερά Οικία και Καλλίχορο Φρέαρ.

Σχ. 4. Ελευσίνα. Βότρυς. Κατοψη της ανασκαφής του 1979.

Εικόνα 27. Ελευσίνα. Βότρυς. Κάτοψη της ανασκαφής του 1979.

Εικόνα 28. Βορειοανατολική τμήμα της Ελευσινιακής ακρόπολεως: κορυφή “Αγελάστου Πέτρας” και κατάλοιπα του Ρωμαϊκού κτίσματος.

Εικόνα 29 Ι. ΥΕ μόνωτα υψίποδα κύπελλα. ΥΕ κύαθοι.

Εικόνα 29 ΙΙ. Λεκανίδες. Δίωτοι υψίποδες κύλικες.

FIG. 9.—LATE HELLADIC II SHARDS FROM ELEUSIS.

Εικόνα 30. ΥΕ ΙΙ διακοσμημένα όστρακα.

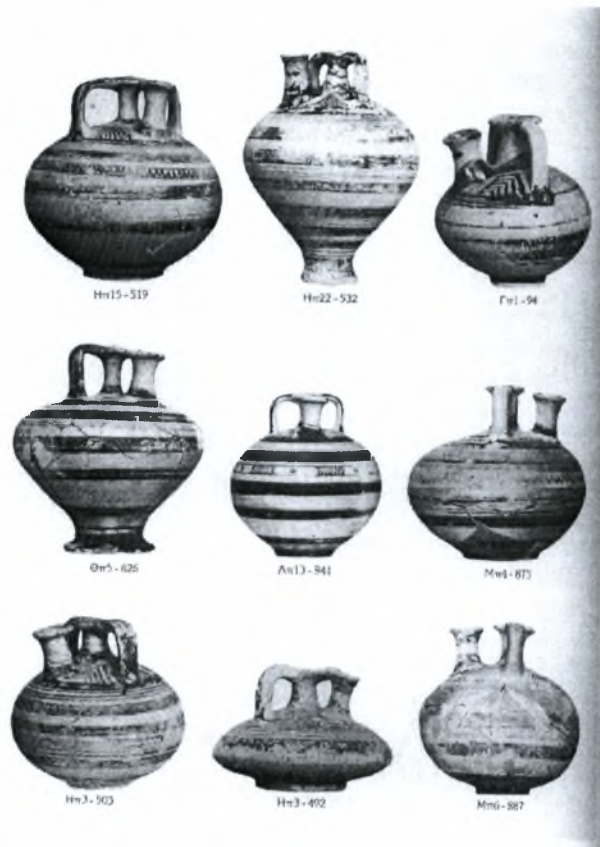
FIG. 13.—LATE HELLADIC II AND III GOBLETS.

Εικόνα 31. ΥΕ Εφόρεια κύπελλα.

Εικόνα 32. Αρτόσχημα αλάβαστρα ΥΕ ΙΙ και ΙΙΙ εποχής. Από το δυτικό νεκροταφείο της Ελευσίνας.

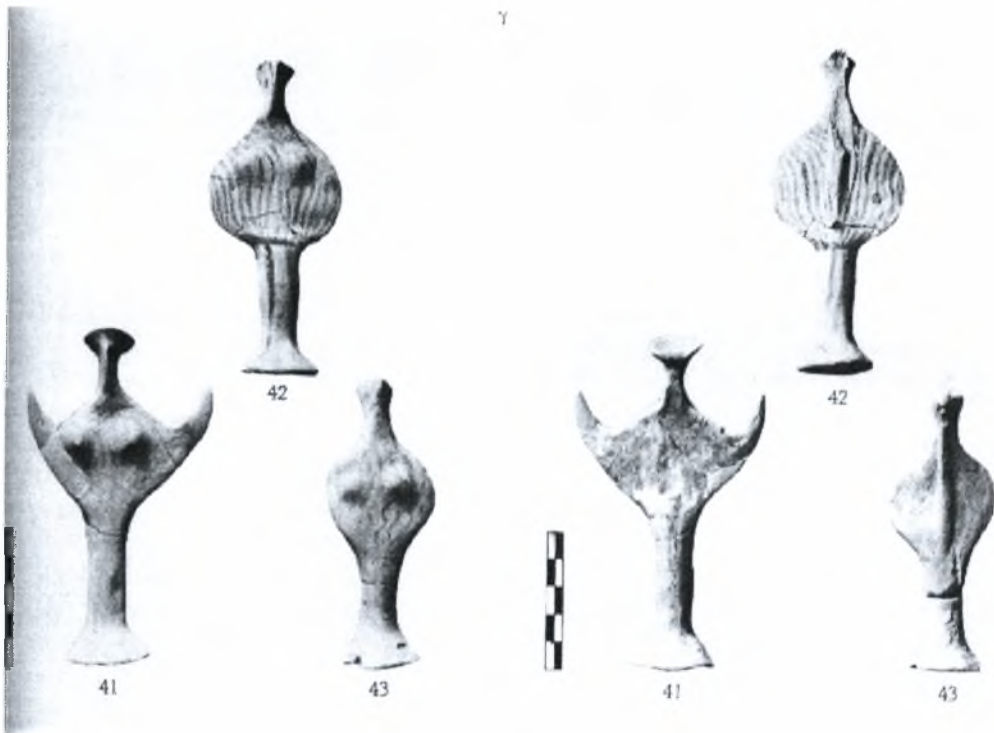

Εικόνα 33 Ι. Ψευδόστομοι αμφορείς.

Εικόνα 33 ΙΙ. Διακόσμηση στους ώμους ψευδόστομων αμφορέων.

Εικόνα 34. ΥΕ ειδώλια τύπου Φ και Ψ σε παιδικούς τάφους του δυτικού νεκροταφείου.

Εικόνα 35. Θαλαμοειδής τάφος ΥΕ ΙΙΙ εποχής από το δυτικό νεκροταφείο.

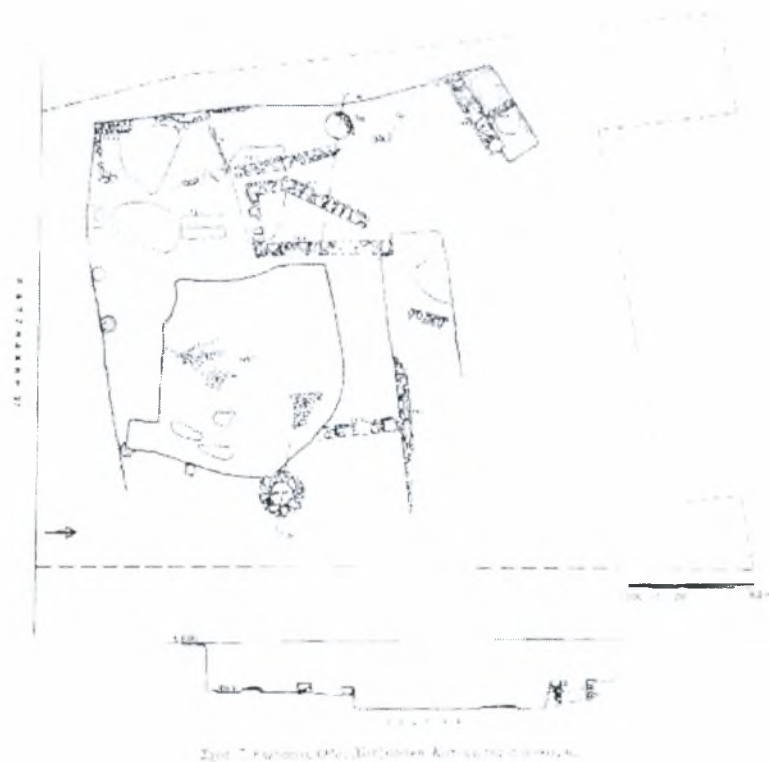
Εικόνα 36. ΥΕ III τάφος από δυτικό νεκροταφείο. Έθιμο ανακομιδής των οστών.

Εικόνα 37. Προγονολατρεία στο δυτικό νεκροταφείο Προϊστορικοί τάφοι των Επτά επί Θήβας.

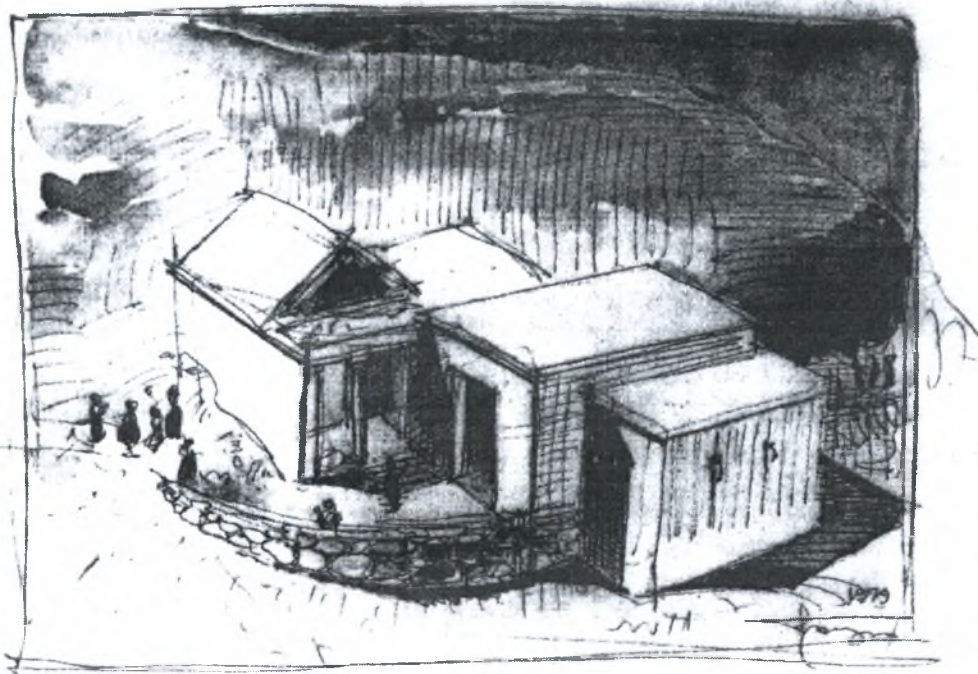
Εικόνα 38. Θέσεις εν χρήσει στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο.

Εικόνα 39. Πρωτογεωμετρικά λείψανα οίκου και Ιερό γεωμετρικής εποχής στα βόρεια του ιερού.

Εικόνα 40. Η ανατολική πλαγιά της ακροπόλεως κατά τον 8^ο π.Χ. αιώνα.

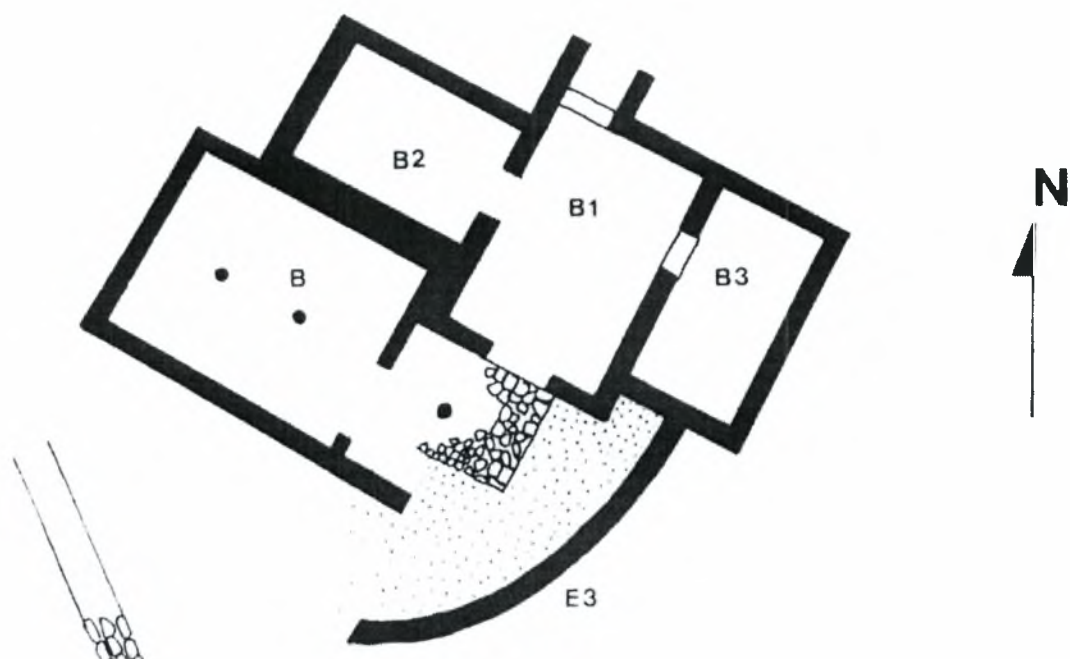
Εικόνα 41 I. Τρισδιάστατη αναπαράσταση Μεγάρου Β στο α' μισό του 8ου π.Χ. αιώνα με τον καμπύλο αναλημματικό τοίχο στα νότια του παραρτήματος.

Εικόνα 41 II. Καμπύλος αναλημματικός τοίχος στα νότια του παραρτήματος.

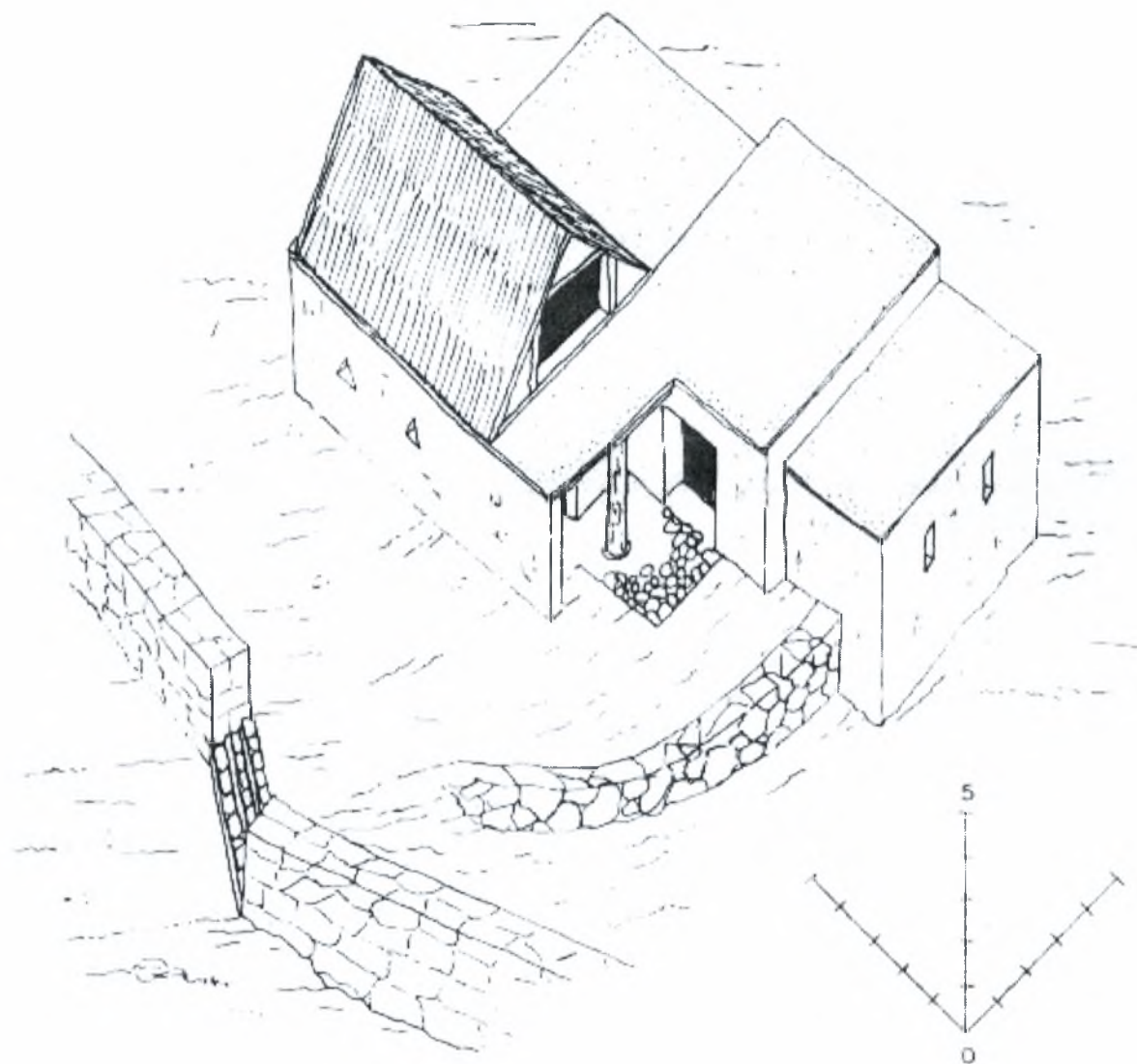
Εικόνα 41 III. Καμπύλος αναλημματικός τοίχος στα νότια του παραρτήματος.

Εικόνα 42. Πρόπυλο α΄ μισού 8^{ου} π.Χ. αιώνα στα βόρεια του δωματίου Β1.

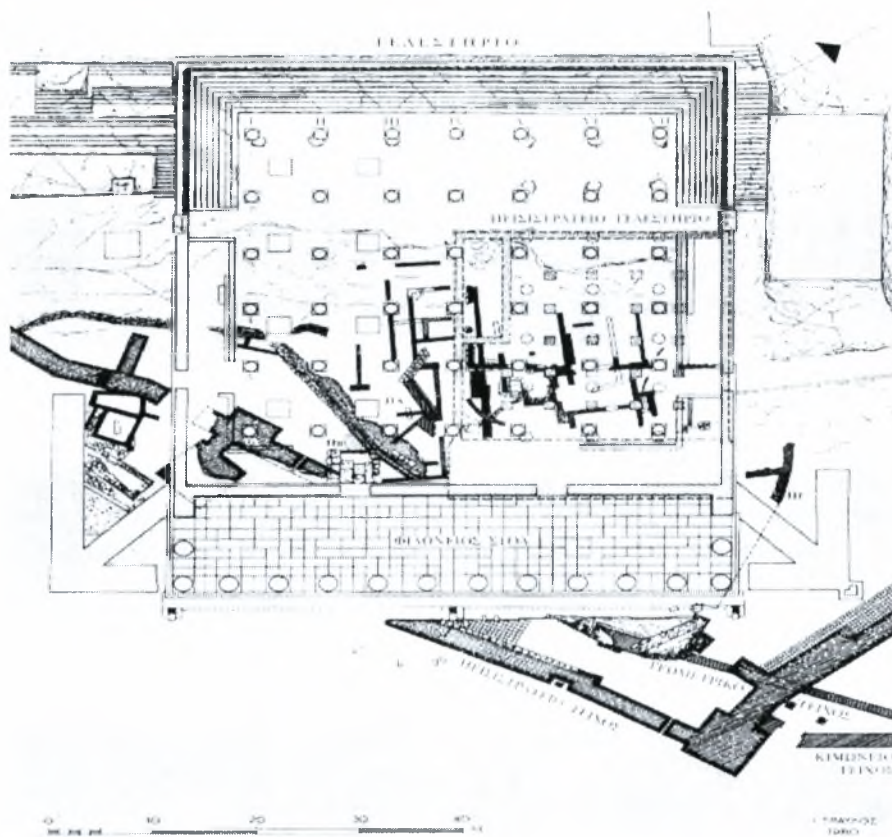

Εικόνα 43. Νότιο τμήμα από τον πολυγωνικό αναλημματικό τοίχο του ΥΓ ανδρήρου. Στα αριστερά διακρίνεται η κλίμακα που οδηγούσε στο Μέγαρο Β.

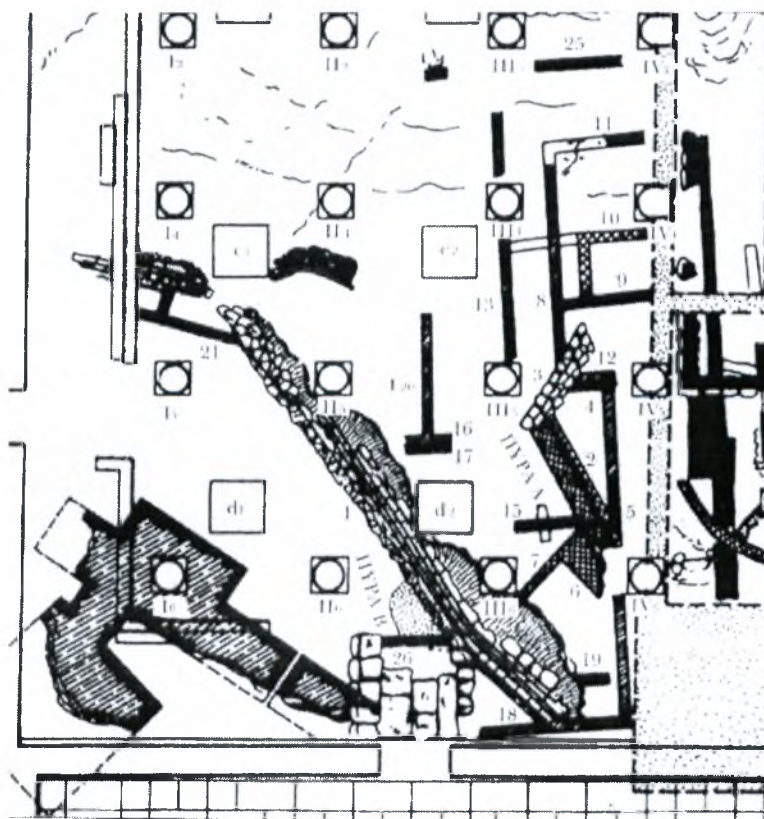

Εικόνα 44. Αναπαράσταση Μεγάρου Β στους ύστερους γεωμετρικούς χρόνους.
Μνημειώδης κλίμακα στη νότια είσοδο του Μεγάρου.

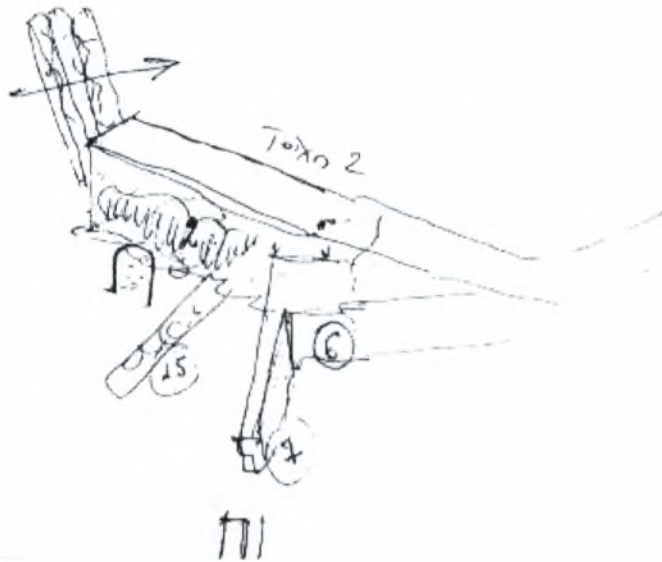

Εικόνα 45. Τα προγενέστερα λείψανα κάτω από το Περικλείο Τελεστήριο. Η θέση της πυράς Α.

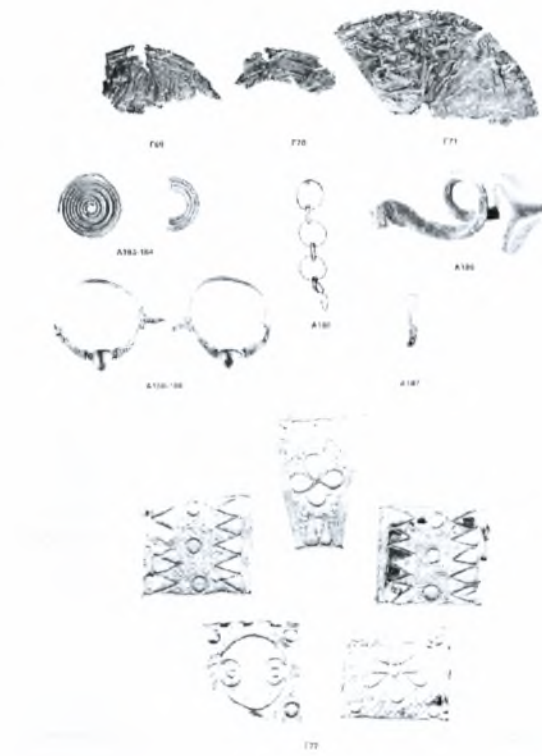
Εικόνα 46 I. Το νοτιοανατολικό τμήμα του Τελεστηρίου. Πυρά Α.

Εικόνα 46 II. Η θέση της πυράς Α μπροστά από το νότιο τμήμα του γεωμετρικού πολυγωνικού αναλημματικού τοίχου. Σκαρίφημα Ι. Τραυλού.

Εικόνα 47 I. Πυρά Α. Μονόχρωμες οινοχόες (Α1-Α11), Κορινθιακός αρύβαλλος (Α13) του τέλους 8^{ου}/α΄ μισό 7^{ου} π.Χ. αιώνα.

Εικόνα 47 II. Πυρά Α. Χρυσά ελάσματα και κοσμήματα του γ' τέταρτου του 8^{ου} π.Χ. αιώνα.

Εικόνα 47 III. Πυρά Α. Πρώμα ειδώλια του τέλους του 8^{ου} π.Χ. αιώνα.

Εικόνα 48 Ι. Πυρά Α. Ύστερα πρωτοκορινθιακά (Α 14-15), πρώιμα Κορινθιακά (Α 18-27) και ύστερα πρωτοαττικά (Α 16-17) αγγεία.

Εικόνα 48 ΙΙ. Πυρά Α. Πτηνόσχημα ειδώλια

Εικόνα 48 III. Πυρά Α. Δαιδαλικές γυναικείες μορφές.

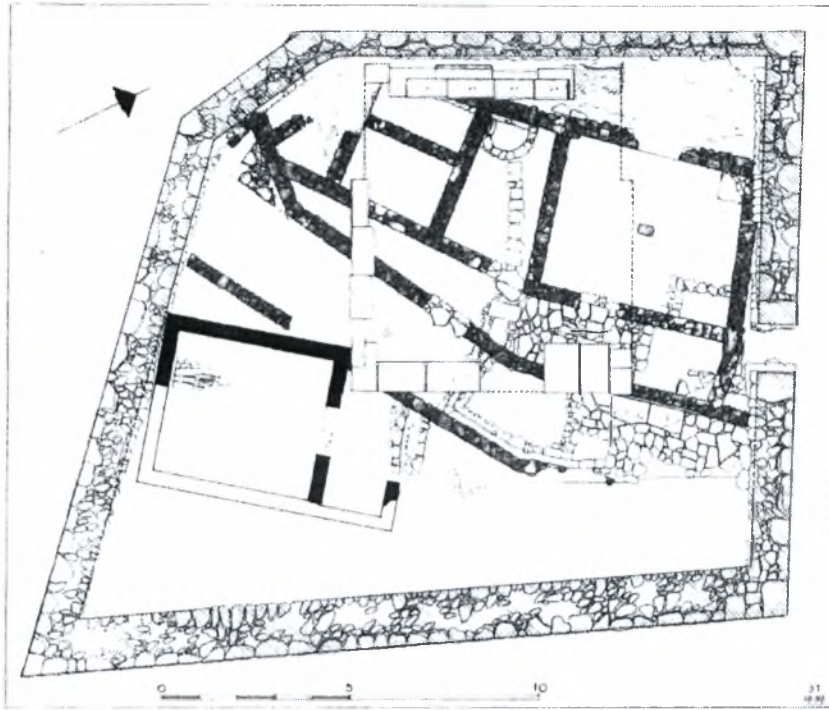
Εικόνα 48 IV. Πυρά Α. Πινακίδια.

Εικόνα 49. Σπήλαιο Πλούτωνα. Άποψη από τα βόρεια. Μπροστά φαίνονται τα μικρά ή εσωτερικά προπύλαια των Ρωμαϊκών χρόνων.

Εικόνα 50. Αρχαϊκό Καλλίχορον στην περιοχή των Μεγάλων προπυλαίων.

133 Der archaische Bezirk und die Tempel, die auf dem „Heiligen Haus“ errichtet wurden

Εικόνα 51 Ι. Κάτοψη ιεράς οικίας από Ι. Τραυλό. Σχέδιο 1939.

Εικόνα 51 ΙΙ. Κάτοψη ιεράς οικίας από Ι. Τραυλό. Σχέδιο 1939.

Εικόνα 51 III. Άποψη ιεράς οικίας από τα βόρεια.

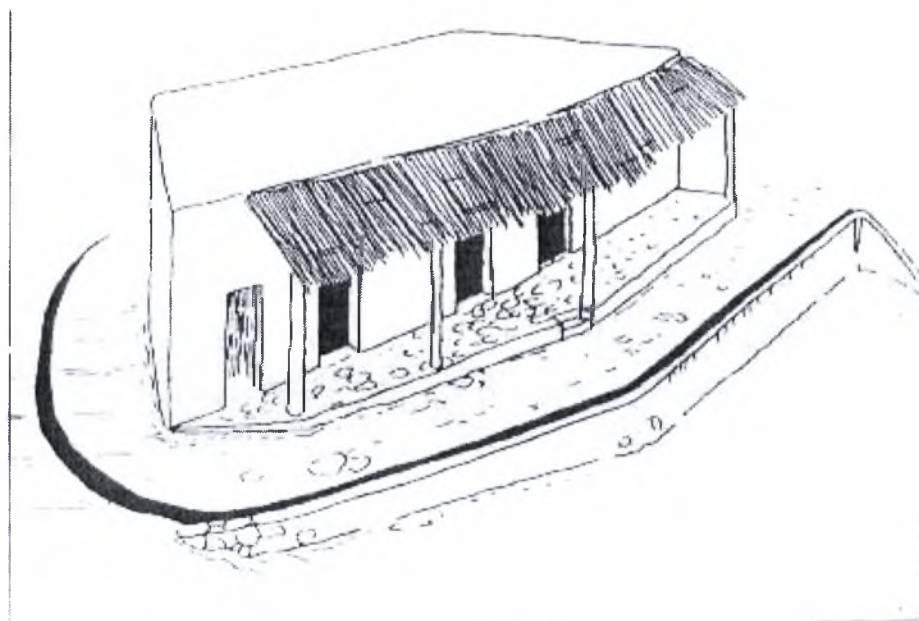

Εικόνα 51 IV. Άποψη ιεράς οικίας από τα νότια.

Εικόνα 52 Ι. Αναπαράσταση ιεράς οικίας κατά Μαζαράκη Αιναν.

Εικόνα 52 ΙΙ. Αναπαράσταση ιεράς οικίας κατά Lauter.

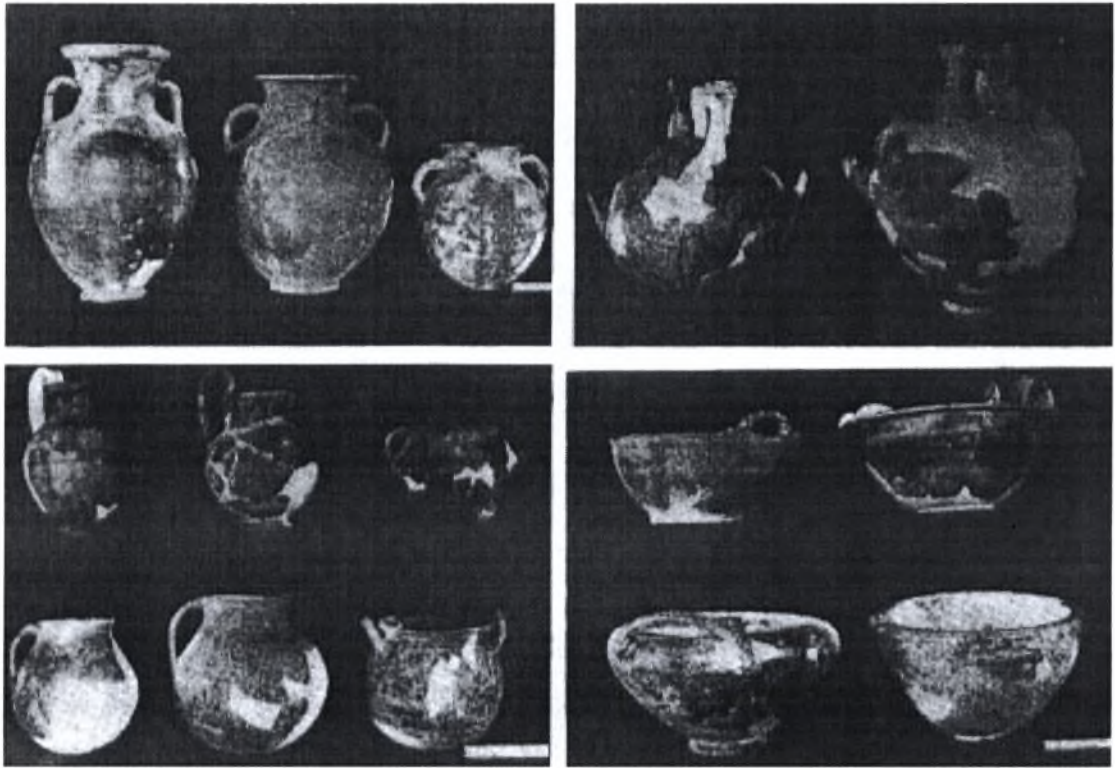

121 Zimmer des „Heiligen Hauses“, angefüllt mit Gefäßen, die Asche enthielten

Εικόνα 53 I. Δωμάτιο ιεράς οικίας όπου εντοπίστηκαν αγγεία με τέφρες.

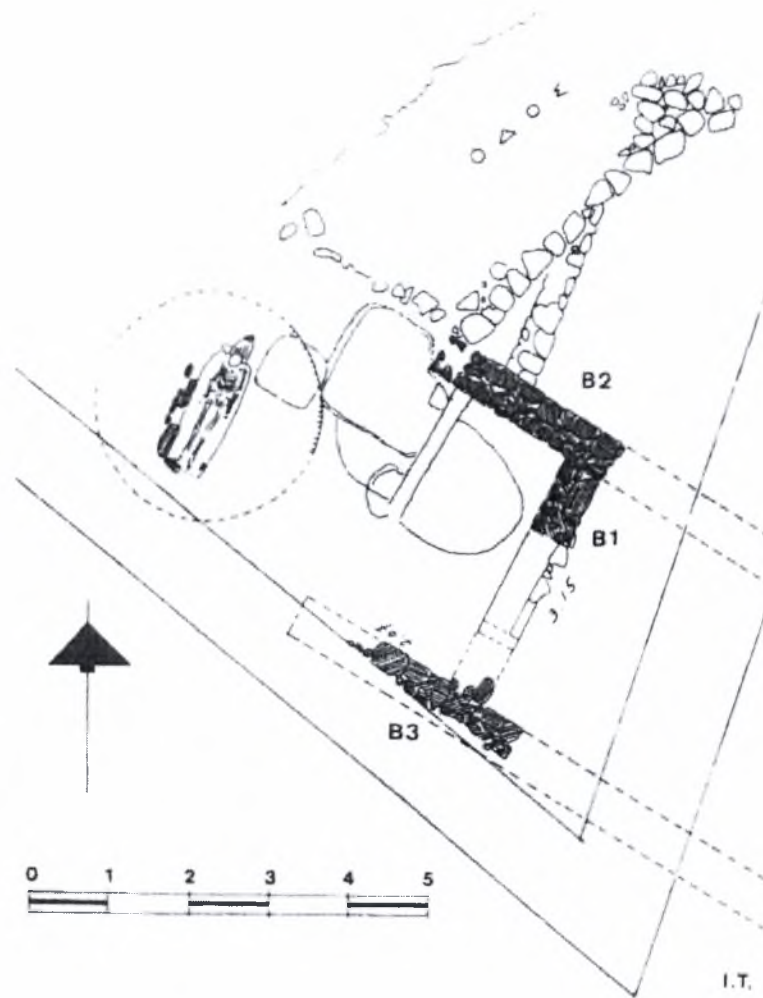
Εικόνα 53 II. Δωμάτιο ιεράς οικίας με αγγεία, όπως σώζεται σήμερα.

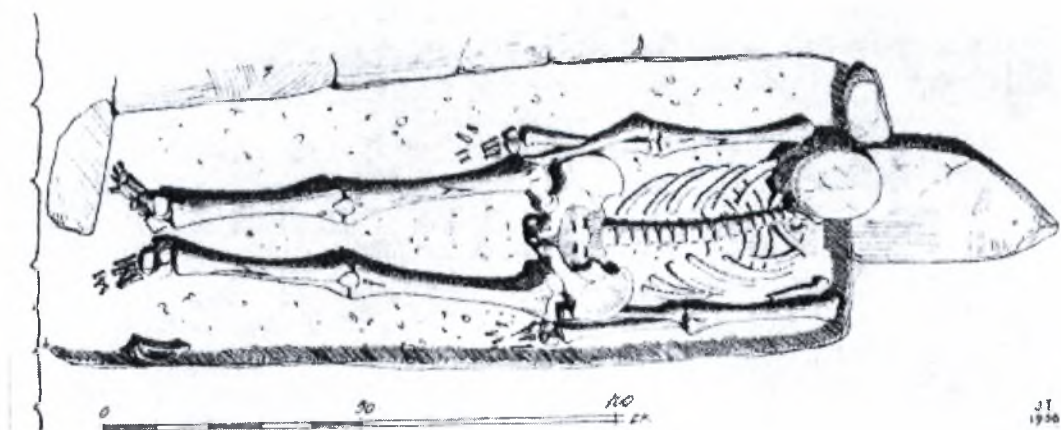
Εικόνα 53 III. Γεωμετρικά αγγεία από το εσωτερικό της ιεράς οικίας. Βρέθηκαν γεμάτα με στάχτες.

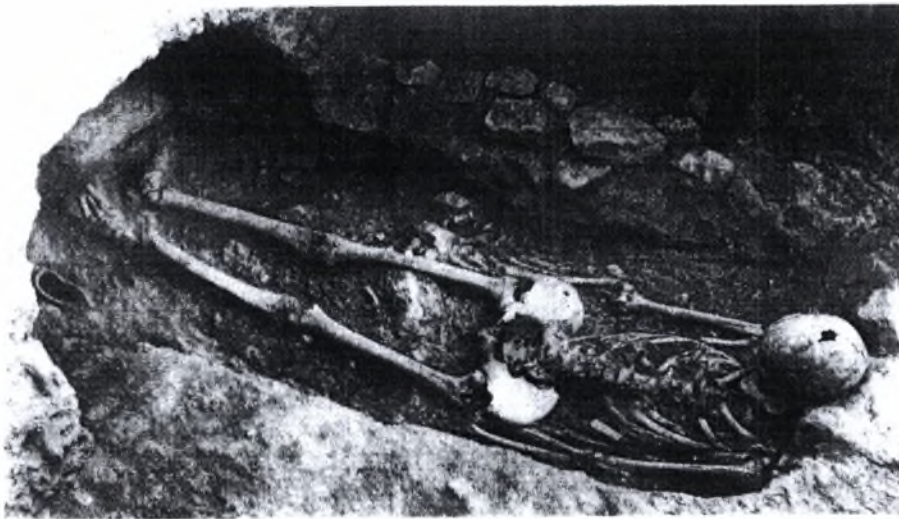
Εικόνα 54. Φεύγουσα Κόρη. Από την περιοχή της ιεράς οικίας.

Εικόνα 55. Γεωμετρικό Μέγαρο με ταφή μπροστά, στα νοτιοανατολικά της ιεράς οικίας.

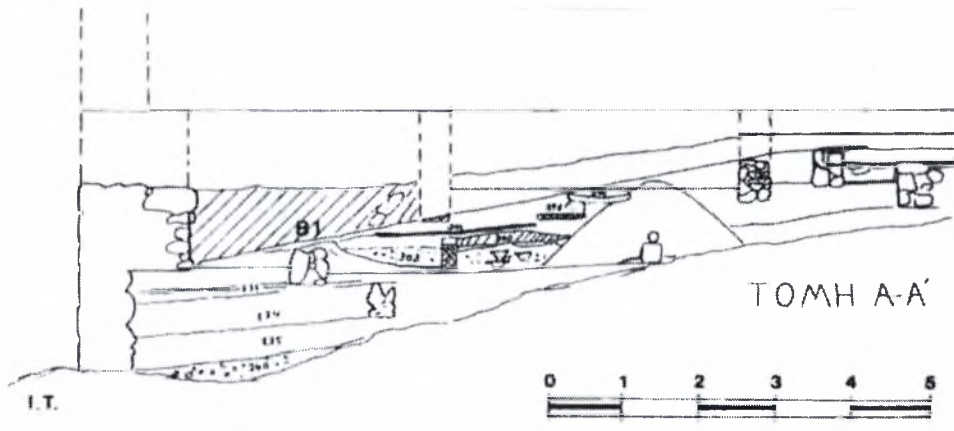

Εικόνα 56 I. Κάτοψη του ενταφιασμού μπροστά από την Ιερά οικία.

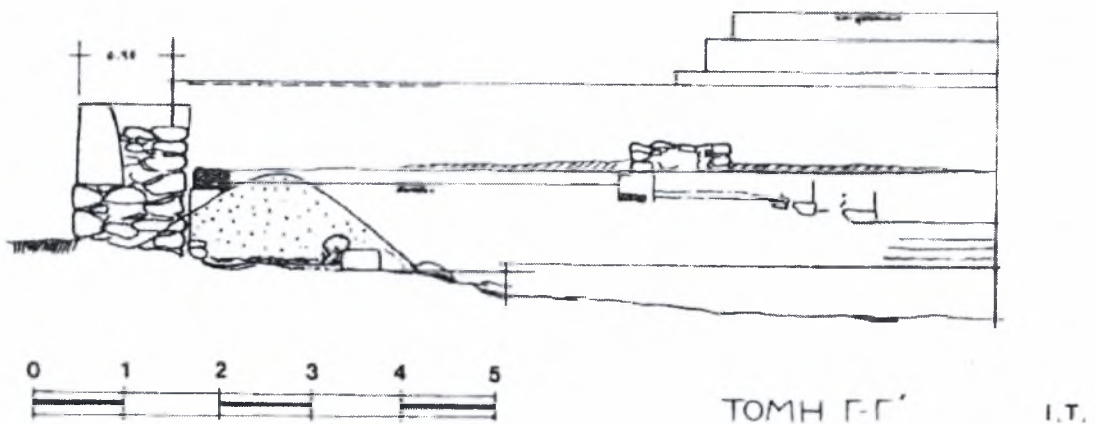

172 Skelettsammlung 1039 im Grab 'Zwischen die Heiligen Häuser'

Εικόνα 56 II. Φωτογραφία του ενταφιασμού μπροστά από την Ιερά οικία.

Εικόνα 57 I. Τύμβος και κατάλοιπα θυσιών στην ταφή μπροστά από την ιερά οικία.

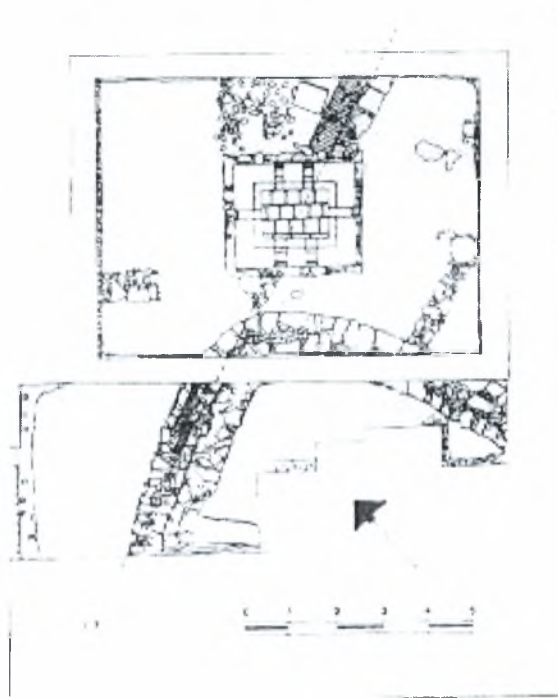
Εικόνα 57 II. Ταφή και τύμβος μπροστά από την ιερά οικία.

Εικόνα 58. Πήλινα ειδώλια από πυρές θυσιών στα βορειοδυτικά του αρχαϊκού ναΐσκου. Ιερά οικία.

Εικόνα 59 I. Αποψη γεωμετρικού αψιδωτού κτιρίου κάτω από τα μεγάλα προπύλαια.

Εικόνα 59 II. Κάτοψη γεωμετρικού αψιδωτού κτιρίου κάτω από τα μεγάλα προπύλαια.

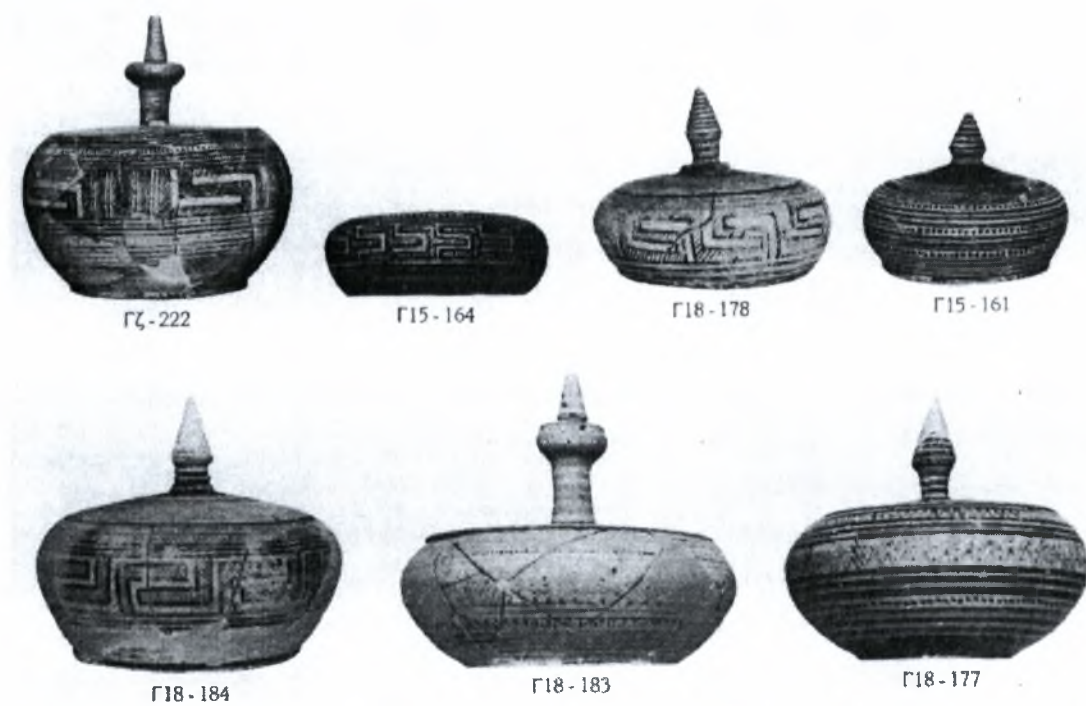

Σχ. 3. Ελευσίνα. Οδός Ηρώων. Γεωμετρικό κτίριο. Κάτοψη της ανασκαφής του έτους 4-5 και Ρ.Β.

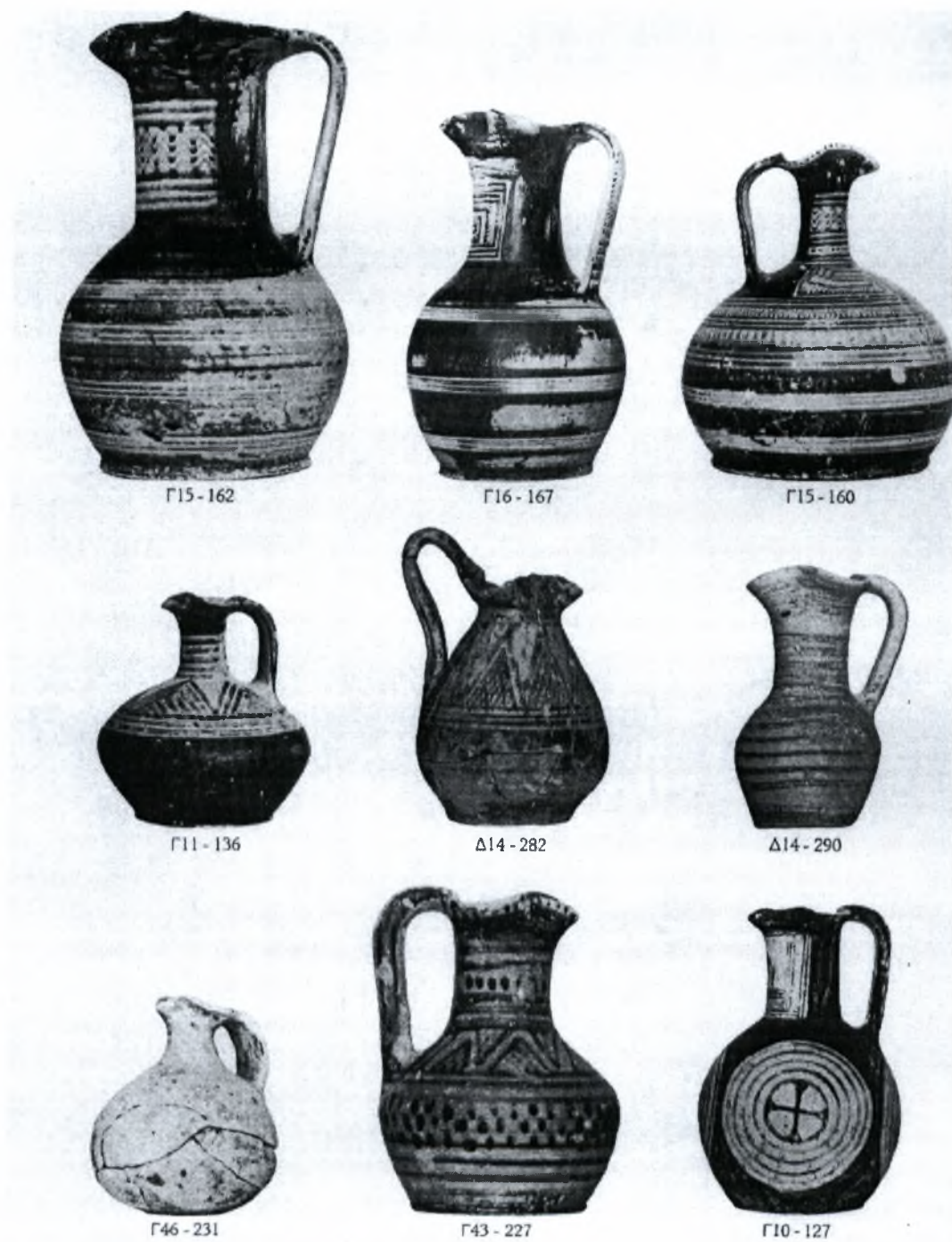
Εικόνα 60. Ελευσίνα. Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου. Κάτοψη της ανασκαφής του 1997.

Εικόνα 61. Γεωμετρικό νεκροταφείο νότιας κλιτύος.

Σχήματα γεωμετρικῶν ἀγγείων. Οἰνοχῆαι.

Εικόνα 63. Γεωμετρικές οinoχόες από τάφους του δυτικού νεκροταφείου.

Εικόνα 64. Γεωμετρικές οινοχόες από τάφους του δυτικού νεκροταφείου.

Εικόνα 65. Τεφροδόχος υψίλαιμος αμφορέας από το δυτικό νεκροταφείο. Το στόμιο του φράζει άλλο αγγείο.

Λ2 - 866

Εικόνα 66. Υψίλαιμος αμφορέας τύπου Αναλάτου.

Γ18 - 185

Γ18 - 181

Γ18 - 188

Γ18 - 180

Εικόνα 67. Γεωμετρικοί αμφορίσκοι από τάφους του δυτικού νεκροταφείου.

Εικόνα 68 Ι. Γεωμετρικοί κύαθοι από το δυτικό νεκροταφείο.

Εικόνα 68 ΙΙ. Γεωμετρικοί κύνθαροι με παραστάσεις ζώων από τα δύο γεωμετρικά νεκροταφεία.

Εικόνα 69 I. Σκύφος της μέσης γεωμετρικής περιόδου με παράσταση μάχης.

Εικόνα 69 II. Σκύφος της μέσης γεωμετρικής περιόδου με παράσταση μάχης.

Είχ. 31. Μήκος 0,13, πάχος 0,03, διάμετρος 0,68

Εικόνα 70. Παιχνίδια (κουδουνίστρες) σε παιδικούς τάφους του νεκροταφείου της νότιας κλιτύος.

Είχ. 38. Ήψ. 0,06

Εικόνα 71. Ομοίωμα τρίποδα. Κτέρισμα σε τάφο του γεωμετρικού νεκροταφείου.

Εικόνα 72. Γεωμετρικοί αμφορείς που χρησιμοποιήθηκαν ως τάφοι παιδιών.

Είχ. 25. *Υψ. 0,09.

Εικόνα 73. Σφαιρικός αγάνωτος αρύβαλλος από το γεωμετρικό νεκροταφείο.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ

004000074344

